



कर्नाटक सरकार

समाज विज्ञान

भाग - 2

SOCIAL SCIENCE

**Textbook
Part 2**

मराठी माध्यम
Marathi Medium

10

इयत्ता 10 वी

TENTH STANDARD

KARNATAKA TEXTBOOK SOCIETY (R.)

6th Cross, Malleshwaram
Bengaluru - 560 003.

अनुक्रमणिका



प्रकरण क्रम	प्रकरण	पृष्ठ संख्या
	इतिहास	
17.	भारताचे पहिले स्वातंत्र्य युद्ध (1857)	1
18.	स्वातंत्र्याची चळवळ	6
19.	स्वातंत्र्योत्तर भारत	30
20.	जागतिक महायुद्धे आणि भारताची भूमिका	36
	राज्यशास्त्र	
21.	भारताचे परराष्ट्र धोरण आणि जागतिक आव्हाने	47
22.	जागतिक संघटना	58
	समाजशास्त्र	
23.	सामुहिक वर्तन आणि प्रतिरोध	71
24.	सामाजिक समस्या	78
	भूगोल	
25.	भारतातील उपयुक्त जमीनीचा वापर आणि शेती व्यवसाय	90
26.	भारतातील खनिजे व शक्ती साधने	101
27.	भारतातील वाहतूक आणि दळणवळण	110
28.	भारतातील प्रमुख उद्योगधंदे	120
29.	भारतातील नैसर्गिक आपत्ती (प्रकोप)	128
	अर्थशास्त्र	
30.	ग्रामीण विकास	136
31.	सार्वजनिक अर्थव्यवस्था आणि अंदाज पत्रक	143
	व्यवहार अध्ययन	
32.	उद्योजकता	154
33.	ग्राहक शिक्षण आणि संरक्षण	161

इतिहास

प्रकरण-17 वे

भारताचे पहिले स्वातंत्र्य युद्ध - (1857)



या प्रकरणात आपण खालील घटकांचा अभ्यास करूया:

- पहिल्या स्वातंत्र्य युद्धाची कारणे.
- स्वातंत्र्य युद्धाची तत्कालीन कारणे.
- स्वातंत्र्य युद्धाचा विस्तार आणि स्वरूप.
- स्वातंत्र्य युद्धाचे अपयश आणि परिणाम.

भारतात इंग्रजांनी आपला राज्यविस्तार वाढविण्याकरीता सहाय्यक सैन्य पद्धती आणि डॉक्टरीन ऑफ लॅप्स (खालसा तत्व) या दोन पद्धती अंमलात आणल्या. या पद्धतीमुळे बरेचसे प्रांत, राज्ये त्यांच्या वर्चस्वाखाली आली. त्यामुळे भारतीय लोक नाराज झाले. ब्रिटिशांच्या या शासनपद्धतीमुळे ते असंतुष्ट झाले. याच असंतोषाचे कारण म्हणजे 1857 चे बंड होय. भारतीय इतिहासकारांनी त्याला 'भारतीय स्वातंत्र्याचे पहिले युद्ध' तर युरोपियन इतिहासकारांनी त्याला 'शिपायाचे बंड' असे म्हटले आहे.

पहिल्या स्वातंत्र्य युद्धाची कारणे :

राजकीय कारणे: ब्रिटिशांनी अमलात आणलेल्या दत्तक वारस नामंजूर (खालसा

हे तुम्हाला माहित आहे का?
इनाम कमिशन मध्ये नोंद
नसलेल्या सर्व इनाम जमिनी
कंपनी सरकारने काढून घेतल्या.

धोरण) या तत्वानुसार ज्या स्थानिक राजांच्या गादीला वारस नाही. अशी राज्ये खालसा करून ब्रिटिश राज्यात समाविष्ट करण्यात आली. या धोरणानुसार डलहौसीने सातारा, झांशी, जैतपूर, उदयपूर अशी विविध संस्थाने इंग्रजांच्या अधिपत्याखाली आणली. डलहौसीने तंजावरचा

नवाब आणि कर्नाटकचे नवाब यांची राज्यपदे काढून घेतली. याच पद्धतीने दिल्लीचा मोगल बादशहा, अवधचा नवाब आणि अशा इतर अनेक राजांना सत्तेवरून काढून टाकले. परिणामतः या राजावर अवलंबून असलेले लक्षावधी सैनिक बेकार झाले. 1857 च्या

युद्धाला हे एक प्रमुख कारण ठरले.

आर्थिक कारणे : इंग्लंडमध्ये झालेल्या औद्योगिक क्रांतीमुळे भारतीय कुटिरोद्योगांचा नाश झाला. भारतीय कारागीर बेकार झाले. इंग्लंडमध्ये झालेल्या औद्योगिक क्रांतीमुळे ते केवळ व्यापारी राष्ट्र न राहता औद्योगिक कार्यशाळेत त्याचे रूपांतर झाले होते. भारतातील सुतीवस्त्रे आणि लोकरी वस्तूंची पीछेहाट झाली. लाखो विणकर आणि कारागीर बेकार झाले. सुतीवस्त्रोद्योगांचा न्हास झाला भारतातून इंग्लंडमध्ये आयात होणाऱ्या सुतीवस्त्रावर मोठ्या प्रमाणात जकात कर लादला गेला. जमीनदारी पद्धतीत जमिनदारांनी गरीब शेतकऱ्यांची आर्थिक पिळवणूक चालवली, जमिनदार, शेतकरी आणि सरकार यामधील करवसुली करणारे हस्तक बनले. त्यांनी तालुकादारांना दिलेला करवसुलीचा हक्क काढून घेतला. स्थानिक राज्यकर्त्यांनी ज्या करमुक्त जमिनी जमीनदारांना बहाल केलेल्या होत्या, त्या जमिनी सरकारने नेमलेल्या इनाम कमिशनरने जप्त केल्या. यामुळे शेतकरी अपमानित आणि हवालदिल झाले. सरकारविरुद्ध बंड करण्यास जमीनदारांना हे एक कारण पुरेसे ठरले.

शासकीय कारणे : ब्रिटिशांनी दिवाणी आणि फौजदारी न्यायालयांची स्थापना केली ती फक्त भारतीयांसाठीच होती. इंग्रजी ही न्यायालयाची भाषा होती. बहुतेक करून इंग्रजांच्या बाजूनेच न्याय दिला जात असे. सामान्य लोकांच्या आकलनाबाहेर या पद्धती होत्या.

लष्करी कारणे : इंग्रजी सैन्यामध्ये असलेल्या भारतीय शिपायांची अवस्था अत्यंत हलाखीची होती. सैन्यातील अधिकाराच्या जागा, दाम दुष्पट पगार आणि संधी फक्त इंग्रजाना होत्या. भारतीय सैनिकांना योग्यता असूनही या संधी नाकारल्या गेल्या. शिपायांना समुद्र ओलांडून जाण्याची केलेली सक्ती ही आपणास जातीभ्रष्ट करण्याचा प्रयत्न आहे अशी सैनिकांची भावना झाली.

क्रांतीचा स्फोट आणि प्रसार :

भारतीय सैन्य संख्याबळामुळे जास्त असल्याने आणि एकजूटीने लढा दिल्यास इंग्रजांना भारताबाहेर सहजपणे पळवून लावू शकू असा आत्मविश्वास भारतीय सैनिकांमध्ये बळावला. त्याचवेळी कंपनी सरकारने नवीन लांब पत्याच्या रॉयल एन्फिल्ड बंदुका वापरण्यास सुरुवात केली. या बंदुकीसाठी जी काडतुसे वापरली होती त्याच्या आवरणात गाईची व डुकराची चरबी लावली आहे अशी अफवा सैन्यात पसरली. हिंदूंना गाईची चरबी तर मुस्लीमांना डुकराची चरबी ही अधार्मिक बाब होती. हेच या बंडाचे तात्कालीन कारण होते.

या अफवेमुळे बराकपूरमधील सैन्य असंतुष्ट झाले. ज्यावेळी इंग्रजी अधिकाऱ्यानी जबरदस्तीने पायदळातील शिपायाना काडतुसे दातांनी सोलण्यास भाग पाडले. त्यावेळी शिपायांनी तो आदेश धुडकावून वरिष्ठ अधिकाऱ्याविरुद्ध बंड केले. मंगल पांडे या शिपायाला त्या गोष्टीचा राग येऊन आदेश देणाऱ्या इंग्रज अधिकाऱ्याला त्याने गोळी घालून ठार मारले. नंतर मंगल पांडेला फाशी देण्यात आली.

मीरत हे इंग्रज सैन्याचे प्रबळ तळ असलेले ठिकाण होते. मीरत येथील सैनिकांना चरबीयुक्त काडतुसे वापरण्याचा आदेश दिला तेव्हा तो धुडकावून लावण्यात आला. त्यांना तुरुंगात डांबण्यात आले. याचाच परिणाम म्हणून मीरत येथे बंड सुरू झाले. शिपायांनी तुरुंग फोडून कैद्यांची मुक्तता केली. बंडाचा वणवा पेटण्यासाठी ही एक ठिणगी पुरेशी होती. मीरत येथील बंडखोर सैनिकांनी दिल्लीच्या दिशेने कूच केली. त्यांनी लाल किल्ल्याला वेढा घातला आणि मोंगल राजा दुसरा बहादूरशहा याला सम्राट घोषित केले. वेगवेगळ्या ठिकाणांहून इतर बंडखोर शिपाई दिल्लीकडे येऊ लागले. अशा रीतीने बंडाची व्याप्ती वाढली. बघता बघता या बंडाने मीरत आणि कानपूर येथे उग्र स्वरूप धारण केले.



तात्याटोपे

नानासाहेबांनी कानपूर येथील बंडाचे नेतृत्व केले. तात्या टोपे हा त्यांचा सहकारी होता. झांशी येथे राणी लक्ष्मीबाईच्या नेतृत्वाखाली बंडाची सुरुवात झाली. ज्यावेळी इंग्रजांनी कानपूर ताब्यात घेतले तेव्हा तात्या टोपे राणीच्या मदतीला झांशीला आला.

बंडाचे लोण लखनौ येथेही पोहचले. इंग्रजांनी लखनौही ताब्यात घेतले. यमुनेच्या दक्षिणेकडे युद्धाचे लोण पसरले. त्याचा परिणाम असा झाला की झांशीतील सैन्याला चेतावणी मिळाली, दत्तक वारस नामंजूर झाल्यामुळे क्रोधित राणी लक्ष्मीबाईने इंग्रजाविरुद्ध युद्ध घोषित केले. तीने दत्तक मुलाला पाठीशी बांधले आणि ती युद्धात उतरली. तीने ग्वाल्हेरवर ताबा मिळविला, पण इंग्रजाबरोबर ज्यावेळी युद्ध सुरू झाले त्यावेळी ती धारातीर्थी पडली. आजही स्वातंत्र्ययुद्धाच्या इतिहासामध्ये राणीचे स्थान आदराचे आहे.



झांशीची राणी लक्ष्मीबाई

बंडाच्या अपयशाची कारणे :

1857 चे बंड असफल होण्यास अनेक कारणे आहेत. ही स्वातंत्र्य संग्रामाची चळवळ संपूर्ण भारतात पसरली नाही. भारताला स्वातंत्र्य मिळविण्यापेक्षाही चळवळ कांही ठराविक लोकांच्या हितापुरती मर्यादित राहिली. एकत्रित पणे उठाव होण्या ऐवजी कांही अनपेक्षित कारणांचा तो स्फोट होता. इंग्रजी सैन्यामधील एकी आणि भारतीय सैन्यामधील असंघटीतपणा हे अपयशाला कारणीभूत ठरले. बंडखोराना योग्य नेतृत्व आणि दिशा लाभली नाही. त्याचबरोबर अयोग्य युद्ध निती, अकुशलता, नेतृत्वाचा अभाव, बेशिस्तपणा व दिशाहीनता या सारखी अनेक कारणे ही या असफलतेमागे होती. अनेक संस्थानिकानी इंग्रजांशी एकनिष्ठ राहून बंडवाल्यांना पाठिंबा दिला नाही. बंडखोरानी लूट, दरोडे घातल्यामुळे त्यांनी जनसामान्यांचा विश्वास गमावला.

बंडाचे परिणाम :

ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनीची भारतातील सत्ता संपुष्टात येऊन, इंग्लंडमधील राणीने भारतातील राज्यकारभार आपल्या हाती घेतला. भारतातील राज्यकारभार राज्य सचिवाकडे सोपविण्यात आला आणि तो ब्रिटिश पार्लमेंटला जबाबदार मानला गेला. 1858 मध्ये इंग्लंडच्या राणीने जाहीर घोषणा केली. या जाहीरनाम्यालाच भारताचा 'मॅग्ना चार्टा' असे म्हणतात. खालील घटकांचा त्यात समावेश होता-

- ईस्ट इंडिया कंपनीने संस्थानिकांशी केलेला करार स्विकारण्यात आला.
- महत्वाकांक्षी विस्तारयोजनांना आळा बसला.
- भारतीयांना स्थिर सरकार देण्याचे आश्वासन दिले.
- कायद्यामध्ये समानता ठेवली गेली.
- धार्मिक सहिष्णुता असेल. त्याचबरोबर भारतीयांच्या धार्मिक बाबतीत हस्तक्षेप केला जाणार नाही.

भारतीयांचे प्रेम, पाठिंबा, विश्वास संपादन केल्याशिवाय आपणाला येथे शांततेने राज्य करता येणार नाही याची जाणीव इंग्रजाना झाली. त्यामुळे भारतीयांच्या स्वातंत्र्य चळवळीला नवी दिशा मिळाली. भारतीयांना यापुढे लढाईचा पर्यायी मार्ग शोधण्याची गरज भासली नाही.

स्वाध्याय

I. खालील गाळलेल्या जागा योग्य पदानी भरा :

1. युरोपियन इतिहासकारांनी 1857 च्या स्वातंत्र्य युद्धाला _____ असे म्हटले आहे.
2. 1857 च्या बंडात बराकपूरमध्ये _____ याने ब्रिटिश अधिकाऱ्याला ठार केले.
3. झांशीच्या राणीने इंग्रजा विरुद्धच्या युद्धात _____ ताब्यात घेतले.
4. 1857 मध्ये भारतासाठी ब्रिटिश राणीने केलेल्या घोषणेला _____ असे म्हणतात.

II. समुहात चर्चा करून खालील प्रश्नांची उत्तरे लिहा :

5. दत्तक वारस नामंजूर या तत्वाचे परिणाम काय झाले? विश्लेषण करा.
6. या काळातील आर्थिक बदल 1857 च्या बंडाला कसे कारणीभूत ठरले?
7. 1857 च्या युद्धात शिपायांच्या धार्मिक भावना कशा दुखवल्या गेल्या.
8. पहिल्या स्वातंत्र्ययुद्धाला कारणीभूत असलेली तत्कालीन कारणे कोणती?
9. बंडाच्या अपयशाच्या कारणांची यादी करा.
10. 1858 मध्ये ब्रिटनच्या राणीने जाहीर असलेली आश्वासने कोणती?

III. उपक्रम :

1. भारताच्या नकाशात दत्तक वारसा नामंजूर या तत्वाखाली खालसा झालेले प्रदेश दाखवा.
2. 1857 चे बंड हे भारतीयांचे 'पहिले स्वातंत्र्य युद्ध' होते यावर चर्चासत्रे आयोजित करा.

स्वातंत्र्याची चळवळ



या प्रकरणात आपण खालील घटकांचा अभ्यास करूया:

- भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस.
- मवाळ, जहाल आणि क्रांतिकारक.
- स्वातंत्र्याची चळवळ आणि गांधी युग.
- शेतकरी व कामगारांचे आंदोलन.
- स्वातंत्र्य चळवळीतील नेते.
- भारताची फाळणी.

राष्ट्रीयतेचा उदय :

स्वातंत्र्य लढा हा भारताच्या इतिहासातील सर्वात महत्वाचा अध्याय आहे. विविध संकटांचा सामना करणाऱ्या भारतीयांनी 1857 मध्ये ब्रिटिशांविरुद्ध निर्णायक प्रतिकार केला ज्यामुळे पहिले भारतीय युद्ध झाले. परिणामी, 1858 मध्ये, ब्रिटिश सरकारने ईस्ट इंडिया कंपनीचा कारभार संपुष्टात आणणारी घोषणा जारी केली आणि ब्रिटिश राणीच्या नावाने थेट ब्रिटिश सरकारचा कारभार लागू केला. 1861 च्या भारतीय कायद्याची सुरुवात कायदे बनवण्याच्या प्रक्रियेत गुंतलेल्या कायद्यांपासून झाली. या सगळ्याचा परिणाम म्हणून, इंग्रजी शिकलेल्या नवीन शिक्षित वर्गाने राष्ट्रवादाची संकल्पना स्पष्ट करण्याचा आणि लोकांपर्यंत पोहोचवण्याचा प्रयत्न केला, म्हणून राष्ट्रवादाने आकांक्षेचे स्वरूप घेतले. भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस हे त्याचे निरंतर संघटनात्मक स्वरूप आहे.

भारतात अशी अनेक उदाहरणे आहेत ज्यांनी ब्रिटिश साम्राज्याच्या स्थापनेला विरोध केला. अनेक स्थानिक राज्यकर्त्यांनी स्वार्थासाठी ब्रिटिशांविरुद्ध लढा दिला. 1857 च्या उठावानंतर, अनेक बदल आणि प्रभावी सुधारणा दिसून आल्या. वाहतूक आणि दळणवळण, पत्रकारिता, संघटना स्थापन करणे आणि प्रशासकीय बदलांमध्ये बदल दिसून आले. लोकांनी त्यांचे हित जपण्यासाठी स्वतःला संघटित केले आणि अनेक संघटना स्थापन

केल्या. लॉर्ड लिटनने लोकांवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी 1878 मध्ये डोमेस्टिक पेपर्स कंट्रोल अॅक्ट आणला आणि लॉर्ड रिपनने न्यायव्यवस्थेत एकरूपता आणण्यासाठी इलबर्ट बिल आणले. याला विरोध करून, भारतीय लोकांनी संघटित प्रयत्न केले आणि ते यशस्वी झाले.

देशभर झालेल्या निदर्शनांमुळे स्वातंत्र्य लढ्याने एक विशिष्ट दिशा घेतली. सशस्त्र संघर्ष टाळण्यासाठी, ब्रिटिशांनी काही रणनीती अवलंबल्या. परिणामी, 1858 मध्ये ब्रिटिश सरकारने राणीचे वर्चस्व घोषित केले आणि भारतीयांना ब्रिटिश नागरिक असल्याचे जाहीर केले. या पायरीद्वारे, ब्रिटिश सरकारने भारतीयांना चांगल्या सुविधा देण्याची घोषणा केली. त्यानंतरच्या घडामोडींमध्ये, इंग्रजी शिकलेल्या अभिजात नवीन पिढीने त्यांच्या हक्कांसाठी संविधानिक पद्धतीने लढा सुरू केला. यामुळे भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसची स्थापना झाली.

भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस :

राजा राम मोहन राय यांच्या वेळेपासूनच मध्यमवर्गीय भारतीयांची मने नवीन आव्हाने स्विकारायला तयार झाली होती. तेव्हापासूनच अनेक संघटनांची स्थापना झाली. त्यामध्ये प्रामुख्याने 'हिंदू मेळा', 'ईस्ट इंडिया असोशियन', 'पूणे सार्वजनिक सभा' आणि इंडियन असोशियन या होत्या. त्यांना मर्यादीत वाव होता. त्या राष्ट्रीय पातळीवरील एकात्मता साधण्याची वाट पहात होत्या. त्याचवेळी अखिल भारतीय संघटना स्थापण्याची आयती संधी चालून आली. निवृत्त इंग्रज अधिकारी ए.ओ.ह्यूमने 1885 मध्ये भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसची स्थापना केली. ती राजकीय जागृती आणि राष्ट्रीयत्वाची भावना निर्माण करण्याचा प्रयत्न करीत होती.

भारतामध्ये विविधता असूनही भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस लोकांच्यांत राष्ट्रीयत्वाची भावना जागृत करण्यासाठी झगडत होती. त्यांनी देशी भाषामध्ये वृत्तपत्रे छापली. राजकीय समस्यावर चर्चा आयोजित केली. त्यामुळे लोकांना राजकीय परिस्थिती आणि समस्यांची जाण आली. काँग्रेसचे बळ वाढू लागल्याची जाणीव इंग्रजांना झाली. त्यांनी 'फोडा आणि राज्य करा' ची नीती अवलंबण्यास सुरुवात केली. हिंदू-मुस्लिमांच्यात दुही पाडण्याची योजना आखली. याच्या उलट काँग्रेसने राष्ट्रीय बाबींवर कृतीशील योजना तयार केल्या.

19 व्या शतकाच्या शेवटी भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस मध्ये मतभेदाला सुरुवात झाली. हे मतभेद कामाच्या भिन्न योजना, चळवळीचे प्रकार आणि स्वरूप यावर आधारीत होत्या. त्यामुळे जहाल आणि मवाळ असे दोन गट झाले.

पहिला टप्पा मवाळमतवादी 1885 ते 1905 :

काँग्रेसच्या स्थापनेनंतरचा पहिला 20 वर्षांचा काळ 'मवाळयुग' म्हणून ओळखला जातो. प्रामुख्याने मवाळांच्यामध्ये एम.जी.रानडे, सुरेंद्रनाथ बॅनर्जी, दादाभाई नौरोजी आणि गोपालकृष्ण गोखले हे होते. मवाळांचा ब्रिटिशांच्या निःपक्षपातीपणा आणि व्यवस्थापनेवर विश्वास होता.



दादाभाई नौरोजी



गोपालकृष्ण गोखले

संविधानात्मक मार्गाने त्यांनी आपल्या विनंत्या आणि अर्ज सरकारपुढे मांडल्या. मवाळांनी लोकांना राजकीय परिस्थितीची कल्पना दिली. त्यांनी देशाच्या समस्यावर चर्चा करण्यासाठी सार्वजनिक सभांचे आयोजन केले. चर्चेनंतर उद्योगधंद्याची वाढ करणे, संरक्षण खात्यावरील खर्च कमी करणे, शैक्षणिक क्षेत्रात विकास साधणे अशा अनेक विनंत्या सरकारपुढे मांडल्या. देशातील दारिद्रेषेचा अंदाज घेण्यास त्यांना भाग पाडले.

कृती :

मवाळांचे फोटो गोळा करून त्यांची चरित्रे वाचा.

प्रथमच मवाळांनी भारतातील ब्रिटिशांच्या गैर राज्यकारभारा विषयी विश्लेषण केले. भारतातील संपत्तीचा ओघ इंग्लंडकडे चालला आहे ही वस्तुस्थिती आणि आकडेवारी लोकांना सांगितली. दादाभाई नौरोजींनी भारतीय संपत्तीचा ओघ इंग्लंडकडे चालला आहे हे सांगितले. यालाच आर्थिक निःसारणाचा सिद्धांत (Drain theory) म्हणतात. निर्यात कमी होऊन आयात वाढल्यामुळे प्रतिकूल रकमेच्या शिलकीत वाढ झाली आणि भारतातील संपत्तीचा ओघ इंग्लंडकडे जाऊ लागला हे त्यांनी स्पष्ट केले. भारताच्या खजिन्यातून दिली जाणारी मजुरी, निवृत्ती वेतन ब्रिटिश अधिकाऱ्यांचे शासकीय खर्च अशा रीतीने भरपूर पैशाचा प्रवाह इंग्लंडला गेला. मवाळांचा काळ हा उदार राष्ट्रवादाचा काळ म्हणूनही ओळखला जातो.

दूसरा टप्पा जहालमतवादी 1905-1920 :

काँग्रेसचा एक गट मवाळांच्या सौम्य वागणूकीवर नाखूष होता. त्यांनी मवाळांना 'राजकीय दास' असे म्हटले. ज्यांनी मवाळांच्या वृत्तीचा निषेध केला आणि जहाल विचारांची कास धरली. त्यांना जहाल म्हणून ओळखले गेले. अरविंदो घोष, लाला लजपत राय, बिपिनचंद्र पाल आणि बाळ गंगाधर टिळक हे जहाल नेते होत.



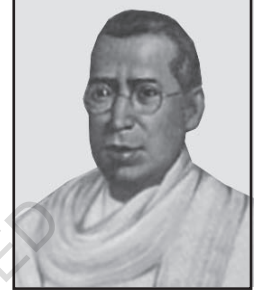
अरविंदो घोष



बाळ गंगाधर टिळक



लाला लजपत राय



बिपिन चंद्रपाल

बंगालची फाळणी :

बंगाल हा ब्रिटिशविरोधी चळवळीचा केंद्रबिंदू होता. ती दडपून टाकण्यासाठी लॉर्ड कर्झनने प्रशासकीय कारणासाठी बंगालच्या फाळणीचा घाट घातला. पूर्व आणि पश्चिम बंगालचे हिंदू मुस्लिम लोकसंख्येसाठी विभाजन केले. या प्रमाणे दोन समुदायांच्या मध्ये फूट पाडून स्वातंत्र्य चळवळीची तीव्रता कमी करण्याचा प्रयत्न केला.

1905 मध्ये जहालांनी बंगाल फाळणीला विरोध केला. परंतु 1906 मध्ये स्थापन झालेल्या मुस्लीम लीगने बंगालच्या फाळणीला पाठींबा दिला. त्यांनी 'ब्रिटिशांच्या 'फोडा आणि राज्य करा' या नितीचा उलगाडा केला. संपूर्ण देशाने बंगालच्या फाळणीला कडाडून विरोध केला. या मध्ये स्वदेशी चळवळ ही अत्यंत महत्वाची होती. स्वदेशी चळवळीने विदेशी वस्तू आणि त्याची आयात करण्याच्या संघटनावर बहिष्कार घातला. भारतीयांना स्वदेशी वस्तूंचा वापर करण्यास भाग पाडले. इंग्रजांनी या स्फोटक परिस्थितीमुळे 1911 मध्ये बंगालची फाळणी रद्द केली.

स्वातंत्र्याच्या ऐवजी उत्तम प्रशासन हा पर्याय होऊच शकत नाही याचे समर्थन जहालांनी केले. 'स्वराज्य हा माझा जन्मसिद्ध हक्क आहे आणि तो, मी मिळवणारच' अशी टिळकांनी सिंहगर्जना केली. टिळकानी सार्वजनिक गणेशोत्सव, शिवजयंती, दुर्गापूजा यासारख्या उत्सवातून लोकांच्यात देशप्रेम जागृत करण्याचा प्रयत्न केला. या प्रमाणे स्वतंत्र भारत हे जहालांचे लक्ष्य होते. सामान्य लोकांचीही मने स्वातंत्र्य चळवळीसाठी तयार

केली. लोकांना धार्मिक समारंभातून स्वातंत्र्यासाठी प्रेरित केले. लोकमान्यांनी मराठीतून 'केसरी' आणि इंग्रजीमधून मराठा ही वृत्तपत्रे स्वातंत्र्यचळवळीसाठी उपयोगात आणली. लोकांच्यामध्ये राष्ट्रीयत्वाची भावना जागृत करण्यासाठी आणि त्यांचा सहभाग वाढविण्याचा प्रयत्न केला. त्यांना क्रांतीकारी लिखाणाबद्दल कैद होऊन चौकशीच्या जाळ्यात अडकवले गेले. टिळकानी तुरुंगामध्ये 'गीतारहस्य' हा ग्रंथ लिहिला.

स्वतंत्र चळवळीमध्ये क्रांतीकारकांची भूमिका :

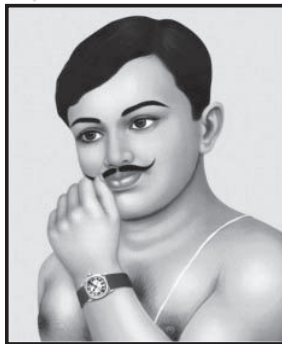
संपूर्ण स्वतंत्र भारत हे क्रांतीकारकांचे स्वप्न होते. केवळ हिंसात्मक मार्गानेच ब्रिटिशांना हाकलून देता येईल असा जबरदस्त विश्वास त्यांचा होता. त्यांनी भारतात आणि भारताबाहेर गुप्त संघटना स्थापन केल्या. ते पैसे, शस्त्रांची जमवाजमव आणि लोकांना प्रशिक्षण देण्यात गुंतले. 'अनुशीलन समिती' आणि 'अभिनव भारत' या त्यांच्या महत्वाच्या संघटना होत्या. त्यांचा हेतू साध्य करण्यासाठी बाँब आणि दारूगोळ्याचा वापर त्यांनी केला. सरकारने त्यांना चिरडण्याचा प्रयत्न पुरेपूर केला. खूनाचा प्रयत्न केल्यामुळे क्रांतीकारकांना पकडले गेले. त्यांना दोषी ठरवून आजन्म कारावासाची शिक्षा देण्यात आली. अनेकांना फाशीची

तुम्हाला हे माहीत आहे का ?

अरबिंदो घोष यांनी 'वर्तमान रणनीती' हे पुस्तक प्रकाशित केले ज्यामध्ये त्यांनी लष्करी प्रशिक्षण आणि युद्ध कौशल्ये प्रस्तावित केली. बरिंदर कुमार घोष. यांनीही त्यांच्या दैनिक 'युगांतर' मध्येही असेच मत व्यक्त केले आहे.



भगत सिंग



चंद्रशेखर आझाद



व्ही.डी.सावरकर

शिक्षा ठोठावण्यात आली. खुदीराम बोस, रामप्रसाद बिस्माइल, व्ही.डी.सावरकर, भगतसिंग, चंद्रशेखर आझाद, मादामकामा आणि श्यामकृष्ण वर्मा हे प्रमुख क्रांतीकारी

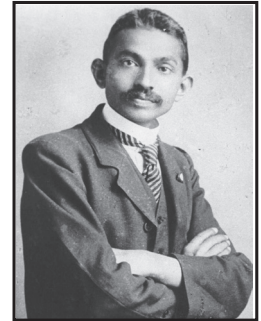
नेते होते. क्रांतीकारकाचे दडपशाहीने स्वातंत्र्य मिळविण्याचे स्वप्न यशस्वी झाले नाही. राष्ट्रीय स्वातंत्र्य चळवळीसाठी त्यांच्याकडे जबरदस्त स्फूर्ती होती. काही जहालमतवाद्यांनी नंतरच्या काळात चळवळीसाठी क्रांतीकारक मार्गाचा अवलंब केला अरविंदो घोष हे त्यातील प्रमुख होते.

गैडीन लू :

भारताच्या ईशान्य भागात जदोनांग याने नागा जमातीच्या तरुणांची सैन्य तुकडी ब्रिटिशांच्या विरुद्ध लढण्यास तयार केली. गैडीन लूने तरुण स्त्रियांची एक फौज तयार केली आणि ब्रिटिशांविरुद्ध लढा दिला. ब्रिटीश सरकारने देशद्रोहाच्या आरोपाखाली जदोनांगला फाशी दिलेली असताना, 1932 मध्ये गैडीन लू यांना अटक करण्यात आली आणि ती स्वातंत्र्य मिळेपर्यंत तुरुंगातच राहिली.

गांधीयुग (1920-1947) :

गांधीनी बॅरिस्टर (वकीली) पदवी इंग्लंडमध्ये घेतली. दक्षिण आफ्रिकेमध्ये वकीली सुरू केली. दक्षिण आफ्रिकेवर राज्य करणाऱ्या इंग्रजांनी वर्णभेदाची नीती अवलंबली होती. भारतीय लोकांना आणि निग्रोना सापत्नभावाने वागवले जात असे. अल्प पगारावर काम करणाऱ्या लोकांना गोऱ्याबरोबर प्रवास करणे, खाणे इत्यादीला मनाई होती त्यांची वागणूक निर्दयीपणाची होती. त्यांनी हीन दर्जाची वागणूक मिळणाऱ्या लोकांना एकत्र केले. ब्रिटिशांच्या विरुद्ध शांततेने आणि अहिंसक मार्गाने चळवळ सुरू केली. दक्षिण आफ्रिकेतील या चळवळीला यश लाभले. त्याच मार्गाने भारतातही स्वातंत्र्य चळवळ करण्यास ते प्रेरित झाले.



**दक्षिण आफ्रिकेत
गांधीजी**

तुम्हाला हे माहित आहे का ?

काँग्रेसमधील गांधीजींच्या सहभागामुळे सामान्यांनाही तेथे प्रवेश मिळाला. ती सामान्य माणसांची संघटना झाली. आपल्या मागण्या मान्य करून घेण्यासाठी संघटनेने असहकार आणि सविनय कायदेभंगाच्या चळवळीचा अवलंब केला. समाजाच्या उद्धाराकरीता सुद्धा सकारात्मक कार्यक्रम सुचविले गेले. नियोजित योजनांच्या अंमलबजावणी करिता एक करोड रूपयांचा 'टिळक स्वराज्य फंड' ची गुंतवणूक केली. गांधीजींच्या काँग्रेस आगमनामुळे संपूर्ण चित्र पालटले. म्हणूनच हा काळ गांधीयुग म्हणून ओळखला गेला.

भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीत 1920-1947 चा काळ गांधीयुग म्हणून ओळखला जातो. भारताला स्वातंत्र्य मिळेपर्यंत गांधीजी या लढ्याच्या अग्रभागी होते. गांधीजींच्या नेतृत्वामुळे स्वातंत्र्य युद्दाला एक नवी दिशा मिळाली.

गांधीजींनी स्वदेशीचा, अहिंसा आणि सत्याग्रह या मुख्य अस्त्रांचा वापर स्वातंत्र्यचळवळीसाठी केला. गांधींनी हिंद स्वराज्य या वृत्तपत्रात त्यांच्या तत्वाबद्दल लिखाण केले. सत्याग्रह हे त्यांचे मुख्य राजकीय शस्त्र होते.

क्रांतीकारी मार्गाचा अलवंब दडपून टाकण्यासाठी इंग्रजांनी अनेक कायदे अस्तित्वात आणले. त्यामध्ये 1919 चा 'रौलट अॅक्ट' हा मुख्य होता. त्यामुळे वकीलांना अधिकार प्राप्त होऊन संशयितांना ताब्यात घेऊन चौकशी होऊ लागली. गांधीजींनी या अमानवी कायद्याच्या विरोधात सत्याग्रह केला. त्याला संपूर्ण देशात पाठिंबा मिळाला. हजारो भारतीयांनी त्यात सहभागी होऊन इंग्रजांना विरोध दर्शविला.

तुम्हाला हे माहित आहे का ?

सत्याग्रह : गांधीजींनी आफ्रिकेमध्ये वर्णद्वेषाविरुद्ध सत्याग्रह पुकारून विजय मिळविला. त्यांनी भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीमध्ये याच अस्त्राचा वापर केला. सत्याग्रह हा कोणावरही लादलेला दबाव नसून आत्मसन्मानासाठी चालविलेली ती एक चळवळ आहे असे समर्थन त्यांनी केले.

जालियनवाला बाग हत्याकांड :

'रौलट अॅक्ट' विरुद्ध पंजाबमध्ये उग्र स्वरूप धारण झाले. ज्यावेळी या चळवळीने हिंसात्मक स्वरूप धारण केले त्यावेळी अमृतसरवर ताबा ठेवण्यासाठी सेनाधिकारी जनरल डायरला नियुक्त केले गेले. डायरने तेथे लष्करी छावणीचे स्वरूप आणले. सर्व निदर्शनावर बंदी घालण्यात आली. विरोधकानी जालियनवाला बागेमध्ये सभा आयोजित केली. त्यांना कायद्याने केलेल्या या बंदीची जाणीव नव्हती. रौलट अॅक्ट विरोधात 20,000 च्या संख्येत लोक सभेसाठी जमले होते. या बंदिस्त अशा जालियनवाला बागेत अत्यंत शांत रीतीने सभा चालली होती. या बागेला एक लहानसे प्रवेशद्वार होते. कोणतीही आगाऊ सूचना न देता जनरल डायर आपल्या सैन्यासह तेथे पोहचला. चोहोबाजूनी सभेवर हल्ला करून बेछूट गोळीबार केला. या दुर्घटनेत 379 लोक मृत्युमुखी पडले. हजारोंच्या संख्येत गंभीर जखमी झाले. या घटनेलाच 'जालियनवाला बाग शोकांतिका' म्हटले जाते.

जालीयनवाला बाग दुर्घटनेची चौकशी करण्यासाठी सरकारने हंटर आयोग नेमला. पण काही परिणाम झाला नाही. भारतीयावरील अत्याचार हे चालूच राहिले.

तुम्हाला हे माहित आहे का ?

जालियनवाला बाग दुर्घटनेच्या पार्श्वभूमीमुळे रविंद्रनाथ टागोरानी व्हाईसरायला पत्र लिहिले. त्यांना देण्यात आलेला 'नाईटहुड' चा किताब परत केला. उधमसिंग या क्रांतीकारकाने निष्पाप भारतीयांच्या हत्याकांडाबद्दल जनरल डायरला ठार मारले.



जालियनवाला बाग हत्याकांड स्मारक

खिलाफत चळवळ :

ब्रिटीशानी पहिल्या जागतिक महायुद्धाच्या दरम्यान आटोमन साम्राज्याचा विनाश करण्याचे ठरविले. त्याचे तुर्कीराजे हे मुस्लीम खलिफा होते. त्यामुळे भारतीय मुसलमान ब्रिटीशांचा द्वेष करू लागले. तुर्कीला पाठिंबा देण्यासाठी अली भावंडानी भारतामध्ये 'खिलाफत चळवळ' सुरू केली. हिंदू-मुस्लिमानी संघटित होऊन जर इंग्रजाना विरोध केला तर ते देश सोडतील असा गांधीजीचा विश्वास होता. यासंदर्भात मुसलमानांनी काँग्रेसमध्ये सामावणे हे अपरिहार्य होते. त्याचमुळे गांधीजींनी खिलाफत चळवळीला पाठिंबा घोषित केला. इंग्रजांच्या विरोधात अशा रीतीने संपूर्ण देशभर चळवळ सुरू झाली. अनेक राष्ट्रीय नेत्यांनी आणि काँग्रेसने खिलाफत चळवळीमध्ये सक्रीय सहभाग घेतला.

असहकार चळवळ :

1920 मध्ये गांधीजींनी इंग्रजांच्या विरोधात 'असहकार चळवळीची' घोषणा केली. या चळवळीला पाठिंबा देण्यासाठी विद्यार्थ्यांनी शाळा कॉलेजवर बहिष्कार घातला. वकिलांनी आपली वकिली सोडली. अनेक भारतीय देशभक्तांनी ब्रिटिशांनी



असहकार आंदोलन

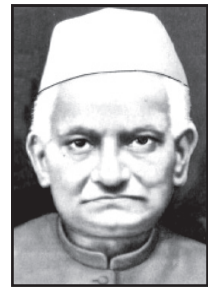
दिलेल्या पदव्या व बहुमान सरकारला परत केले. या चळवळीला पाठिंबा देण्यासाठी मोतीलाल नेहरू आणि सी.आर.दासनी वकीली सोडली. त्याचवेळी इंग्रज राजपूत्राच्या भेटीला कडवा विरोध होता. देशात या भेटीविरूद्ध तीव्र आंदोलन सुरू झाले.

या प्रक्षुब्धतेची तीव्रता पाहून इंग्रजांच्या मनात भीती तरळू लागली. अशा आणीबाणीच्या वेळी उत्तर प्रदेशातील चौरीचौरा येथील स्वातंत्र्यचळवळीत हजारांच्या संख्येत लोकांनी भाग घेतला. 1922 मध्ये पोलीसांनी शांतपणे चळवळ करणाऱ्यांच्यावर हल्ला केला. प्रक्षुब्ध जमावाने पोलीस कचेरी जाळली. यामध्ये 22 पोलीस जीवंत जाळले गेले. इतिहासामध्ये हा प्रसंग 'चौरीचौराची घटना' म्हणून ओळखली गेला. या प्रसंगामुळे गांधिजी दुःखी झाले. या हिंसक घटनेने गांधिजी अस्वस्थ झाले आणि असहकाराची चळवळ मागे घेतली.

या हिंसक घटनेला गांधी जबाबदार आहेत असे इंग्रजांनी मानले. त्यांना सहा वर्षांचा कारावास झाला. परंतु 1924 मध्ये गांधिजींना अनारोग्यामुळे मुक्त केले.

1919 च्या कायदानुसार भारतीयांना निवडणूक लढविण्याची संधी दिली गेली. पण इंग्रजांची दुष्कृत्ये आणि अन्याय चालूच राहिल्यामुळे काँग्रेसवासियांनी हा कायदा फेटाळला. भविष्यात निवडणूक लढविण्याची संधी मिळेल हा हेतू यामागे होता. मोतीलाल नेहरू आणि सी.आर.दास यांनी 1923 मध्ये स्वराज्य पक्षाची स्थापना केली. या पक्षाद्वारे कायदेमंडळात जाऊन स्वतंत्र सरकार स्थापण्याचा त्यांचा उद्देश होता. त्यानंतर 1924 च्या बेळगाविमधील काँग्रेसच्या अधिवेशनात स्वराज्य पार्टीने काँग्रेसमध्ये प्रवेश केला. गांधिजींनी स्वराज्य पाक्षला मान्यता दिली आणि तो काँग्रेसचाच एक भाग आहे असे मान्य केले. याप्रमाणे स्वराज्य पक्ष काँग्रेसचा भाग बनला.

1919 च्या भारतीय शासनाचा कायदा लागू करण्यात आला. या नुसार दहा वर्षांच्या शेवटी कमिशन नेमण्याची सूचना करण्यात आली. या कमिशनने कायद्याच्या परिणामांचे परिक्षण करून आवश्यक असतील तर सरकारला बदल सुचवावेत. याप्रमाणे इंग्रजांनी 1927 मध्ये जॉन सायमनच्या नेतृत्वाखाली 'सायमन कमिशन' नेमले. त्याच्यामध्ये एकही भारतीय सभासद नव्हता. हा भारतीयांचा अपमान होता. काँग्रेसने सायमन कमिशनवर बहिष्कार घातला. संपूर्ण



मोतीलाल नेहरू

भारतभर सायमन विरोधात निदर्शने करण्यात आली. हे कमिशन ज्या ज्या ठिकाणी गेले त्याच्या विरुद्ध उग्र निदर्शने करण्यात आली. 'सायमन परत जा' अशा आरोळ्या देण्यात आल्या. सायमनला प्रत्येक ठिकाणी निदर्शने, हरताळ आणि आंदोलनच पहावे लागले. या

तुम्हाला हे माहीत आहे का ?

1924 साली कलकत्यामध्ये महानगरपालिकेच्या निवडणूका झाल्या. स्वराज्य पक्षाची सरशी झाली. नगराध्यक्ष म्हणून सी.आर दास यांची महापौरपदी निवड झाली. त्यांना देशबंधु म्हणून ओळखले जाते.

चळवळीचे नेते लाला लजपत राय यांचा पोलिसांचा लाठीहल्ल्यात मृत्यू झाला. त्यामुळे चळवळीने अधिकच तीव्र स्वरूप धारण केले. सायमन कमिशनचे काम संपताच आणि सरकार विरोधी भावना कमी करण्याच्या हेतूने इंग्रजांनी भारतीय उमेदवारांची चर्चा करण्यासाठी सभा बोलविली याचा परिणाम म्हणजेच 'गोलमेज परिषद' होय.

1929 मध्ये जवाहरलाल नेहरूंच्या अध्यक्षतेखाली लाहोर येथे काँग्रेसचे अधिवेशन भरले. या अधिवेशनात काँग्रेसने संपूर्ण स्वराज्याची घोषणा केली. 26 जानेवारी 1930 मध्ये

तुम्हाला हे माहीत आहे का ?

26 जानेवारी 1930 या दिवशी रावी नदीच्या काठी जवाहरलाल नेहरूंनी भारतीय तिरंगा फडकविला.

काँग्रेसने संपूर्ण देशात स्वातंत्र्य दिन साजरा केला आणि लाहोर घोषणेला पाठिंबा दिला. या अधिवेशनात सविनय कायदेभंगाच्या चळवळीची घोषणा करून त्याचे सर्वाधिकार महात्मा गांधीजींना देण्यात आले.

तुम्हाला हे माहित आहे का ?

- साबरमती ते दांडी पदयात्रेमध्ये कर्नाटकाचा अठरा वर्षीय युवक मैलर महादेवाप्पा हा सुद्धा सामिल झाला होता.
- कर्नाटकातील काँग्रेसने एक समिती स्थापन केली होती. त्यातील सभासद आर. आर. दिवाकर, कौजलगी हनुमंतराव, गंगाधर देशपांडे, हार्डीकर आणि कानाड सदाशिवरावानी उत्तर कन्नड जिल्ह्यातील अंकोला येथे मीठाचे उत्पादन केले.

सविनय कायदेभंगाची चळवळ :

गांधीजींनी सविनय कायदे भंगाचे नेतृत्व स्विकारल्यानंतर लॉर्ड आयर्विनला लिहिलेल्या पत्रात 11 मागण्या मांडल्या. जर या मागण्या मान्य झाल्या नाहीत तर सविनय कायदेभंगाची

चळवळ सुरू होईल हे त्यांनी स्पष्ट केले. त्यातील एक मागणी म्हणजे मीठावर लादलेला कर कमी करणे. पण आयर्विनने गांधीजीच्या मागण्याकडे साफ दुर्लक्ष केले. परिणामतः 1930 मध्ये गांधीजींनी सुरतमधील साबरमती आश्रम ते दांडीपर्यंत आपल्या अनुयायासह प्रवासकरून समुद्रकिनाऱ्यावर स्वतः मीठ तयार करून आपल्या अनुयायांना मोफत वाटले व कायद्याचे उल्लंघन केले. अशाप्रमाणे त्यांनी सविनय कायदेभंगाची चळवळ सुरू केली. ही घटना इतिहासामध्ये 'दांडी यात्रा' म्हणून प्रसिद्ध आहे. सविनय कायदेभंगाच्या चळवळीमध्ये सामील झालेल्या विजयालक्ष्मी पंडीत, कमला नेहरू, वल्लभभाई पटेल, राजगोपालाचारी, बाबू राजेंद्र प्रसाद आणि हजारो लोकांना अटक करण्यात आली. देशाच्या अनेक भागात ही चळवळ पसरली.

पूर्वी घोषित केल्या प्रमाणे सरकारच्या निर्णयानुसार 1930 ला भारतीय उमेदवारांची पहिली गोलमेज परिषद भरविली गेली. भारतीय नेत्यांच्या सहभागशिवाय कोणतेही निर्णय घेतले जाऊ शकत नाही. याची जाण इंग्रजांना आली. या परिषदेमध्ये अस्पृशांसाठी एक स्वतंत्र संधी



दांडी यात्रा

उपलब्ध करून देण्यात आली. परिषदेला उपस्थित राहाण्याकरीता गांधीजी आणि काँग्रेस नेत्यांची कैदेतून सुटका केली. पण गांधी आणि काँग्रेसने उपस्थित राहाण्यास नकार दिला. संस्थानाचे उमेदवार, निरनिराळ्या समुदायांचे नेते डॉ.बी.आर.आंबेडकर, एम.आर. जयशंकर, तेज बहादूर, मोहमद अली जीना, श्रीनिवास शास्त्री आणि इतरांनी त्यामध्ये भाग घेतला. स्वायत्त राज्ये, जबाबदार सरकार आणि जातीय उमेदवारांना या परिषदेत मंजूरी देण्यात आली. पण काँग्रेसच्या अनूपस्थितीमुळे तेथे काहीही निष्पन्न झाले नाही. भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसने परिषदेला उपस्थित रहावे आणि इंग्रजांचे उद्देश सफल होण्यास मदत करावी. 1931 मध्ये व्हाईसराय आयर्विनने काही योजनावर गांधीजीशी चर्चा करण्यासाठी भेट घेतली. 1931 मध्ये गांधी आयर्विन करार झाला. गांधी दुसऱ्या गोलमेज परिषदेला हजर राहिले. मोहमद अली जीना आणि बी.आर.आंबेडकर हे या परिषदेला उपस्थित होते.

निवडणूकीमध्ये अस्पृश्यांसाठी वेगळा मतदारसंघ असावा अशी मागणी आंबेडकरांनी केली. हे गांधीजींना मान्य नव्हते. त्यामुळे गांधीजी आणि आंबेडकरांच्या मध्ये मतभिन्नता निर्माण झाली. दुसऱ्या गोलमेज परिषदेत कांहीही निष्पन्न झाले नाही. पण इंग्रजांनी अस्पृशांना वेगळा मतदारसंघ देण्याची कबूली दिली. गांधीजींनी आमरण उपोषण चालू केले. आंबेडकरांना समजावण्याचे प्रयत्न झाले. दरम्यानच्या काळात 'पुणे करार' झाला. या करारानुसार परिशिष्ट वर्गासाठी विभक्त मतदार संघ रद्द करण्यात आले. या वर्गासाठी राखीव जागा वाढविण्यात आल्या. अशा जागी दलित नेत्यांना उमेदवारी देण्यात आली. त्यामुळे अस्पृशांचा वेगळा संघ होण्याची शक्यता वाढली. पण राजकीय विभाजन टाळण्यात आले.

इंग्रजांना केंद्रामध्ये संघटित सरकार आणि राज्यांमध्ये स्थानिक सरकार स्थापन करायचे होते. हाच हेतू मनामध्ये ठेवून 1932 च्या शेवटी तिसरी गोलमेज परिषद भरविली. सरकारने सुचविलेली ही पद्धत काँग्रेसला मान्य नव्हती. त्यामुळे या अधिवेशनात ते सहभागी झाले नाहीत. या अधिवेशनाद्वारे इंग्रजांना बऱ्याच सुधारणा करायच्या होत्या. 1935 मध्ये भारतीय सरकार कायद्याची स्थापना झाली. या कायद्याने भारतीय संघटना आणि प्रांतीय स्वातंत्र्याची मुभा देण्यात आली. भारतीयांना राजकीय हक्क मिळाले. त्यामुळे काँग्रेस आणि मुस्लिम लीग निवडणूकीमध्ये सामील झाले. निवडणूकीमध्ये काँग्रेसला बहुमत मिळून त्यांनी मंत्रीमंडळ बनविले.

युरोपमधील राजकीय चळवळीमुळे दुसऱ्या महायुद्धाला तोंड फुटले. भारतीय व्हाईसरॉयने ही जर्मनी विरुद्ध युद्ध पुकारले. याचा निषेध करून काँग्रेसने मंत्रीमंडळाचा राजीनामा दिला. ब्रिटिशांच्या निर्णयाविरुद्ध गांधीजींनी वैयक्तिक सत्याग्रह पुकारला. भारतीयांच्या समाधानाकरीता स्टॅफोर्ड क्रिप्सला परत पाठविण्यात आले.

छोडो भारत (चले जाव) चळवळ (1942) :

आपल्या युद्ध प्रयत्नांना भारतीयांचा पाठिंबा मिळविण्यासाठी ब्रिटिश सरकारने क्रिप्स मिशन भारतात पाठविले. या मिशनने भारतासमोर काही सूचना मांडल्या. भारताला वसाहतीचा दर्जा देणे आणि मंत्रीमंडळाची स्थापना करणे असे प्रस्ताव मांडले. काँग्रेसने 8 ऑगस्ट 1942 रोजी चलेजाव चळवळ सुरू केली.

तुम्हाला हे माहित आहे का ?

ईसूर घटना: ईसूर हे म्हैसूर संस्थानातील शिकारपूर जवळील खेडे आहे. ईसूर मधील विद्यार्थी चळवळीने आपल्या गावाला 'स्वतंत्र खेडे' म्हणून जाहीर केले. प्रत्येकांनी गांधी टोप्या घातल्या. त्यांनी सरकारी अधिकाऱ्यांना गावात प्रवेशबंदी केली. पण 1942 मध्ये गांवात शिरणाऱ्या अधिकाऱ्यांना टोप्या घालण्याची जबरदस्ती केली. अधिकाऱ्यांच्या बरोबरील पोलीस अधिकाऱ्याने लोकांच्यावर गोळीबार केला. त्यामुळे प्रक्षुब्ध जमावाने त्याची हत्या केली. इतिहासामध्ये ही घटना ईसूर घटना म्हणून ओळखली जाते.

राष्ट्रातील जनतेला गांधिजींनी 'करा अथवा मरा' हा संदेश दिला या संदर्भात गांधिजी, नेहरू, राजेंद्र प्रसाद, अबुल कलाम आझाद, सरदार वल्लभभाई पटेल, आचार्य कृपलानी, कस्तूरबा गांधी आणि अनेक नेत्यांना अटक झाली. संपूर्ण भारत या चळवळीत सामील झाला. काँग्रेसचे बरेचसे नेते तुरुंगात गेल्यामुळे काँग्रेस व्यतिरिक्त इतर संघटना प्रसिद्धिला आल्या. या परिस्थितीमुळे नवीन नेत्याची तत्काळ गरज निर्माण झाली. याचवेळी जयप्रकाश नारायण नेतेपदी आले. काँग्रेसच्या समाजवादी शाखेचे ते प्रमुख नेते होते. संपूर्ण भारतभर आपल्या अनुयायांसह त्यांनी क्रांतीकारी चळवळी सुरू केल्या. समाजवादी संघटनेने आपल्या योजना 'स्वातंत्र्य चळवळ आघाडी' या नांवाने अंमलात आणल्या. त्यांनी कामगारांना प्रशिक्षण दिले. लोकांना स्वातंत्र्य चळवळीत भाग घेण्यासाठी उद्युक्त केले. त्यांनी देणग्या गोळा करून चळवळीला योग्य दिशा दिली.



चले जाव (भारत छोडो) चळवळ

कुतुहालाचा विषय हा आहे की यावेळी स्वातंत्र्य चळवळीची सुरुवात भारतीय सीमेच्या बाहेरून झाली. या संदर्भात सुभाषचंद्र बोस यांचे प्रयत्न अपूर्व आहेत. 1937 च्या निवडणुकी नंतर सरकारमध्ये समाविष्ट होण्यासाठी मुस्लिम लीगला बोलावण्यात आले नाही. पण 1939 ला त्यावेळी दुसरे महायुद्ध सुरू झाले त्यावेळी भारतीयांना सुद्धा युद्धात सहभागी करून



वल्लभभाई पटेल



मौलाना अबुल कलाम आजाद

घेण्याचा एकतर्फी निर्णय इंग्रजांनी घेतला. मंत्रीमंडळातील काँग्रेसजनांनी आपल्या पदाचे राजीनामे दिले. या परिस्थितीत मुस्लिमलीग ने विमुक्ती दिवस साजरा केला. ते चलेजाव चळवळीत सामील झाले नाहीत. पुढे त्यांनी भारताच्या फाळणीचा मुद्दा ठेवला.

शेतकरी आंदोलन :

स्वातंत्र्य चळवळीमध्ये शेतकरी आणि कामगार संघटनानीही महत्वाची भूमिका बजावली. काही संघटना काँग्रेसच्या प्रभावाखाली होत्या तर काही मार्क्सवादाने प्रेरित झाल्या होत्या. ब्रिटिश काळात शेतकऱ्यांनी जमीनदार आणि युरोपियन मळेवाल्यांच्या विरुद्ध बंड केले होते. त्यांनी चंपारण्य तालुक्यात निळीचे उत्पादन करण्यास विरोध केला शिवाय शेतकऱ्यांविरुद्ध आंदोलन केले. गांधीजींनी सत्याग्रह करून इंग्रजांना कर रद्द करण्यास भाग पाडले.

राष्ट्रीय स्वातंत्र्य चळवळीचा एक भाग म्हणून काँग्रेसने शेतकऱ्यांची संघटना तयार केली. चंपारण्य, खेडा व इतर भागातील शेतकऱ्यांच्या चळवळीवर गांधीजींचा प्रभाव होता. काँग्रेसने प्रभावित झालेले तेहबाग, मलबारमधील शोषित शेतकरी आणि जमीनदारांनी इंग्रजांविरुद्ध जोरदार बंड केला. असहकार चळवळ, सविनय कायदेभंग आणि चलेजाव चळवळीमध्ये शेतकऱ्यांच्या समस्यांचाही समावेश होता. किसान सभेच्या झेंड्याखाली अनेक विरोधक एकत्र आले. हे विरोधक काँग्रेसचे पाठीराखे होते तर काही वेळा त्यांच्या विरोधातही होते. तेलंगण

कृती : चर्चा करा 'चलेजाव चळवळीमध्ये भारतीय स्वेच्छेने सहभागी का झाले'?

शेतकरी बंडखोरानी आंध्रातील रेड्डी जमीनदार व हैद्राबादचे रझाक याना आव्हान दिले. बंगाली शेतकऱ्यांनी जमीनदारांच्या पिळवणूकी विरुद्ध बंड केले. महाराष्ट्रामध्ये शेतकऱ्यांनी अल्प मजूरीच्या विरोधात आवाज उठविला.

कामगाराचे बंड :

1827 मध्ये कलकत्ता येथे कामगार चळवळ सुरू झाली. ताग, कापड गिरण्या, रेल्वे सेवा मधील कामगार आपल्या हक्कासाठी संघटित होऊ लागले. ब्रिटिश अधिकाऱ्यांच्या विरुद्ध रेल्वे कामगारांनी स्टेशनमध्ये नारे दिले आणि वाढीव मजूरीचा आग्रह धरला. कलकत्त्याचा मुद्रण संघ आणि बाँम्बे कापड गिरणी कामगारांनी राष्ट्रीय जागृती वाढवली. मद्रास कामगार संघटनेची स्थापना झाली. याबरोबरच बऱ्याच संघटना उदयाला आल्या. कामगार संघटनेची काँग्रेसला पाठिंबा दिला.

आदिवासी चळवळ :

ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनीने कर आणि जंगल कायदा अंमलात आणल्याने आदिवासी चळवळीला सुरुवात झाली. आदिवासींनी धार्मिक कारणासाठी लढा दिला. त्यांनी आपल्या वैभवशाली इतिहासाची जाण ठेवून वसाहतवादाला विरोध केला. आदिवासी बंडखोरात 'संतालाचे बंड' आणि 'मुंदा चळवळ' या प्रमुख आहेत. या संदर्भात कर्नाटकातील 'हलगलीच्या शिकाऱ्यांचे बंड' हे लक्षात ठेवण्याजोगे आहे.

'संताल आदिवासी चळवळ' ही भारतातील जूनी चळवळ मानली जाते. हे लोक बंगाल आणि ओरिसातील टेकड्यांतील होते. ज्यावेळी ब्रिटिशानी जमीनदारी पद्धत अंमलात आणली. तेव्हा या जमातीचे लोक निराश्रित झाले. जमीनी मूळ मालकांकडे गेल्या. जमीनमदारांनी त्यांना खूप त्रास दिला होता. जमीनदार, सावकार आणि इंग्रज सरकारच्या वार्ड वागण्यामुळे संतालाच्यामध्ये असहिष्णू वृत्ती बळावली. कंपनीने सभ्य आणि शांतताप्रिय लोकांचे शोषण केले. संतप्त संतालानी गुप्त सभा घेतल्या. या सभेत जमिनदार आणि प्रमुख नागरिकांची लूट करण्याचे ठरविले. बंडाचे लोण, बरहत, भगतपूर आणि राजमहल येथे अधिक तीव्र झाले. दंगलखोरानी शत्रूला ठार मारले. जमीनदार आणि सावकार पळून गेले. सरकारने बंड दडपून टाकण्यासाठी सैन्याचा वापर केला. त्यात ते यशस्वी झाले. अनेक बंडखोराना अटक झाली. संतालाचे आंदोलन संपले. पण पुढील चळवळींना त्यांची प्रेरणा मिळाली.

सुभाष चंद्र बोस :

सुभाषचंद्र बोस यांचे भारतातील क्रांतीकारकांच्यामध्ये स्थान अत्यंत महत्वाचे होते. “भारतीय सिव्हिल सर्व्हिसमध्ये” त्यांचे स्थान चौथ्या क्रमांकावर होते. त्यांनी इंग्रजांची उच्चपदस्थ नोकरी नाकारली. स्वातंत्र्य चळवळीमध्ये त्यांनी सक्रीय सहभाग घेतला. ते ‘नेताजी’ या नावाने प्रसिद्ध होते.



सुभाष चंद्र बोस

1930 मधील गांधीजीच्या शांततापूर्ण चळवळी बरोबरच सुभाषचंद्र बोसनी परदेशी स्थायिक झालेल्या भारतीयांना

तुम्हाला हे माहीत आहे का ?

जर्मनी अगोदर भारताला स्वातंत्र्य मिळालेच पाहिजे. युरोपमधील इंग्लंडच्या प्रत्येक पराभवामुळे भारतामधील इंग्रजी साम्राज्याचा वचक कमी झाला होता. भारताच्या सहकार्यामुळे अथवा साम्राज्याच्या मदतीमुळे ब्रिटनचे अस्तित्व होते अशी वाच्यता आपण बंद केली पाहिजे. अशा अवघड परिस्थितीमध्ये भारताने स्वतःचा विचार प्रथम करावयास हवा होता.’

सुभाषचंद्र बोस

इंग्रजाविरुद्ध लढण्यास सज्ज केले. त्यांनी व्हियन्ना, बर्लिन, रोम, इस्टंबूल आणि इतर देशांमध्ये प्रयाण केले. तेथे स्थित असलेल्या भारतीयांना मातृभूमीला मदत करण्यास प्रेरित केले. युरोपमध्ये साम्यवाद आणि समाजवादाचा उदय झाला. त्याचा प्रभाव भारतामधील

काँग्रेसवर झाला आणि त्यामुळे काही बदल झाले. काँग्रेसवासीयांच्यावर समाजवादींच्या आदर्शवादाचा प्रभाव पडला. याच पार्श्वभूमीवर जवाहरलाल नेहरू आणि सुभाषचंद्र बोसानी 1934 ला काँग्रेस समाजवादी पक्षाची स्थापना केली.

भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसच्या 1938 मधील हरिपूर सभेच्या वेळी गांधीजींच्या पाठिंब्यामुळे बोस त्याचे अध्यक्ष झाले. इंग्रजाबरोबरच्या युद्धनितीबाबत गांधीजींचे मवाळ धोरण होते तर सुभाषजींचे कडक धोरण होते. ही मतभिन्नता त्यांच्यामध्ये निर्माण झाली. अशा परिस्थितीत सुभाषजींना आंतरराष्ट्रीय मदतीची अपेक्षा होती. पण गांधीजी त्याबद्दल नाराज होते. 1939 मध्ये काँग्रेसच्या त्रिपूरा येथील सभेला गांधीजींचा विरोध असूनही सुभाषचंद्र बोस त्याचे अध्यक्ष झाले. त्यामुळे गांधी आणि सुभाष यांच्यामधील दरी अधिक रुंद झाली. काँग्रेसमध्ये राहून ब्रिटिशांच्या बरोबर लढण्याचे सुभाषजींचे मनसुबे धुळीला मिळाले. काँग्रेस आणि गांधीजींच्या योजनांशी सहमत न झाल्यामुळे नेताजींनी

‘फॉरवर्ड ब्लॉक’ नावाचा स्वतंत्र पक्ष स्थापन केला. त्याचा सुधारीत आणि जलद योजना राबविण्याचा उद्देश होता. सुभाषजीनी इंग्रजांच्या युद्ध तयारीला आणि महायुद्धातील भारताच्या सहभागाला विरोध दर्शविला. परिणामी इंग्रजांनी त्यांना अटक केली.

इंग्रजांचा पराभव करण्यासाठी त्यांच्या शत्रूबरोबर हातमिळवणी करण्याची इच्छा बाळगून स्वतःच्या रहात्या घरातील नजरकैदेतून निसटून ते जर्मनीला पोहचले. त्यांनी भारताच्या स्वातंत्र्याकरीता जर्मनीचा

हुकूमशहा हिटलरचा पाठिंबा मिळवला. जर्मनीतील भारतीय युद्ध कैद्यांची फौज स्थापना करण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला. त्यांनी आझाद हिंद रेडिओ या माध्यमाद्वारे भारतीयांसाठी भाषणे प्रसारीत केली. युद्धामध्ये जपान यशस्वी होईल आणि त्यांची स्वातंत्र्य मिळविण्यासाठी मदत होईल अशा अपेक्षेने रासबिहारी बोसांनी लढण्यासाठी भारतीयांना संघटीत केले.

त्याच्या या कार्यात सुभाषचंद्र बोस सहभागी झाले. रास बिहारीनी इंडियन इंडिपेंडेन्स लीग नांवाची मिलीटरी फौजेची टोकियोमध्ये स्थापना केली. तिलाच इंडियन नॅशनल आर्मी असे नांव दिले. तदनंतर त्यांनी त्याचे नेतृत्व सुभाषचंद्र बोस यांच्याकडे दिले. या प्रसंगी सुभाषचंद्रांनी ‘दिल्ली चलो’ ची घोषणा केली. त्यांनी ‘तुम्ही मला रक्त द्या मी तुम्हाला स्वातंत्र्य देईन’ अशा शब्दात भारतीयांना विनंती केली. तेथे ‘झांशी रेजिमेंट’ नांवाची आय.एन.ए.ची स्त्रियांची फौज होती. कॅप्टन लक्ष्मी सेहगल या फौजेची मुख्य अधिकारी होत्या.

रंगून येथून सुभाषजीनी मिलीटरी युद्धकौशल्यवापरून इंग्रजांच्या जोखंडात असलेली दिल्ली हस्तगत करण्याची योजना आखली. त्यावेळेपासून आय एन.ए.एच्या सैन्यानी दिल्ली व्यापण्याची तयारी केली. सरतेशेवटी नेताजीच्या आदेशाने बर्मा सीमेवर सशस्त्र हल्ला सुरू केला. इंग्रजामध्ये आणि आय.एन.ए.मध्ये भयंकर युद्ध झाले. त्याचवेळी विमान अपघातात सुभाषजींचा मृत्यू झाला. ब्रिटिश सैन्याने बर्माची राजधानी

तुम्हाला हे माहीत आहे का?

‘मी देवासमोर अशी शपथ घेतो की मी भारताला आणि माझ्या 38 करोड देशवासियांना स्वतंत्र करेन..... स्वातंत्र्यानंतर सुद्धा सतत देशाच्या अस्तित्वासाठी माझ्या स्वतःच्या रक्ताच्या शेवटच्या थेंबापर्यंत झटेन’.

सुभाषचंद्र बोस

कृती : स्वातंत्र्यचळवळी बदल सुभाष चंद्र बोस यांचे काय मत होते या विषयावर निबंध लिहा.

रंगून हस्तगत केली आणि आय.एन.ए.च्या सभासदांना अटक झाली. गांधीजीसह काँग्रेसच्या नेत्यांनी आय.एन.ए. च्या सैन्याला मुक्त करण्याचा प्रयत्न केला.

तुम्हाला हे माहित आहे का ?

आय. एन. ए. : देशहितासाठी प्रदेशांमध्ये अनेक भारतीय क्रांतिकारक कार्यरत होते. त्यापैकी रासबिहारी बोस हे 1915 पासून ब्रिटिशांच्या पासून लांब जपान मध्ये राहत होते. ब्रिटिशांच्या विरुद्ध संघर्ष करण्यासाठी भारतीयांना उद्युक्त इंग्रजांच्या बाजूने अनेक भारतीय सैनिक लढत होते. दक्षिण-पूर्व आशिया मध्ये जपानी सैनिकांनी इंग्रजांचा पराभूत केल्यानंतर इंग्रजांचा बाजूने लढणाऱ्या अनेक भारतीय सैनिकांना युद्ध कैदी म्हणून नेले. मेजर फूजिवारा या जपानच्या सेनाधिकाऱ्याने कॅप्टन मोहनसिंग या युद्ध कैद्याला भारताच्या स्वातंत्र्यासाठी जपानी लोकांच्या सहकार्याने काम करण्यास प्रवृत्त केले. मार्च 1942 मध्ये टोकिओ येथे भारतीयांचे परिषद भरली आणि त्यांनी इंडियन इंडिपेंडेंस लीग ची स्थापना केली. त्यानंतर बँकाँक मध्ये एक परिषद झाली. जिथे रासबिहारी बोस यांची लिगच्या आय.एन.ए. निवड झाली आणि आय.एन.ए. च्या विस्तारासाठी एक विभागणी करण्यात आली. कॅप्टन मोहन सिंग यांची आय.एन.ए.चे कमांडर म्हणून नियुक्ती केली ज्यामुळे सुमारे 40,000 भारतीय सैनिक होते याच परिषदे मध्ये सुभाष चंद्र बोस यांना या सैन्याचे नेतृत्व करण्यास मान्यता दिली.

डॉ. बी.आर.आंबेडकर :

सामाजिक स्वातंत्र्याशिवाय राजकीय स्वातंत्र्याला अर्थ नाही. असा ठाम विश्वास डॉ.आंबेडकरांचा होता. बहिष्कृत समाजातील शुद्रांना जर आर्थिक आणि सामाजिक स्वातंत्र्य मिळाले नाही तर राजकीय स्वातंत्र्य काय कामाचे? ते एक मृगजळच. भारताचे राजकीय अस्तित्व अचेतन नसून ते सचेतन भावनिक राष्ट्र आहे.

त्यांनी जातीभेदाचा अभ्यास केला. त्याचे निर्मूलन करण्याची योजना आखली. अस्पृशांच्या प्राथमिक गरजाही नाकारल्या गेल्या हे सिद्ध करण्यासाठी त्यांनी महाड तलाव आणि काळाराम देऊळ चळवळ सुरू केली. तीनही गोलमेज परिषदेला ते उपस्थित राहिले आणि मौलिक सल्लेही दिले. अस्पृशांचे नेतृत्व आणि हरिजनोद्धार या मुद्यावरून गांधी आणि आंबेडकरांच्यात मतभेद दिसून आले. दलितांसाठी स्वतंत्र मतदार संघाच्या मागणीमुळे त्यांच्यात वादविवाद झाले.



डॉ. बी. आर. आंबेडकर

बडोदा महाराजाच्या संस्थानात आंबेडकर दिवाण होते. त्यांनी मुंबई कायदेमंडळ (मुंबई लेजिसलेटिव्ह काउन्सलिंग) आणि व्हाईसराय कार्यकारी मंडळाचे (व्हाईसराय एक्झिक्युटिव्ह काउन्सलिंग) अत्यंत दक्ष सभासद म्हणून आपल्या जबाबदाऱ्या पार पाडल्या. ते काँग्रेस पक्षात सामील झाले नाहीत. त्याच्या ऐवजी 'बहिष्कृत हितकर्णी सभा' ही संघटना आणि 'स्वतंत्र कार्मिक पार्टी' (Independent Labour Party) या स्वतंत्र पक्षाची स्थापना केली. त्यांनी 'प्रबुद्ध भारत', 'जनता', 'मूकनायक' आणि 'बहिष्कृत भारत' अशी अनेक वृत्तपत्रे प्रसारीत केली. कम्युनिस्ट आणि सोशलिस्ट सारख्या विचारापासून दूर राहून शेत मजूरांच्या प्रगतीसाठी त्यांनी काम केले.

स्वतंत्र भारतासाठी मार्गदर्शक म्हणून संविधान तयार झाले. डॉ.बाबू राजेंद्र प्रसाद हे या घटना रचना समितीचे अध्यक्ष होते. नंतर डॉ.बी.आर. आंबेडकराची सर्वानुमते घटना मसूदा समितीचे अध्यक्ष म्हणून निवड झाली. त्यांनी घटनेमध्ये समानतेवर भर दिला. अस्पृश्यते विरुद्ध कायदेशीर संरक्षणही मिळविले. भारतीय घटनेने अस्पृश्यता हा गुन्हा मानला आहे. स्वातंत्र्यानंतर ते भारताचे पहिले कायदा मंत्री झाले. ते आधुनिकता, वैचारिकता आणि पाश्चिमात्य तत्वज्ञानाने जरी प्रेरित झाले होते तरी आपल्या वतनाशी प्रामाणिक होते. त्यांनी जातीयतेचा उबग आल्याने हिंदू धर्माशी फारकत घेऊन बौद्ध धर्माचा स्विकार केला. जो बदल मार्क्सवादी हिंसा आणि रक्तपाताने आणू पहात होते. तोच बदल बौद्ध धर्माच्या अहिंसा आणि शांतीच्या मार्गाने आणला जाऊ शकतो असा त्यांचा विश्वास होता. या योगदानाबद्दल त्यांना मरणोत्तर 'भारतरत्न' हा किताब देण्यात आला.

पंडित जवाहरलाल नेहरू

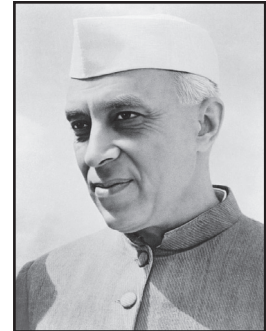
होमरूल चळवळीतून नेहरूंनी स्वातंत्र्य आंदोलनात प्रवेश केला. 1920 मध्ये झालेल्या असहकार चळवळीत प्रमुख भूमिका निभावली ते असहकार चळवळीतील एक प्रमुख नेता होते. 1929 च्या लाहोर अधिवेशनाचे ते अध्यक्ष होते. या अधिवेशना दरम्यान पूर्ण स्वराज्य म्हणजेच संपूर्ण मुक्त भारताचे उद्दिष्ट ठरविण्यात आले. गांधिजींनी असहकार चळवळ मागे घेतल्यामुळे नेहरू नाराज झाले.

तुम्हाला हे माहीत आहे का?

वृत्तपत्राशिवाय नेता हा पंख नसलेल्या पक्ष्याप्रमाणे आहे.

डॉ.बी.आर.आंबेडकर

कृती : डॉ. आंबेडकरांच्या आत्मचरित्राचे वाचन करा.



पंडित जवाहरलाल नेहरू

नेहरूंच्या विचारामुळे राजकीय कार्यक्रमांना एक नवी दिशा मिळाली ते कम्युनिस्ट तत्वाने प्रभावित झाले. परिणामतः नेहरू आणि सुभाषचंद्र बोसनी काँग्रेस समाजवादी पक्षाची स्थापना केली.

नेहरू भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसच्या 49 व्या अधिवेशनाचे अध्यक्ष होते. आंतरराष्ट्रीय स्तरावर चाललेल्या साम्राज्यशाही युद्धापासून काँग्रेसने दूर रहावे असे त्यांनी घोषित केले. चरखा आणि हरिजन चळवळी प्रभावी नाहीत असे त्यांनी सांगितले. यावरून गांधीजींच्या आदर्शापासून ते दूर झालेले दिसले. तरी देखील गांधीजींच्या बदल त्यांचा आदर कमी झाला नाही. नेहरूंनी अतिशय हुशारीने अलिप्तवादी धोरण आणि मिश्र आर्थिक धोरण अवलंबिले. हेच आपण आपल्या परराष्ट्र धोरणात पाहतो.

तुम्हाला हे माहित आहे का ?

महाराष्ट्रातील महाड येथील तळ्याचे पाणी अस्पृश्यांना वापरण्यास बंदी होती. त्याचे पाणी अस्पृश्यांनाही वापरण्यास मिळावे याकरिता 'महाड चळवळ' झाली त्याचप्रमाणे काळाराम देवळात त्यांना प्रवेश नाकारण्यात आला होता. तेथेही त्यांना प्रवेश मिळावा म्हणून आंबेडकरानी क्रांतीकारी चळवळ केली. या चळवळीमुळे जरी लोकांच्यामध्ये जागृती निर्माण झाली तरी त्याला म्हणावे तसे यश लाभले नाही.

भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसच्या 50 व्या अधिवेशनात नेहरूंनी समाजवाद आणि कम्युनिस्टच्या बाबतीत मृदु धोरण स्विकारले. त्यांनी घोषित केले की भारतामध्ये काँग्रेसने संपूर्णपणे लोकशाहीला पाठिंबा दिला. समाजवाद नाही तर लोकशाहीसाठीच झगडायचे ठरविले.

पंतप्रधान नेहरू हे उद्योगशिलता आणि आधुनिक भारताचे शिल्पकार होते. भारताचे पोलादी पुरुष व पहिले गृहमंत्री सरदार वल्लभभाई पटेल यांच्या नेतृत्वाखाली संस्थानाचे विलिनीकरण झाले. त्यांच्या देखरेखीखाली संस्थाने भारतीय संघराज्यात सामील झाली. त्यानंतर भारतीय लोकशाहीचा पाया भाषावर प्रांतरचनेने मजबूत केला.

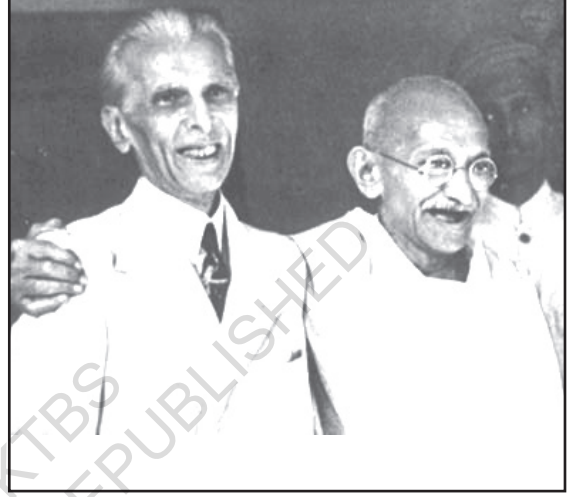
कृती : भारताचे पहिले पंतप्रधान जवाहरलाल नेहरूंच्या परराष्ट्र धोरणाबद्दल अधिक माहिती वाचा.

भांडवलशाही आणि समाजवाद या दोन्हीच्या तत्वावर आधारलेली मिश्र आर्थिक योजना ही आधुनिक भारताला त्यांनी दिलेले योगदान आहे. शीघ्र औद्योगिकीकरणामुळे विकास शक्य आहे असे त्यांचे मत होते. भारताला पंचवार्षिक

योजनेद्वारा विकासांच्या मार्गावर नेण्यात ते अग्रेसर होते. दोन गटात ताणतणाव असतांना भारताने वादग्रस्त प्रसंग टाळले आणि अलिप्त धोरण स्विकारले. ते सत्तेच्या राजकारणापासून दूर राहिले. त्यांनी शांती आणि सुसंवाद या धोरणांचा सतत पाठपुरावा केला. ते 1964 ला स्वर्गवासी झाले.

मोहमद अली जीना :

1906 मध्ये मोहमद अली जीनानी भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसमध्ये प्रवेश केला. दादाभाई नौरोजी यांचे खाजगी सचिव म्हणून त्यांनी काम पाहिले. न्यायालयीन खटल्यामध्ये त्यांनी टिळकांचे समर्थन केले. असंतोष पसरविल्याबद्दल त्यांना दोषी ठरविण्यात आले. या प्रसंगामुळे ते प्रसिद्धिच्या झोतात आले. ते होमरूल लीग चळवळीत सामील झाले.



मोहम्मद अली जिना आणि गांधीजी

1916 मध्ये झालेल्या अधिवेशनात हिंदू-मुस्लिम एकतेची गरज आहे असे ते म्हणाले. प्रथमपासून मुस्लिम धार्जिण राजकारणी म्हणूनच ते ज्ञात होते. ब्रिटिश सत्तेला त्यांनी विरोध केला. रौलट कायद्याला नापसंती दर्शवून त्यांनी केंद्रिय कायदा सल्लागार मंडळपदाचा राजीनामा दिला. गोलमेज परिषदेमध्ये ते राष्ट्रवादी मुस्लिम आहेत, असे घोषित केले. 1937 च्या निवडणुकीनंतर काँग्रेस आणि मुस्लिम लीग संमिश्र सरकार स्थापण्यात अयशस्वी झाले. तेव्हा त्यांनी आपल्या कामाचे तंत्र बदलले. जसजशी भारताला स्वातंत्र्य घोषित करण्याची वेळ जवळ आली तशी त्यांची पाकिस्तानची मागणी तीव्र झाली. देशाची फाळणी करण्यात ते यशस्वी झाले.

भारताची फाळणी

संपूर्ण स्वातंत्र्य चळवळीत काँग्रेसचा अभेद्य भारत यावर दृढविश्वास होता. पण मुस्लिम लीग ने त्यांच्यासाठी स्वतंत्र देशाचीच मागणी केली. 1940 मध्ये मुस्लिम लीगच्या लाहोर अधिवेशनात हिंदू आणि मुस्लिम अखंड देश होऊच शकत नाही असे जाहीर

केले. दुसऱ्या महायुद्धानंतर ब्रिटनमध्ये कामगार पक्ष सत्तेवर आला. त्यांनी भारताच्या राजकारणातील बिकट परिस्थिती दूर करण्याचे उपाय योजले. भारताच्या स्वयंशासनाबद्दल बोलण्यास कॅबिनेट आयोग पाठविले. या आयोगाने काँग्रेस आणि मुस्लिम लीगशी चर्चा केली. भारताला एकत्र परंतू स्वायत्त सरकार स्थापण्यास सुचविले. त्याचबरोबर संविधान रचना सभा आणि हंगामी राष्ट्रीय सरकारही बनविण्याचा सल्ला दिला. हंगामी सरकार स्थापण्यावरून काँग्रेस आणि मुस्लिम लीग मध्ये मतभेद सुरु झाला. 16 ऑगस्ट 1946 हा दिवस मुस्लिम लीग ने स्वतंत्र राष्ट्र स्थापण्यासाठी 'प्रत्यक्ष कृतीदिन' (Direct Action Day) म्हणून साजरा केला. याचा परिणाम असा झाला की संपूर्ण देशात जातीय दंगली उसळल्या. एकट्या बंगाल मध्ये, 48 तासांच्या या कालावधीत हजारो निष्पाप हिंदूंची कट्टरतावादी मुस्लिमानी निर्धुण हत्या केली. राजेंद्र प्रसाद यांच्या नेतृत्वाखाली मतदार सभा आयोजित केली होती. त्यात मुस्लिम लिगने सहभाग घेतला नाही.

हिंदू मुस्लीम विभाजनामध्ये ब्रिटीशानी असक्ती दाखविली 1909 च्या बंगालच्या फाळणीत ब्रिटीशानी स्वतःच्या फायद्याचा विचार केला होता. ब्रिटीशानी पेरलेली फाळणीची मुळे देशाच्या विभाजनाला कारणीभूत ठरली.

काँग्रेस आणि मुस्लिमलीगमधील संबंध अधिकाधिक बिघडत गेले. याचवेळी ब्रिटिश सरकारने सत्ता हस्तांतराचा निर्णय घोषित केला. मार्च 1946 मध्ये भारताचा व्हाईसराय म्हणून लॉर्ड माउंट बॅटनला पाठविण्यात आले. माउंट बॅटनची गांधी, जीना आणि इतरांशी चर्चा झाली. भारताची फाळणी करण्याची योजना आखण्यात आली. जुलै 1947 मध्ये 'भारतीय स्वातंत्र्य मसूदा' पास होऊन त्याचे कायद्यात रूपांतर झाले. त्याप्रमाणे 15 ऑगस्ट 1947 ला भारत आणि पाकिस्तान अशी दोन राष्ट्रे अस्तित्वात आली. 'रॅडक्लिफ कमिशनने' दोन्ही देशांच्या सीमारेखा आखल्या. पंडीत जवाहरलाल नेहरूंनी स्वतंत्र भारताचे पहिले पंतप्रधान म्हणून शपथ घेतली.

हे तुम्हाला माहीत असू दे

30 जानेवारी 1948 रोजी हिंदू मुस्लिम ऐक्यासाठी प्रार्थना स्थळी जात असताना नथुराम गोडसे या माथे फिरू नये गांधीजींची गोळ्या घालून हत्या केली. त्यामुळे समानता मानवता राष्ट्रीय एकात्मतेचे त्यांचे स्वप्न अधुरेच राहिले.

स्वाध्याय

I. रिक्काम्या जागा योग्य शब्दांनी भरा :

1. भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसची स्थापना _____ या साली झाली.
2. आर्थिक निःसारणच्या सिद्धांत _____ यांनी मांडला.
3. 'स्वराज्य हा माझा जन्मसिद्ध हक्क आहे' अशी घोषणा _____ यांनी केली.
4. अली बंधूनी _____ ही चळवळ सुरू केली.
5. _____ यांनी मुस्लिमांसाठी वेगळ्या राष्ट्राच्या प्रस्ताव मांडला.
6. 1929 मध्ये झालेल्या भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसच्या लाहोर अधिवेशनाचे अध्यक्षपद _____ यांनी भूषविले.
7. _____ या व्यक्तीने 'महाड' आणि काळाराम देऊळ प्रवेशासाठी चळवळ केली.
8. _____ यांनी भारतीय राष्ट्रीय सैन्याच्या झाशी या रेजिमेंटचे नेतृत्व केले होते.
9. _____ या ठिकाणी गांधीजींनी मिठाचा सत्याग्रह केला.
10. _____ या साली चले जाव (भारत छोडो) चळवळ झाली.

II. योग्य पर्याय निवडून उत्तरे लिहा :

11. भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसचे संस्थापक _____
अ) महात्मा गांधी ब) ए.ओ.हयूम
क) बाळ गंगाधर टिळक ड) गोपाल कृष्ण गोखले
12. 'मराठा' या वृत्तपत्राचे प्रकाशक _____ हे होते.
अ) जवाहरलाल नेहरू ब) रास बिहारी बोस
क) बाळ गंगाधर टिळक ड) व्हि.डी. सावरकर
13. स्वराज पार्टीची स्थापना _____ या साली झाली.
अ) 1924 ब) 1923 क) 1929 ड) 1906
14. भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसच्या हरिपुर मधील सभेचे अध्यक्ष _____ हे होते.
अ) सरदार वल्लभभाई पटेल ब) डॉ. बी. आर. आंबेडकर
क) लाल लजपत राय ड) सुभाषचंद्र बोस

15. भारताचे पोलादी पुरुष _____ यांना म्हणतात.

अ) भगत सिंग

ब) चंद्रशेखर अजाद

क) अबुल कलाम आझाद

ड) सरदार वल्लभभाई पटेल

III. खालील प्रश्नांची समूहात चर्चा करून उत्तरे लिहा :

16. भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसच्या स्थापनेपूर्वी भारतात कोणत्या संघटना होत्या?

17. मवाळांनी ब्रिटीशांसमोर कोणकोणत्या मागण्या केल्या?

18. आर्थिक निःसारणाच्या सिध्दांताचे विश्लेषण करा.

19. स्वातंत्र्य चळवळीतील क्रांतीकारांची नावे लिहा.

20. स्वातंत्र्य लढ्यातील बालगंगाधर टिळकांची भूमिका स्पष्ट करा.

21. बंगालची फाळणी रद्द करण्याची कारणे कोणती?

22. चौरी-चौरा घटनेचे वर्णन करा.

23. मिठाच्या सत्याग्रहाचे वर्णन करा.

24. भारत छोडो (चले जाव) आंदोलनाच्या अपयशाची कारणे कोणती?

25. भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यातील भाग घेतलेल्या जहाल नेत्यांची नावे लिहा.

26. दुस-या गोलमेज परिषदेचे परिणाम कोणते?

27. स्वातंत्र्य चळवळीतील सुभाष चंद्र बोस यांच्या योगदानाबद्दल लिहा.

28. भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीतील आदिवासीयांच्या बंडाचे वर्णन करा.

IV. उपक्रम :

1. स्वातंत्र्य सैनिकांचे फोटो जमवा आणि अल्बम बनवा.

2. इंटरनेटच्या मदतीने जालियनवाला बाग हत्याकांड आणि दांडी यात्रेचे फोटो आणि माहिती गोळा करा.

3. सत्याग्रह आणि अहिंसा या गांधीच्या योजनावर आधारित भाषणे आयोजित करा.

V. प्रकल्प :

1. तुमच्या शाळेत देशभक्तीचे दर्शन घडविणा-या नाटकांचे आयोजन करा.

स्वातंत्र्योत्तर भारत



या प्रकरणात आपण खालील घटकांचा अभ्यास करूया:

- भारताच्या विभाजनाचे परिणाम.
- निर्वासितांच्या समस्या.
- सरकार स्थापनेची समस्या.
- संस्थानाचे विलीनीकरण.
- राज्यांची पुर्नरचना.

लॉर्ड माउंट बॅटन यांच्या आदेशावरून 3 जून 1947 पासून ब्रिटीश सरकारने केलेल्या घोषणेनुसार भारत व पाकिस्तान अशी दोन स्वतंत्र राष्ट्रे उदयाला आली. 15 ऑगस्ट 1947 हा दिवस भारतीयांच्या बाबतीत आनंदी व समस्यांचा दिवस बनला जरी भारतीयांच्या मनात हिंदू आणि मुस्लीमांची दोन स्वतंत्र राष्ट्रे असू नयेत असे असले तरी सुद्धा ब्रिटीशांच्या 'फोडा व राज्य करा' (Divide and rule) या धोरणामुळे हे अटळ होते. भारत स्वतंत्र झाला पण त्याबरोबरच भारतासमोर अनेक समस्या आ वासून उभ्या होत्या. लाखो निर्वासितांची समस्या, जातीय दंगे (Communal riots), सरकार रचनेची समस्या, संस्थानांचे विलीनीकरण, अन्न उत्पादन, शेतीचा विकास, उद्योगधंद्यांचा विकास इ. अनेक समस्यांचे निराकरण करणे क्रमप्राप्त होते.

निर्वासितांची समस्या :

भारताच्या फाळणीनंतर निर्माण झालेल्या अनेक गंभीर समस्यांपैकी एक म्हणजे निर्वासितांची समस्या होय. लाखो लोकांना भारतातून पाकिस्तानात जाताना आणि पाकिस्तानातून भारतात येताना आपापली जन्मगांवे, वाढलेला परिसर, जमीनजुमला, घरेदारे सोडावी लागली होती. अशा लक्षावधी लोकांना अन्न, वस्त्र, निवारा, आरोग्य सुविधा आणि सुरक्षितता इ. गोष्टी पुरविणे ही भारत सरकारची जबाबदारी होती. यासाठी सरकारकडून अनेक प्रयत्न सुरू होते.

जातीय दंगे :

हिंदू आणि मुस्लीम यांच्यामध्ये द्वेषाची बीजे ब्रिटीशांकडूनच पेरली गेली. या दोन राष्ट्रांच्या विभजनामुळे तर शत्रूत्वाच्या या भावनेने स्फोटक रूप धारण केले. विविध धर्मांमधील सामाजिक ऐक्याचे बंध अत्यंत ढिले व कमकुवत झाले होते. त्यामुळे त्यांच्यात द्वेषाची भावना वाढीस लागली. व समाज दुःखी बनला. विभाजनाच्या या पार्श्वभूमीवर धार्मीक तंटे आटोक्यात आणणे हे सरकारसाठी एक महाकठीण काम होते. हे धार्मीक तंटे मिटविण्यासाठी महात्मा गांधीजींनी आटोकाट प्रयत्न केले. या तंट्यामुळे राष्ट्रीय ऐक्याचा विध्वंस झाला. त्यांनी कलकत्त्यात उपोषण चालू केले. भगवद्गीतेचे वाचन करीत ते या लोकांच्या मुक्ततेसाठी प्रार्थना करीत.

कृती:

देशात शांतता टिकण्यासाठी भारताला ज्या अडचणी येत आहेत त्या विषयी तुमच्या शिक्षकांशी चर्चा करा.

नवीन सरकारची स्थापना :

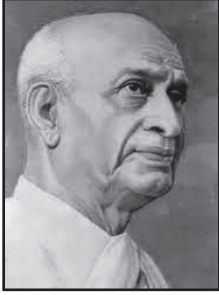
भारताला स्वातंत्र्य मिळाले तेव्हा म्हणजेच 15 ऑगस्ट 1947 दिवशी तात्पुरत्या स्वरूपाचे सरकार स्थापन करण्यात आले. लॉर्ड माउंट बॅटन हेच गव्हर्नर जनरल म्हणून काम पहात होते. जवाहरलाल नेहरू यांची भारताचे पहिले पंतप्रधान म्हणून निवड झाली. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर हे घटना मसुदा समितीचे अध्यक्ष होते. 26 जानेवारी 1950 रोजी भारताची घटना अंमलात आली. राज्यघटना अंमलात आल्यानंतर डॉ. राजेंद्र प्रसाद हे भारताचे पहिले राष्ट्रपती बनले. घटनेनुसार भारत हे एक सार्वभौम, प्रजासत्ताक लोकशाही गणराज्य म्हणून घोषित करण्यात आले. पुढे 42 व्या घटनेतील दुरुस्तीनुसार निधर्मी (secular) समाजवादी (socialist) हे शब्द सामील करण्यात आले. याच आधारावर भारत सरकारने स्वतंत्र अलिप्ततावादी (non alignment) धोरण अवलंबिले. भारताने संसदीय लोकशाही सुद्धा सुरु केली.

तुम्हाला हे माहित आहे का ?

संसदीय लोकशाही : घटना समितीने जगातील विविध देशातील संविधानांचा तुलनात्मक अभ्यास केला, अनुभव घेतला आणि असे अनुमान काढले की, लोकांनी निवडून दिलेल्या खासदारांनी बनलेली संसद हीच सर्वोच्च मानली, म्हणून त्यांनी अध्यक्षीय पद्धत नाकारली आणि 'संसदीय लोकशाही' पुरस्कृत केली.

संस्थानांचे विलिनीकरण :

ब्रिटिशांनी भारत सोडला तेव्हा भारतामध्ये 562 संस्थाने होती. राष्ट्राचे विभागणी करणाऱ्यांना ब्रिटिशांनी तीन पर्याय दिले होते. पहिला म्हणजे भारतीय संघराज्यात सामील होण्याचा दुसरा म्हणजे पाकिस्तानला सामील होण्याचा आणि तिसरा म्हणजे दोन्ही संघराज्यात सामील न होता स्वतंत्र राहणाचा. सरकारने सर्व संस्थानांना संघराज्यात सामील होण्यासाठी 1947 त्या विलिनीकरण कायदानुसार निमंत्रित केले.



सरदार वल्लभभाई
पटेल

ज्या संस्थानिकांनी भारतीय संघराज्यात सामील होण्याची तयारी दर्शविली त्यांना वार्षिक वेतन देण्याचे मान्य केले. तसेच त्यांच्या प्रतिष्ठेला साजेसे राहणीमान आणि काही खास सवलती देण्याचा विशेष अधिकार दिला. पुढे 1969 मध्ये सरकारने वार्षिक वेतन आणि सवलती रद्द केल्या. विलिनीकरणाच्या या प्रक्रियेमध्ये जुनागढ, हैदराबाद व जम्मू काश्मीर ने तीव्र विरोध केला. अशा कठीण परिस्थितीत भारताचे पोलादी पुरुष सरदार वल्लभभाई पटेल यांनी विलिनीकरणाचे कठीण काम यशस्वी करून दाखविले.

जुनागढ :

येथील नवाब पाकिस्तानात सामील होण्याचा विचार करीत होता. परंतु राज्यातील बहुसंख्येने प्रजेने जुनागढ भारतीय संघराज्यात सामिल व्हा म्हणून नवाबाविरुद्ध बंड पुकारले बंडाला तोंड न देवू शकल्यामुळे नवाबाने पाकिस्तानात पलायन केले तेथील दिवाणाच्या विनंतीवरून भारत सरकारने लष्कराला पाचारण करून शांती प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न केला. अखेर 1949 मध्ये जुनागढ भारतीय संघराज्यात सामील झाले.

हैदराबाद :

हे संस्थान निजामाच्या अधिपत्याखाली होते. स्वतंत्र राहण्याच्या उद्देशाने निजामाने भारतीय संघराज्यात सामील होण्यास नकार दिला. साम्यवादी नेत्यांच्या नेतृत्वाखाली तेलंगणाच्या शेतकऱ्यांनी सशस्त्र हल्ला चढविला. रझाकार या निजामांच्या क्रूर सैन्याबद्दल प्रजेच्या मनात तीव्र संताप होता. भारत सरकारने लष्कराला पाचारण करून निजामाचा पूर्ण पराभव केला. आणि अशा रीतीने हैदराबादच्या भारतीय संघराज्यात सामील होण्याच्या मार्ग खुला झाला. 1948 मध्ये हैदराबाद भारतीय संघराज्यात सामील झाले.

जम्मू आणि काश्मिर :

भारत आणि पाकिस्तानच्या मध्ये वसलेल्या जम्मू आणि काश्मीरच्या राजा हरीसिंग याला स्वतंत्र रहायचे होते. काश्मीर भारतात जाईल या भीतीने पाकिस्तानने जम्मू काश्मीरच्या खोऱ्यातील काही जमातींच्या सहाय्याने हल्ला केला. नॅशनल काँग्रेस पक्षाचे नेते शेख अब्दुल्ला यांनी काश्मीरच्या मुक्तीसाठी लढा दिला. आणि पाकिस्तानातून जाण्यापेक्षा भारत या लोकशाही संघराज्यात सामील होणे हे केव्हाही चांगले असा विचार करून भारत संघराज्यात सामील होण्याचे कबुली दिली. पाकिस्तानच्या दबाबामुळे राजा हरीसिंगने भारत सरकारकडे मदतीची याचना केली. पाकिस्तानचे सर्व प्रयत्न असफल ठरल्यानंतर जम्मू काश्मीर काही अटींवर भारतीय संघराज्यात सामील झाले. काश्मीरच्या काही भाग पाकिस्तान मध्ये राहिला. 1 जानेवारी 1949 मध्ये युनो ने युद्ध बंदीचा आदेश दिला. काश्मिरचा चा काही प्रदेश पाकिस्तानने बेकायदेशिररित्या बळकावलेला आहे. त्याला पाकव्याप्त काश्मिर (POK) म्हणतात. हे विलिनीकरण इतर राज्यांपेक्षा वेगळ्या पद्धतीने झाले आहे.

पांडिचेरी (पुदुचेरी):

भारताला स्वतंत्र मिळाल्यानंतरही काही प्रदेश फ्रेंचांच्या ताब्यात होते. पांडिचेरी, करैकल, माहे, आणि चंद्रनगर येथे फ्रेंचांच्या वसाहती होत्या. काँग्रेसच्या संघर्षानंतर साम्यवादी आणि इतर संघटनांनी भारतात विलिन होण्याची इच्छा व्यक्त केली. 1954 मध्ये संस्थाने विलिन करण्यात येऊन पांडिचेरीला 1963 मध्ये केंद्रशासित प्रदेश म्हणून घोषित करण्यात आले.

गोवा :

गोव्याचे भारतीय संघराज्यात विलिनीकरण करण्यासाठी जोरदार चळवळ चालू होती. गोवा पोर्तुगीजांच्या अधिपत्याखाली होता. पोर्तुगीजांनी गोवा सोडून देण्याचा आदेश देण्यात आला होता. पोर्तुगीजांनी आफ्रिका व युरोप येथून ज्यादा सैन्याच्या तुकड्या मागवून चळवळ दडपण्याचा प्रयत्न केला. 1955 मध्ये भारतातील विविध प्रांतातील लोक एकत्रित आले आणि त्यांनी पोर्तुगीजा विरुद्ध 'गोवा मुक्ती आंदोलन' सुरू केले. 1961 मध्ये भारत सैन्याने गोवा आपल्या ताब्यात घेतला. 1987 पर्यंत गोवा केंद्रशासित प्रदेश होता नंतर ते राज्य बनले.

भाषावार प्रांत रचना राज्यांची पुनर्रचना

स्वातंत्र्य प्राप्ती नंतरची सर्वात महत्वाची लोकशाही चळवळ म्हणजे भाषावर प्रांतरचनेची चळवळ होय. राज्यकारभार सुरळीतपणे चालण्यासाठी भाषावर प्रांतरचनेची मागणी करण्यात आली. ब्रिटिशांच्या काळात राज्यकारभार व्यवस्थित नव्हता. कारण संस्थाना द्वारे राज्यकारभार चालविण्यासाठी वापरली जाणारी भाषा ही सामान्य माणसाची भाषा नव्हती. अशा परिस्थितीत भाषावार प्रांत रचना करणे हे अत्यंत गरजेचे होते.

कृती:
1970 नंतर अस्तित्वात आलेल्या नव्या राज्यांची यादी करा.

आंध्र महासभेतर्फे पोर्टी श्रीरामलू यांनी 58 दिवस उपोषण करून 1952 मध्ये प्राण त्याग केला. त्यांनी विशालांध्र स्वतंत्र राज्याची मागणी केली होती. यानंतर सत्याग्रहींनी आंध्र प्रदेशाची तीव्र मागणी केली. 1953 मध्ये सरकारने 'फाजल अली आयोगाची' रचना केली. के. एम. पणिकर आणि एच. एन. कुंजरू हे या समितीचे सदस्य होते. 1953 मध्ये 'आंध्र प्रदेश' हे भाषावर प्रांतरचनेतील पहिले राज्य उदयास आले. या आयोगाच्या शिफारशीनुसार 1956 मध्ये 'राज्य पुनर्रचना कायदा' संसदेने संमत केला. यानुसार 14 राज्ये आणि 6 केंद्रशासित प्रदेश अस्तित्वात आले.

भारताच्या विविध प्रांतांत कन्नड भाषा बोलणारे लोक विखुरलेले होते. हा सर्व भाग एकत्र आणण्यासाठी अखिल कर्नाटक राज्य रचना परिषदेच्या नेतृत्वाखाली चळवळ सुरू करण्यात आली. 1 नोव्हेंबर 1956 ला म्हैसूर राज्य अस्तित्वात आले. 1973 मध्ये याचे नामकरण 'कर्नाटक' असे झाले. आता भारतामध्ये 28 राज्ये आणि 8 केंद्रशासित प्रदेश आहेत.

स्वाध्याय

I. रिकाम्या जागी योग्य शब्द भरा:

1. _____ हे भारताचे पहिले गृहमंत्री होते.
2. _____ हे भारताचे पहिले राष्ट्रपती होते.
3. _____ साली पांडिचेरी केंद्रशासित बनला.
4. राज्य पुनर्रचना कायदा _____ या साली अस्तित्वात आला.

II. खालील प्रश्नांची उत्तरे समूह चर्चा करून लिहा:

5. स्वातंत्र्य प्राप्ती नंतर भारतापुढे कोणकोणत्या समस्या होत्या ?
6. निर्वासितांच्या समस्या कशा पद्धतीने सोडविल्या ?
7. पांडिचेरी फ्रेंचांच्या ताब्यातून कसे मुक्त झाले ?
8. गोवा पोर्तुगीजांच्या पासून कसा मुक्त झाला ?
9. भाषावार प्रांतरचनेच्या प्रक्रियेचे वर्णन करा.

III. उपक्रम:

1. भारताचा नकाशा काढा आणि राज्ये दाखवा.

IV. प्रकल्प:

1. भारतातील राज्यांच्या राजधानी व त्यातील भाषांची यादी करा.
2. तुच्या शिक्षकांच्या सहाय्याने व इंटरनेटच्या सहाय्याने तुमच्या शेजारील राज्यांच्या संस्कृतीचे महत्त्व जाणून घ्या.

जागतिक महायुद्धे आणि भारताची भूमिका



या प्रकरणात आपण खालील घटकांचा अभ्यास करूया:

- पहिले जागतिक युद्ध.
- हुकुमशाहांचा उदय.
- दुसरे जागतिक युद्ध.
- भारताची भूमिका.

पहिले जागतिक महायुद्ध 1914-1918 :

1914 च्या पूर्वीपासूनच ब्रिटन, जर्मनी, फ्रान्स, इटली, ऑस्ट्रिया-हंगेरी आणि रशिया यांच्यामध्ये वसाहतीवर ताबा मिळविण्यासाठी वारंवार संघर्ष व झगडे होत होते. औद्योगिक क्रांती आणि नवनवीन संशोधनामुळे युरोपियन राष्ट्रांमध्ये प्रचंड स्पर्धा निर्माण झाली. अनेक वर्षांचा इतिहास हेच स्पष्ट करतो की, युरोपियन देशांमध्ये बाजारपेठ व भारतासहित असंख्य देशांतील नैसर्गिक संपत्ती मिळविण्यासाठी प्रचंड स्पर्धा होती. या संदर्भातील अनेक ठराव हे विविध देशांमधील सीमावादाला कारणीभूत ठरले. यामुळे बलाढ्य युरोपियन देशांमधील सत्तेच्या समीकरणांचा समतोल ढळला.

वरील सर्व घटनांमुळे प्रत्येक बलवान देश सैन्य गोळा करण्यामध्ये गुंतला. अनेक मैत्रीकरणे करण्यात आले. कांही देशांमध्ये उत्कट राष्ट्रभक्ती वाढीस लागली. साम्राज्यवादी प्रवृत्ती बळावली. पहिल्या महायुद्धामुळे देश दोन गटांमध्ये विभागले गेले. ब्रिटन, फ्रान्स आणि रशिया या तीन देशांनी आपल्यात सलोखा करार (Triple Entente) केला तर जर्मनी, ऑस्ट्रिया-हंगेरी आणि इटली या तीन देशांनी आपापसात मैत्रीचा करार (Triple Alliance) केला. कांही काळानंतर इटली प्रतिस्पर्ध्यांना जावून मिळाला. जसजशी युद्धपरिस्थिती निर्माण झाली तसतसे गटांचे स्वरूपही बदलले.

पहिले महायुद्ध 1914 - 1918 पर्यंत सुरू होते. पहिल्या महायुद्धाचे प्रमुख कारण म्हणजे 28 जून 1914 रोजी ऑस्ट्रियाचा युवराज आर्चड्यूक फ्रान्सिस फर्डिनांड याची विश्वासघाताने केलेली हत्या हे होय. या घटनेमुळे ऑस्ट्रिया आणि सर्बिया या दोन देशांमध्ये ताणतणाव निर्माण झाला.

सुरवातीला अमेरिका तटस्थ होती. रशिया जर्मनीच्या विरोधात होता. अशारितीने युद्ध समाप्तीच्या वेळी चित्र पूर्णपणे बदलले होते. अमेरिका ब्रिटन व फ्रान्सला जावून मिळाली होती. नोव्हेंबर 1917 साली रशियामध्ये समाजवादी क्रांती झाली त्यामुळे रशियाने जर्मनीबरोबर युद्ध बंदीचा (Ceasefire) करार केला आणि युद्धातून आपले अंग काढून घेतले. तीन मित्रराष्ट्रांनी मिळून जोरदार हल्ला केल्यामुळे जर्मनीला पराभव पत्करला आणि युद्ध थांबले.

1919 मध्ये अपमानित झालेल्या कांही मित्रराष्ट्रांनी व्हर्सेलिसच्या तहावर सद्द्या केल्या. ऑस्ट्रिया-हंगेरी आणि आटोमन राष्ट्रांचे अस्तित्व नाहिसे झाले. जर्मनीने आपला बराचसा भाग गमावला. युरोपच्या नकाशात आमूलाग्र बदल झाला. छोटी छोटी स्वतंत्र राष्ट्रे उदयाला आली. भविष्यात युद्धांना आळा घालण्याच्या हेतूने 'राष्ट्रसंघाची' (League of Nations) स्थापना करण्यात आली.

शरम आणि मानखंडनेच्या भावनेमुळे पराभूत राष्ट्रांमध्ये आक्रमक देशभक्ती निर्माण झाली. युद्धामध्ये झालेल्या नुकसानीची भरपाई आणि जर्मनीवर लादलेल्या अनेक निर्णयांमुळे जनतेवर विपरित परिणाम झाले. बेरोजगारी, गरिबी आणि आर्थिक मंदीमुळे सर्वत्र असंतोषाचे वातावरण पसरले. स्वतःच्या फायद्यासाठी जर्मन उद्योजकांकडून शोषण केले जावू लागले. या वातावरणामुळेच हिटलर सारख्या हुकूमशहाचा उदय झाला. हिटलरचा उदय म्हणजेच दुसऱ्या महायुद्धाची नांदी होती. ब्रिटन, फ्रान्स, जर्मनी आणि अमेरिकेतील शस्त्रास्त्र उत्पादकांनी आणि व्यापाऱ्यांनी या काळात प्रचंड फायदा मिळविला.

तुम्हाला हे माहित आहे का ?

पहिल्या महायुद्धात नागरिकांसह सुमारे 1,00,00,000 (एक कोटी) लोक (दोन्ही गटातील मिळून) मारले गेले. 2,00,00,000 (दोन कोटी) लोक जखमी झाले. आणि 35,00,000 (पस्तीस लाख) लोकांना कायमचे अपंगत्व आले. इतर कोणत्याही युद्धाप्रमाणे पहिले महायुद्धसुद्धा कांही लोकांच्या हव्यासापोटी व फायद्यासाठीच करण्यात आले. अपरिमित जिवीत हानी, रक्तपात, नागरी मालमत्तेचे नुकसान हे पहिल्या महायुद्धाचे भयानक परिणाम होय.

हुकूमशाहांचा उदयः



हिटलर

हिटलर : पहिल्या महायुद्धानंतर उद्वलेल्या परिस्थितीमुळे जर्मनीमध्ये हिटलर आणि इटलीमध्ये मुसोलिनीसारख्या हुकूमशहांचा उदय झाला. पहिल्यांदा हिटलर पंतप्रधान झाला. आणि त्यापाठोपाठ हिंडेनबर्गच्या मृत्यूनंतर हुकूमशहा बनला. हिटलर फ्युअरर बनला. हिटलरने सत्ता मिळवली तेंव्हा साम्यवादी आणि समाजवादी जर्मनीमध्ये सामर्थ्यवान बनले होते. याविरुद्ध उद्योगपतींच्या पाठिंब्याने हिटलरने साम्यवादी आणि समाजवाद्यांना दडपून टाकले. त्यांने कामगार संघटना आणि राजकीय पक्षांवर बंदी घातली. 'नाझी' हा एकमेव राजकीय पक्ष आहे असे त्यांने घोषित केले.

हिटलरने आपले तात्विक विचार लोकांच्या मनात रुजविले. तसेच ज्यू लोक सर्व जगावर ताबा मिळवतील असे जर्मन लोकांच्या मनात बिंबवून भीती आणि विकृती निर्माण केली. जर्मनीचा आर्यवंश हा जगातला सर्व श्रेष्ठ वंश आहे असे त्यांने जाहीर केले. याचा प्रचार करण्यासाठी हिटलरने नाझी तत्वांचा अवलंब केला. नाझी तत्वज्ञानाचा थोडक्यात सारांश असा: जगातला सर्वश्रेष्ठ वंश म्हणजे जर्मनीचा आर्यवंश, फक्त जर्मन लोकच जगावर राज्य करण्यास पात्र आहेत. इतर सर्व जमाती फक्त स्वतःवर राज्य करवून घेण्यास लायक आहेत. ज्यू लोक जर्मनीच्या सर्व समस्यांना जबाबदार आहेत. त्यांच्याबरोबरच साम्यवादी, कॅथॉलिक आणि समाजवादीही तितकेच कारणीभूत आहेत हे लोक जगण्यास असमर्थ आहेत. अशा प्रकारची अत्यंत तीव्र किंवा प्रखर देशभक्तीची भावना खूपच क्रूरतेने आचरली जात होती. वंशभेदाचा प्रसार करण्यासाठी हिटलरने गोबेल्स (Goebels) नांवाच्या खास मंत्र्यांची नेमणूक केली. लोकांच्या मनामध्ये अशांतता आणि दहशत निर्माण करण्यासाठी त्यांने 'ब्राउन शर्ट्स' (Brown Shirts) नावाच्या खाजगी सैन्याचे संघटन केले.

अशारीतीने सर्वत्र सामूहिक खून आणि हत्याकांडे सुरू झाली. यामुळेच इतिहासात हिटलरची कारकीर्द अत्यंत कुप्रसिद्ध झाली. अंदाजपत्रकाप्रमाणे हिटलर हा सुमारे 6 मिलियन ज्यू लोकांच्या आणि एक करोडपेक्षा जास्त इतर नागरिकांच्या मृत्यूला कारणीभूत होता. त्याच्या सामूहिक हत्याकांडाला हॉलोकॉस्ट (Holocaust) असे संबोधले जाते. 1935 मध्ये त्यांने 'न्यूरेंबर्ग लॉज' (Nuremberg) नावाचे स्वतःचे कायदे बनविले. त्यांने पन्नास लाख ज्यूंची गॅस चेंबरमध्ये हवा, प्रकाश व अन्नपाण्याविना कोंडून कत्तल केली. त्यांने त्यांना कॉन्सन्ट्रेशन कॅम्पमध्ये (Concentration Camps) गुलामासारखे राबवून घेतले.

विषारी गॅस व सामूहिक गोळीबाराद्वारे (Mass Shooting) सामूहिक हत्येमध्येच त्याने स्वैर आनंद मिळविला. मुलेबाळे, स्त्रिया किंवा वृद्ध माणसे या कशाचाही विचार न करता तो त्यांच्या हत्येचा कट करित असे. सामूहिक हत्याकांडासाठी तो आपल्या हुकूमशाही शक्तीचा वापर करित असे. संपूर्ण जग जिकण्याची महत्वाकांक्षा आणि आर्यवंशाचा प्रसार हे दुसऱ्या महायुद्धाला कारणीभूत असणाऱ्या अनेक कारणांपैकी एक होय. अशाप्रकारे हिटलरच्या वंशभेदाचा अध्याय त्याच्या मृत्यूनेच समाप्त झाला.

मुसोलिनी : सामाजिक चळवळी, पहिल्या महायुद्धाचे परिणाम रशियन क्रांती यामुळे मुसोलिनीच्या आक्रमक राष्ट्रवादी पंथ म्हणजे फॅसिझमच्या राजकीय शक्तीचा उदय झाला. प्रखर राष्ट्रवादी वृत्ती, शत्रूंचा नायनाट, हिंसेचा गौरव वंशश्रेष्ठता, साम्राज्यवादी विस्तार, हत्याकांडाना पाठिंबा ही फॅसिझमची प्रमुख वैशिष्ट्ये होती.

1922 - 1943 पर्यंत इटलीचा पंतप्रधान असलेला मुसोलिनी हा 'राष्ट्रीय फॅसिस्ट' पक्षाचा संस्थापक होता. 1925 मध्ये त्याने लोकशाही सरकार विसर्जित करून कायदेशीर हुकूमशाहीचा अवलंब केला. गुप्त पोलिसांच्या पाठिंब्याने त्याने आपल्या राजकीय विरोधकांचा नायनाट केला. आपल्या गुप्त पोलिसांच्या पाठिंब्याने त्याने कामगार संघटना, संप, टाळेबंदी वगैरे दडपून टाकले. तो हुकुमशहा बनला. हिटलरशी हातमिळवणी करून तो लाखो लोकांच्या मृत्यूला जबाबदार ठरला. 1945 मध्ये त्यांची हत्या केली.

दुसरे जागतिक महायुद्ध 1939-1945 :

लोक पहिल्या महायुद्धातील मृत्यू आणि दुर्घटना विसरण्यापूर्वीच जर्मनीच्या नाझी पक्षाच्या घोषणेने दुसरे महायुद्ध सुरू झाले. 1 सप्टेंबर 1939 ला पोलंडवर हल्ला करण्यात आला. हे दुसरे महायुद्ध सर्वात विनाशकारी आणि मानव जातीच्या इतिहासातील रानटी युद्ध म्हणून ओळखते जाते. 30 पेक्षा अधिक देशांमध्ये प्रत्यक्ष सहभागी होते. दुसरे महायुद्ध 1939-1945 पर्यंत चालले. 1930 च्या दशकात विकसित राष्ट्रांच्या विध्वंसक धोरणांमुळे फार मोठे नैराश्य आले. मंदीमुळे युरोप आणि अमेरिकेतील परिस्थिती अतिशय कठिण झाली. लोकांची जीवनशैली ही विस्कळीत आणि दयनीय झाली. औद्योगिक आणि शेती उत्पादन ठप्प झाले. बेरोजगारीने धोकादायक मर्यादा ओलांडली पहिल्या महायुद्धाच्या पार्श्वभूमीवर अपमानास्पद करार आणि प्रचंड आर्थिक नुकसान झाल्यामुळे अनेक देशांमध्ये तीव्र राष्ट्रीय भावना जागृत झाली. जर्मनी आणि इतर युरोपियन देशातील उद्योगपतींनी राष्ट्रभक्तीच्या प्रसारासाठी प्रचंड देणग्या दिल्या. या साधनांचा वापर करून द्वेष आणि

उद्धटपणाच्या चळवळी सक्रिय झाल्या, जर्मनीमध्ये हिटलर आणि इटलीमध्ये मुसोलिनी सारखे हुकुमशहा सत्तेवर आले. पूर्व आशियामध्ये आपले साम्राज्य विस्तारण्याच्या हेतूने जपान चिनी प्रदेशावर हल्ले करत होता.

दुसऱ्या महायुद्धाच्या दरम्यान 'अॅक्सीस' (Axis शत्रूराष्ट्रे) आणि 'अलाइज' (Allies मित्रराष्ट्रे) असे दोन प्रतिस्पर्धी गट तयार झाले. जर्मनी, जपान व इटली हे 'अॅक्सीस' गटात होते तर ब्रिटन फ्रान्स, रशिया आणि इतर कांही देश 'अलाइज' गटात होते. जेव्हा जर्मनीने पोलंडवर हल्ला केला तेव्हा पोलंडचा मित्र असलेल्या ब्रिटनने जर्मनीविरुद्ध युद्ध पुकारले. परंतु प्रत्यक्षात मात्र ब्रिटन पटकन पोलंडच्या मदतीला धावला नाही. पोलंड जर्मनीने काबीज केले. यावेळी रशियामध्ये साम्यवाद असल्याने हिटलर रशियावर आक्रमण करेल असे ब्रिटन, फ्रान्स, अमेरिका आणि इतर राष्ट्रांना वाटत होते. याबद्दलची कल्पना असल्यामुळेच 24 ऑगस्ट 1939 मध्ये रशियाने जर्मनीबरोबर 'युद्धबंदीचा अनाक्रमण करार' केला. (No war pact किंवा Mototov - Ribbntrop pact) परिणामतः हिटलरने पूर्वे ऐवजी पश्चिमेकडे हल्ला चढविला. इटलीशी करार करून हिटलरने डेन्मार्क, नॉर्वे आणि हॉलंडसहित पश्चिम युरोपातील बराच भाग काबीज केला. 1941 मध्ये हिटलरने सोव्हीएत रशियावर हल्ला चढविला. अशारितीने जबरदस्तीने किंवा नाइलाजाने रशियाला युद्धात भाग घ्यावा लागला. अशा आणिबाणीच्या परिस्थितीत, जपान हिटलरच्या गटात सामील झाला. जपानने आक्रमण करून पॅसिफिक महासागराच्या पश्चिमेकडील अमेरिका आणि युरोपच्या ताब्यात असणारा बराच प्रदेश जिंकला.

तुम्हाला हे माहित आहे का ?

दुसऱ्या महायुद्धामध्ये किती लोक मारले गेले ? : दुसऱ्या महायुद्धात 4,82,00,000 लोकाना आपले प्राण गमवावे लागले. जर्मनीच्या नेतृत्वाखाली 'अॅक्सीस' गटातील 82,00,000 मारले गेले. त्याच वेळी 'अलाइज' गटातील 4,00,00,00 लोक मारले गेले. रशिया मध्ये सर्वाधिक म्हणजे 2,00,00,000 मरण पावले. 1,00,00,000 सह चीन दुसऱ्या क्रमांकावर होता. त्यांच्या बलिदानाशिवाय हिटलरवर विजय मिळविणे अशक्य होते. नाझी राजवटीपासून मानव जातीला वाचविता आले नसते.

इटली आणि जर्मनीने उत्तर आफ्रिका आणि सुवेझ कालव्यातील ब्रिटीशांच्या वसाहती काबीज करण्याचा प्रयत्न केला. परंतु तो असफल ठरला. 1942 च्या स्टॅलीनग्राड युद्धामध्ये रशियाने जर्मनीच्या तुकड्यांचा पराभव केला. त्यानंतर 1943 मध्ये जर्मनीला पूर्व युरोपमध्ये

पराभवांच्या मालिकेलाच सामोरे जावे लागले. या पराभवांमध्ये रशियाचा वाटा अत्यंत महत्वाचा होता. मित्रराष्ट्रे इटलीमध्ये सामील झाली. जपानला हरवून अमेरिका पॅसीफिक बेटांना (Western Pacific Islands) मिळाली. रशियन लाल गटाद्वारे काढलेला भव्य मोर्चा आणि पाश्चिमात्य राष्ट्रांच्या आक्रमणांमुळे जर्मनीला जबरदस्तीने शरणागती पत्करावी लागली आणि बर्लिनचे राज्य ढासळले. 1945 मध्ये हिटलरने आत्महत्या केली. याबरोबरच युरोपमधील युद्ध संपुष्टात आले. 1945 मध्येच अमेरिकेने जपानमधील हिरोशिमा आणि नागासाकी या शहरांवर पहिला अणुबाँब टाकला. यामुळे लाखो लोक बेचिराख झाले. याचे परिणाम जपानला आजही भोगावे लागत आहेत. 15 ऑगस्ट 1945 मध्ये रशियाकडून मांचुरियाची सुटका झाल्यानंतर जपानने पूर्णपणे शरणागती पत्करली आणि याबरोबरच मित्रराष्ट्रांनी युद्धामध्ये पूर्णपणे विजय मिळवला.

जास्तीत जास्त लोकांच्या मृत्यूचा आणि दुखापतीचा साक्षीदार असलेल्या दुसऱ्या महायुद्धामुळे संपूर्ण जगामध्ये अनेक सामाजिक व राजकीय बदल घडून आले. राष्ट्रसंघाची (लीग ऑफ नेशन्स) जागा संयुक्त राष्ट्रसंघाने (UNO) घेतली. अमेरिका, सोव्हिएत युनियन ऑफ रशिया, चीन, ब्रिटन आणि फ्रान्स हे देश संयुक्त राष्ट्र सुरक्षा मंडळाचे कायम सदस्य बनले. रशिया आणि अमेरिका हे दोन देश अत्यंत आक्रमक प्रतिस्पर्धी बनले ही परिस्थितीच शीतयुद्धाची नांदी ठरली. आशियाई आणि आफ्रिकन देशांना स्वातंत्र्यप्राप्तीमुळे निर्माण झालेल्या हितकारक वातावरणाचा लाभ झाला. ब्रिटन, फ्रान्स आणि इतर बऱ्याच देशांना आपल्या अधिकाराखाली स्थित असणाऱ्या वसाहती गमवाव्या लागल्या. यामध्ये भारताच्या स्वातंत्र्याचाही समावेश करावा लागेल. अमेरिकेने अण्वस्त्रांचा वापर सुरू केला. त्यामुळे सर्व बलाढ्य राष्ट्रे अण्वस्त्र संग्रहासाठी स्पर्धा करू लागली.

महायुद्धे आणि भारताची भूमिका :

दोन महायुद्धांमध्ये भारताच्या लष्कराच्या सहकार्याशिवाय इंग्लंड जिंकले नसते. लष्करी नोंदी आणि युद्ध अहवालातून हे सिद्ध झाले आहे की, युद्धात भाग घेतलेल्या राष्ट्रांच्या स्मरणात भारतीय सैन्याचे शौर्य बलिदान आजही जिवंत आहे.

पहिल्या महायुद्धात इंग्लंडच्या नेतृत्वाने निर्णायक भूमिका बजावली. भारत इंग्लंडच्या वसाहतवादी राजवटीत आणि अनेक संस्थानिकांनी इंग्लंडला त्यांच्या लष्करी आर्थिक आणि अनेक उत्पादनांच्या पुरवठा करून मदत केली. युद्ध सुरू होताच सम्राट जॉर्ज पाचवा यांनी भारतीयांना आणि भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसला मदतीचे आवाहन केले. या वेळी

गांधीजी दक्षिण आफ्रिकेतून भारतात परत आले आणि त्याने लोकांना ब्रिटिशांना मदत करण्याची विनंती केली जसे की त्यांना त्या मदतीचे अत्यंत आवश्यकता होती.

या युद्धात भारताकडून सुमारे 15 लाख सैनिकांनी भाग घेतला होता. याशिवाय भारतीयांनी 1,72,815 जनावरे देऊन मदत केली. यामध्ये 85,953 घोडे, 10,781 उंट, 5061 बैल आणि 65,398 खेचरांचा समावेश होता तसेच 7 कोटींची छोटी शस्त्रे आणि दारुगोळा, 6 लाख रायफल्स वगैरे. याशिवाय 1914 -18 दरम्यान, भारताने 4,19,20,223 कपडे कच्चा माल पूरवला. तसेच या मॅगनीज, अभ्रक, लाकूड, चहा, रबर हे देखील पुरवले गेले.



म्हैसूर लान्सर्स

महाराजा कृष्णराज वडेयर चौथा यांनी 1914 मध्ये व्हाईस रॉयला लिहिलेल्या पत्रात आपण या युद्धाच्या वेळी इंग्रजांना मदत करू असे लिहिले होते. कामासाठी त्यांनी त्वरित म्हैसूर राज्यातून 50 लाख रुपयांचे योगदान दिले. सप्टेंबर 1914 मध्ये म्हैसूर लान्सर्सला आदेश असा दिला की, ब्रिटनच्या समर्थनासाठी इजिप्त मध्ये युद्धासाठी रवाना व्हावे. रेजिमेंटदार बी. चामराज अरस यांना म्हैसूर लान्सर्ससह युद्धभूमीवर पाठवण्यात आले होते आणि कर्नल जे. देसाई राजा अरस यांना ही महाराजांचे प्रतिनिधी म्हैसूर लान्सर्स या नात्याने रणांगणावर पाठवण्यात आले. ज्यात 23 अधिकारी, 444 नॉन-कमिशनर अधिकारी होते. आणि 528 घोडे, 49 खेचर आणि 132 अनुयायासह पुरुषांनी युद्धात भाग घेण्यासाठी 13 ऑक्टोबर 1914 रोजी बेंगळूरू सोडले. मेजर एम. एच. हंडरसन यांनीही यामध्ये साथ दिली.

नोव्हेंबर 1915 मध्ये म्हैसूर लान्सर्सनी शत्रूविरुद्ध लढा दिला. सुवेझ कालवा प्रांत आणि नोव्हेंबर 1917 मध्ये त्यांनी पॅलेस्टाईनमधील मधील गाजा सुध्दा ताब्यात घेतले. इजिप्तच्या प्रमुखाने व्हाईस रायला कळल्यामुळे त्याने शत्रूंना त्या या भागातून पळ काढायला लावली. त्यांनी तुर्की सैन्याचा नाश केला आणि पॅलेस्टाईन, सिरिया, दमास्कस व अलेप्पो शहरे ताब्यात घेतली.

हैफा ताब्यात घेण्यात म्हैसूर लान्सर्स आणि जोधपुरा लान्सर्स याने महत्वाचे भूमिका बजावली. मेजर दलपतसिंग हा अग्रभागी होता ते मारला गेला. कॅप्टन अमन सिंग आपल्या हाती अधिकार घेऊन थेट शत्रूंच्या छावणीत शिरला. म्हैसूर लान्सर्सनी त्याच्या ऑस्ट्रियन तोफ खान्यावर हल्ला केला आजही आपल्याला आढळते की जोधपुर आणि म्हैसूर दोन्ही लान्सर्स भारतीय सैन्याच्या 61 व्या घोडदळाच्या पुर्नरचित रेजिमेंटचे भाग आहेत.

म्हैसूर लान्सर्सचे काही महत्वाचे कमांडंट ए. टी. त्यागराजा, लिंग राजा अरस, सुब्बराजा अरस, बी.पी. कृष्ण अरस, मिर तूराब आली, सरदार बहादुर, रेजिमंटदार बी. चामराजा अरस आणि कर्नल देसीराज अरस.

म्हैसूर लान्सर्स, जोधपूर लान्सर्स आणि हैदराबाद लान्सर्सनेही या युद्धात भाग घेतला होता. या लान्सर्सनच्या प्रयत्नाना नवी दिल्ली येथे तीन मूर्ती भवन असे सुंदर युद्ध स्मारक उभारून अमर केले गेले. (खरे तर त्याचे नाव सर्कल वरील म्हैसूर, जोधपूर आणि हैदराबाद लान्सर्सच्या तीन पुतळ्यांवरून पडले आहे.) त्याला तीन मूर्ती मार्ग असेही म्हणतात. 14 जानेवारी 2018 रोजी पंतप्रधान बेंजामिन नेतन्हावू यांच्या भेटी दरम्यान इस्त्रायलच्या मैत्रीच्या प्रतिकात्मक संकेत म्हणून भारताने तीन मूर्ती चौक स्मारकाचे नाव बदलून तीन मूर्ती हैफा चौक आणि रस्त्यांचे नाव बदलून तीन मूर्ती हैफा मार्ग असे केले.

इंग्लंड ने केलेल्या सर्व मदतीनंतर ही, त्यांनी आपल्या आश्वासनांची पूर्तता केली नाही आणि 1919 मध्ये रौलेट कायदा संमत केला. त्यामुळे जालियनवाला बाग हत्याकांड घडले.

भारत आणि दुसरे महायुद्ध :

आधुनिक जगाच्या इतिहासातील दुसऱ्या महायुद्धामुळे सामाजिक आणि राजकीय नकाशात आमुलाग्र बदल झाले. विशेषतः वसाहतवादी भारतात, एक मोठा बदल झाला.

हे युद्ध युरोप केंद्रित आणि सर्व समावेशक होते. 1939-45 त्या दरम्यान भारतामध्ये विलक्षण आणि अपरिवर्तनीय बदल झाले. हजारो मूळ रहिवाशांनी पश्चिम आशिया, मलाया, ब्रह्मदेश, इराक, इराण, सीरिया उत्तर आणि पूर्व आफ्रिका, सिसिली यासारख्या ठिकाणी लढा देण्यासाठी लष्करी गणवेश परिधान केल्यामुळे भारताचे संपूर्ण वातावरण बदलले तसेच मुख्य भूभाग इटली ग्रीस सायप्रस इथोपिया आणि सोमाली लँड. भारत हा पश्चिमेला जर्मनी आणि पूर्वेला जपान यांच्यामध्ये विभाजन करणारी रेषा होती.

चालू असलेल्या स्वातंत्र्य लढ्याच्या पार्श्वभूमीवर भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस, मुस्लिम लीग आणि सुभाष चंद्र बोस यांच्या नेतृत्वाखाली आजाद हिंद फौजेच्या निर्मितीच्या पार्श्वभूमीवर वसाहतवादी भारताच्या युद्धातील सहभागाचा अनेकदा अभ्यास केला गेला आहे युद्ध जिंकण्यासाठी भारतीय संसाधने आणि सैनिकांनी मित्र पक्षांना मदत केली.

इंग्लंडने युद्धासाठी कृषी उत्पादने आणि औद्योगिक वस्तूंचे वापर केला. अध्यादेश काढले. त्यांनी त्यांचे तंत्रज्ञान आणि युद्ध कारखान्यांनी त्यांचे तंत्रज्ञान सुधारले, आणि युद्धाशी संबंधित औद्योगिक वस्तूंच्या उत्पादनाचे प्रमाण वाढले. अशा प्रकारे शस्त्रांच्या परिणामात्मक आणि गुणात्मक विकासामुळे दुसऱ्या महायुद्धाच्या उत्तरार्धात भारतीय सैन्याची तयारी काही प्रमाणात वाढली.

वायव्य सरहद्दीत भारतीय सैन्याने युद्धाचे जे तंत्र शिकले होते. ते पूर्व आफ्रिकेतील इटालियन लोकांशी लढतांना वापरले. सखोल प्रशिक्षण आणि एकत्रित शस्त्रास्त्रांच्या तंत्रामुळे भारतीय सैन्याला आयर्विन रोमेलच्या आफ्रिका मार्गे रोखण्यास यशस्वी झाले. दुसऱ्या महायुद्धात जर्मन सशस्त्र दलांना पराभूत करण्यात भारतीय सैन्याच्या सहभाग हा भारतीय इतिहासातील एक प्रमुख घटना होती. 1942 मध्ये जपानच्या शाही सैन्याने भारतीय सैन्याच्या पराभव केला. 1942-45 मधील बर्मा मोहीम भारतीय सैन्यासाठी महत्वपूर्ण ठरली. कारण त्यांना भारतीय आदेशांतर्गत कठोर सामरिक आणि नाविन्यपूर्ण लष्करी प्रशिक्षण मिळाले. विशेषतः जनरल मुख्यालय आणि दक्षिण-पूर्व आशिया कमांड हे होय. 1944-45 च्या उत्तरार्धात या दरम्यान बर्मा मोहिमेतील विजयासाठी यामुळे मदत झाली.

1945 मध्ये युद्ध संपले आणि त्यामुळे जगभरात अनेक राजकीय बदल झाले. इंग्लंडच्या ताब्यात असलेले अनेक देश स्वतंत्र झाले.

राष्ट्रे	वर्ष
लिबिया	1951
सुदान	1956
घाना	1957
नायजेरिया	1960
अल्जेरिया	1962
केनिया	1963
झांबिया	1964

स्वाध्याय

I. रिकाम्या जागी योग्य शब्द भरा :

1. _____ या साली पहिले जागतिक महायुद्ध समाप्त झाले.
2. _____ या साली व्हर्सेलीसच्या तहावर सहाय्य झाल्या.
3. इटलीचा हुकूमशहा _____ हा होता.
4. _____ हे जर्मनीतील नाझी पक्षाचे नेते होते.
5. दुसरे जागतिक महायुद्ध _____ या साली सुरू झाले.
6. म्हैसूर लान्सर्सचे प्रमुख म्हणून _____ यांना युद्ध क्षेत्रात पाठविण्यात आले.

II. खालील प्रश्नांची उत्तरे समूह चर्चा करून द्या :

7. पहिल्या जागतिक महायुद्धाची तात्कालिक कारणे विवरण करा.
8. 'नाझी विचारधारेमुळे जर्मनीचा नाश झाला' या विधानाचे समर्थन करा.
9. दुसऱ्या जागतिक महायुद्धाची कारणे कोणती?
10. म्हैसूर लान्सर्सच्या कमांडरची (सेनाधिकारी) नावे लिहा.

11. दुसऱ्या महायुद्धाचे परिणाम काय झाले ?
12. तीन मूर्ती चौक कोठे आहे ?
13. दुसऱ्या महायुद्धाच्या वेळी ब्रिटनने भारतातील संसाधनांचा उपयोग कसा करून घेतला.

III. उपक्रम :

1. वर्तमानपत्रे आणि इंटरनेटच्या मदतीने अलिकडच्या काळात जगात स्वतंत्र झालेल्या देशांची माहिती गोळा करा.
2. जागतिक स्तरावर शांतता प्रस्थापित करण्यासाठी इतर राष्ट्रांसह भारताकडून होत असलेल्या प्रयत्नावर इंटरनेट आणि वर्तमानपत्रांची माहिती गोळा करून निबंध लिहा.

IV. प्रकल्प :

1. जगाचा नकाशा काढून त्यामध्ये अलाईज (मित्र राष्ट्रे) आणि अॅक्सीस (शत्रुराष्ट्रे) हे देश दाखवा.
2. जगातील विविध देशांच्या ध्वजांची चित्रे गोळा करा.

राज्यशास्त्र

प्रकरण-21 वे

भारताचे परराष्ट्र धोरण आणि जागतिक आव्हाने



या पाठातून आपण खालील घटकांचा अभ्यास करूया.

- भारताच्या परराष्ट्र धोरणाची थोडक्यात ओळख.
- मानवी हक्काची अवहेलना.
- शस्त्रास्त्र स्पर्धा.
- आर्थिक असमानता.
- दहशतवाद.

राजकीय तत्वज्ञ कार्ल वूल्फ गॅंग ड्युसेज म्हणतात 'भविष्य काळात मानव जातीचा विनाश हा दुष्काळ किंवा प्लेगने न होता केवळ अंतरराष्ट्रीय संबंध आणि परराष्ट्र धोरणानेच होवू शकतो' त्यांचे हे विचार परराष्ट्र धोरणाच्या अभ्यासात प्रमुख ठरतात. भारताच्या परराष्ट्र धोरणाची तत्वे ठरविण्यात पंडित जवाहरलाल नेहरू यांची भूमिका महत्वाची आहे. म्हणून त्यांना "भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचे शिल्पकार" असे म्हणतात.

परराष्ट्र धोरणाचा अर्थ आणि महत्व : एका राष्ट्राचे दुसऱ्या राष्ट्राशी असलेले नाते संबंध, व्यवहार यालाच परराष्ट्र धोरण असे म्हणतात, प्रत्येक राष्ट्राला आपल्या विकासासाठी स्वतःच्या परराष्ट्र धोरणाची आवश्यकता आहे.

प्रो. महेंद्र कुमार : "राष्ट्राच्या प्रगतीसाठी विचारविनिमय करून परराष्ट्र धोरणात उद्देशांची पूर्तता करणे म्हणजे परराष्ट्र धोरण होय".

परराष्ट्र धोरणातील प्रमुख घटक : परराष्ट्र धोरणाचे प्रमुख घटक म्हणजे परराष्ट्र धोरणाची रचना करणे होय एखाद्या देशाच्या भौगोलीक, ऐतिहासिक, सांस्कृतिक, सामाजीक, आर्थिक, राजकीय, लोकसंख्याशास्त्रीय, लष्करी आणि वैचारीक घटकांच्या पार्श्वभूमिवर परराष्ट्र धोरण तयार झाले आहे. भारताचे परराष्ट्र धोरण अनेक घटकावर अधारीत आहे. ते खालील प्रमाणे.

1) सामान्य घटक :

- 1) राष्ट्राची एकात्मता आणि सार्वभौमत्व
- 2) परस्परावलंबन
- 3) राष्ट्राच्या हिताचे संरक्षण आणि विकास
- 4) प्रेरणात्मक घटक

2) देशांतर्गत घटक :

- 1) राष्ट्राचे भौगोलीक स्थान
- 2) लोकसंख्येचा आकार
- 3) वैचारीक, आर्थिक आणि लष्करी घटक.

3) आंतरराष्ट्रीय घटक :

- 1) आंतरराष्ट्रीय परिस्थिती
- 2) आंतरराष्ट्रीय संघटनेशी संबंध
- 3) जागतिक जनमत विचार

याप्रमाणे सामान्य, देशांतर्गत आणि आंतरराष्ट्रीय घटक भारताच्या परराष्ट्र धोरणावर प्रभाव टाकतात.

भारताचे परराष्ट्र धोरण :

आपल्या हितरक्षणासाठी जगातील प्रत्येक राष्ट्राने आपले स्वतःचे असे परराष्ट्र धोरण ठरविले आहे. भारतानेही आपल्या भौगोलीक, सांस्कृतिक, सामाजीक, आर्थिक, राजकीय लष्करी आणि नैतिक पार्श्वभूमीच्या आधारे विकासासाठी स्वःताचे असे परराष्ट्र धोरण ठरविले आहे.

भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचा विकास :

भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचा विकास ब्रिटीश काळापासून पाहू शकतो. 1925 मध्ये भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसने परदेशी व्यवहार करण्यासाठी एक स्वतंत्र परराष्ट्र विभाग तयार केला. अभ्यासाच्या सोयीसाठी व विकासासाठी तीन टप्प्यात विभागणी केले आहे.

प्रत्येक विभागातून एक परराष्ट्र अधिकाऱ्याची निवड केली होती.

1) जवाहरलाल नेहरू यांचा आदर्शवाद काळ (1947-1959) : या काळात नेहरूंचा आदर्शवाद परराष्ट्र धोरणावर अधिक प्रभाव टाकतो. आदर्शवाद म्हणजे सर्वांना सामावून घेवून शांततेने जगण्याला प्रेरणा देणे 1947 मध्ये काश्मिरचा वाद संयुक्त राष्ट्रसंघटनेने

शांततेने सोडवला. 1954 मधील चिनबरोबर झालेला पंचशील तत्वंचा करार, अलिस धोरणाला पाठिंबा, वसाहतवादाला विरोध, वर्णभेदाला विरोध आणि साम्राज्यशाहीला विरोध. या घटकाना पाठिंबा दिला. परंतु चीन, अमेरिका, पाकिस्तानच्या कुट नितीला नेहरूचे परराष्ट्र धोरण टिकेला सामोरे गेले.

2) धोरणात्मक वास्तववादाचा काळ (1959-1991): जवाहरलाल नेहरूंनी चीनसोबत शांततापूर्ण सहकार्याचे धोरण अवलंबले. परंतु 1962 मध्ये चीनने भारतावर केलेल्या हल्ल्यामुळे, नेहरूंनी स्वतः चीनसोबतच्या त्यांच्या आदर्शवादी धोरणाचा पुनर्विचार केला. आंतरराष्ट्रीय संबंधांमध्ये, कायमचा शत्रू किंवा कायमचा मित्र नसतो. 1959 मध्ये चीनचा शत्रू असलेल्या तिबेटच्या दलाईलामाला आश्रय देणे, 1961 मध्ये पोर्तुगीजांकडून गोव्यावर लष्करी विजय मिळवणे ही धोरणात्मक वास्तववादाची सुरुवात होती. नेहरूंनंतर, लाल बहादूर शास्त्री, इंदिरा गांधी, राजीव गांधी यांसारख्या पंतप्रधानांनी धोरणात्मक वास्तववादाच्या विकासाचे नेतृत्व केले. लाल बहादूर शास्त्रींनी व्हिएतनाममधील अमेरिकन धोरणाला विरोध केला, जरी त्यांना माहित होते की यामुळे भारतात अन्न संकट येऊ शकते. पूर्व पाकिस्तानला पश्चिम पाकिस्तानपासून मुक्त करण्यासाठी आणि बांगलादेशच्या निर्मितीसाठी इंदिरा गांधी जबाबदार होत्या. राजीव गांधींच्या काळात चीनशी सुमदोरांग चू संघर्ष. ही 1959 ते 1991 पर्यंत भारताच्या धोरणात्मक वास्तववादाची उदाहरणे होती.

3) आर्थिक विकासाचा काळ (1991 पासून आतापर्यंत) : आंतरराष्ट्रीय राजकारणात देशाची आर्थिक प्रगती प्रभाव टाकते. यासाठी भारतातील पी.व्ही. नरसिंहरावांचा काळ महत्वाचा आहे. पदावर असताना रक्षणात्मक आर्थिक धोरणाचा पाठ पुरावा न करता जागतीकीकरण आणि उदारीकरणाच्या माध्यमातून भारताला जगासमोर आणणे, खासगीकरणाच्या माध्यमातून खासगी भांडवल शोधून काढण्यास सहकार्य केले. पुढील प्रत्येक पंतप्रधानानी या धोरणाला पाठिंबा देत देशाच्या जागतीक व्यापारात वाढ केली. आणि त्यामुळेच आज आपला भारत जगातील पाचवा आर्थिक शक्तीशाली देश बनला आहे. देशाच्या आर्थिक विकासाला साथ देणारे परराष्ट्र धोरण आज लोकप्रिय झाले आहे. अनेक देशातून वेगवेगळे अभिप्राय असूनही आर्थिक परिस्थितीला कारण ठरले असले तरी आजचे परराष्ट्र धोरण आदर्शवादी ठरले आहे.

या प्रमाणे वेगवेगळ्या कालावधित आंतरराष्ट्रीय परिस्थितीवर मात करत आपले परराष्ट्र धोरण विकसीत होत गेले.

भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचे मूलभूत घटक :

1) वसाहतवादाला विरोध: भारत स्वातंत्र्यपूर्व काळात स्वतः युरोपीयन राष्ट्रांची वसाहत होता. ब्रिटीश साम्राज्यवादाला बळी ठरलेल्या भारताने वसाहतवादाची दुःखे भोगली आहेत म्हणूनच भारत वसाहतवादास तिब्र विरोध करत आहे.

2) साम्राज्यवादाला विरोध : एखाद्या गरीब राष्ट्रावर वसाहतवादाच्या नावाखाली दुसऱ्या राष्ट्राने नियंत्रण मिळवून स्वतःच्या फायद्यासाठी वापर करणे. यालाही भारताने नेहमीच विरोध केला आहे.

3) वर्णभेदाला विरोध : भारतामध्ये जाती व्यवस्थेनुसार, अमेरिका, युरोप आणि ऑफ्रिका खंडातील देशांमध्ये त्वचेच्या रंगाच्या अधारावर वर्णभेद नितीचा वापर केला जातो. या दोन्ही पद्धतींना भारताने विरोध केला आहे.

4) अलिप्ततावदी धोरण: 1945 नंतर संपूर्ण जग अमेरिका आणि रशिया अशा दोन गटांमध्ये विभागले गेले. अशावेळी भारताने दोन्ही गटात सामील न होता तटस्थ राहून स्वतःचे हित रक्षण केले. हेच अलिप्तवादी धोरण आजही भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचा मुख्य भाग बनले आहे.

5) आशिया आणि आफ्रिकेच्या प्रगतीसाठी प्रथम प्राधान्य : जगाच्या नकाशात दिसून येणाऱ्या सार्वभौम राष्ट्रांवर नजर फिरवली असता आफ्रिका आणि आशिया खंडातील राष्ट्रात वसाहतवादी कारणासाठी आर्थिक दृष्टीने मागासलेल्या राष्ट्रांवरील वसाहतशाही दूर करणे हे भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचे एक प्रमुख तत्व ठरले आहे.

6) निःशस्त्रीकरण : परमाणू शक्ती, हैड्रोजन शक्ती आणि अशाच प्रकारच्या जीव हाणीकारक वस्तूच्या निर्बंधासाठी भारताने नेहमीच पाठिंबा दिला आहे. तरीपण भारताने आपली परमाणु शस्त्रे बनवली आहेत. कारण बाह्य शक्तींच्या आक्रमणाला विरोध करण्यासाठी मात्र आपण प्रथम अन्वस्त्रांचा वापर करणार नाही (No first use) या धोरणाला भारत कटीबद्ध आहे.

7) राष्ट्रसंघ आणि जागतीक शांतीला पाठिंबा : बुद्धांचा शांती मंत्र हाच आपल्या परराष्ट्र धोरणाचा शांतीमंत्र अंगीकारलेल्या भारताने जागतीक शांती आणि रक्षणासाठी संयुक्त राष्ट्र संघाला पाठिंबा दिला आहे.

अशाप्रमाणे भारताच्या परराष्ट्र धोरणात अनेक निती नियम अंगिकारले आहेत. त्यासाठी कायद्याप्रमाणे आंतरराष्ट्रीय व्यासपीठावर आर्थिक, राजकीय, सामाजिक, सांस्कृतिक आणि लष्करी उद्देश्याचे रक्षण केले जाते.

जागतिक आव्हाने आणि भारताची भूमिका

जगातील सर्वात मोठी लोकशाही असलेला भारत विकासाच्या बाबतीत पाचव्या क्रमांकाचा देश म्हणून उदयास आला आहे आणि विकसनशील देशांमध्ये आघाडीवर आहे. अलिप्त राष्ट्र चळवळ आणि इतर मागास देशांचा आवाज असलेला भारत, जागतिक शक्ती म्हणून उदयास येत आहे. अशा परिस्थितीत, जगासमोरील आव्हानांना प्रभावीपणे तोंड देण्याच्या आपल्या भूमिकेबद्दल भारत ठाम आहे. या जागतिक आव्हानांना पद्धतशीरपणे तोंड देण्यासाठी आणि त्यांच्या क्षमतेनुसार त्यांचे व्यवस्थापन करण्यासाठी, भारताने त्यांच्या आवडीनुसार इतर देश आणि आंतरराष्ट्रीय संघटनांच्या सहकार्याने एक उत्कृष्ट परराष्ट्र धोरण लागू केले आहे.

युद्धोत्तर काळात भारत हा साम्राज्यशाही वसाहतवादाच्या व्हासाचा साक्षीदार होता. जुन्या जगाच्या कुशीतून एका नवीन जगाचा उदय झाला. 1945 मध्ये संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या जन्माने एका नव्या युगाचा प्रारंभ झाला. परंतु आज देखील जग मानवी हक्कांची पायमल्ली, शस्त्रास्त्र स्पर्धा, आर्थिक असमानता आणि दहशतवादा सारख्या समस्यांच्या विळख्यात सापडले आहेत. राष्ट्र कुटुंबाचा एक जबाबदार सदस्य या नात्याने भारत या जागतिक आव्हानांच्या सोडवणुकीसाठी सकारात्मक योगदान देत आहे.

1. मानवी हक्कांची अवहेलना: वर्षानुवर्षे मानवतावाद्यांनी मानवाचे जन्मजात हक्क अथवा मानवी हक्कांचे प्रतिपादन करत आले आहेत, पण दुर्दैवाने जगातील बहुतेक भागांमध्ये प्रदीर्घ कालावधीसाठी बऱ्याच लोकांना हेच मानवी हक्क नाकारले गेले आहेत. धर्म, वंश, लिंग, जात, वर्ण आणि राष्ट्रीयता यांच्या आधारावर मानवी हक्कांची अवहेलना व शोषण झालेले दिसून येते.

1776 चे अमेरिकन स्वातंत्र्ययुद्ध, 1917 रशियन राज्यक्रांती, 1789 ची फ्रेंच राज्यक्रांती, 20 व्या शतकाच्या पूर्वार्धातील भारत व इतर अनेक देशांचा स्वातंत्र्यलढा या सर्व घटनांनी मानवी हक्कांना पुष्टी दिली. मानवी हक्कांच्या अवहेलनाच्या विरोधात 10 डिसेंबर 1948 रोजी संयुक्त राष्ट्र संघटनेने केलेली मानवी हक्कांची घोषणा हे एक महत्वाचे पाऊल ठरले. जगभरातील मानवाच्या हक्कांचा पाठपुरावा भारताने नेहमीच केला आहे. भारतीय घटनेत मूलभूत हक्कांचा समावेश करून भारताने या मुद्यांवर अधिक भर देऊन या संदर्भात

महत्त्वाचे पात्र निभावले आहे. भारताने संयुक्त राष्ट्र संघाच्या महासभेत देखील जगातील मानवाचे मूळ हक्क उचलून धरले. गुलामगिरी पद्धत, माणसांचा व्यापार, बालकामगार पद्धत, स्त्रीयांचे शोषण यांच्यावर जागतिक मानवी हक्कांच्या घोषणेनुसार प्रतिबंध करण्यात आला आहे. ज्या देशांमध्ये लोकशाही पद्धत अस्तित्वात आहे. त्या सर्व राष्ट्रांनी जगण्याचा व स्वातंत्र्याचा हक्क, संरक्षणाचा हक्क, धार्मिक स्वातंत्र्य व शैक्षणिक स्वातंत्र्य इत्यादी हक्क घटनात्मक हक्क म्हणून आपल्या संविधानामध्ये समाविष्ट केले आहेत, परंतु अजूनही निरंकुश हुकुमशाही किंवा एकपक्षीय राजवटीमध्ये शोषण व मानवी हक्कांची पायमल्ली होताना आढळून येते. सर्व प्रकारचे शोषण आणि सर्व प्रकारची दडपशाही यांना भारत विरोध करतो. संयुक्त राष्ट्र संघटना आणि इतर जागतिक संरक्षणाच्या माध्यमातून भारत मानवी हक्कांच्या संरक्षणाचा आग्रहाने प्रयत्नशील आहे.

2. शस्त्रास्त्र स्पर्धा: 'अण्वस्त्रयुगामध्ये आपण युद्ध संपविले पाहिजे, नाहीतर युद्ध आम्हाला संपवून टाकेल' अशी एक प्रसिद्ध म्हण आहे. प्रचलीत जगाचे शस्त्रास्त्र स्पर्धा हे एक अत्यंत गंभीर लक्षण आहे. अस्तित्वासाठी निःशस्त्रीकरण हे अत्यंत निकडीचे आहे. शस्त्रास्त्रांच्या तीव्र आणि जीवघेण्या स्पर्धेला रोखण्यासाठी निःशस्त्रीकरण हा एकमेव उपाय आहे.

निःशस्त्रीकरण म्हणजे शस्त्रास्त्र स्पर्धा रोखण्यासाठी ठराविक प्रमाणात किंवा संपूर्णपणे शस्त्रास्त्रांची कपात करणे. शस्त्रास्त्र स्पर्धा, जागतिक भय, अस्थिरता, तणाव किंवा प्रत्यक्ष युद्ध इत्यादी गोष्टींना कारणीभूत ठरते. या सगळ्या अनिष्ट गोष्टींना दूर ठेवण्यासाठी सध्या जगासमोर निःशस्त्रीकरण हा एकच पर्याय आहे. वास्तविकरीत्या शस्त्रास्त्र किंवा युद्धसामुग्री म्हणजे अनावश्यक आर्थिक वेळ किंवा नुकसानच आहे. यासंदर्भात अमेरिकेचे अध्यक्ष असलेले आयसन हॉवर यांनी म्हटले आहे "जग फक्त शस्त्रास्त्रावर खर्च करत नसून कामगारांचा घाम, शास्त्रज्ञांची विद्वत्ता आणि बालकांच्या आशा-आकांक्षा वाया घालवत आहे".

अणुयुगाच्या प्रारंभामुळे शस्त्रास्त्र नियंत्रण आणि निःशस्त्रीकरणाचा प्रश्न ऐरणीवर आला आहे. एक शांतताप्रिय देश या नात्याने भारत निःशस्त्रीकरणावर अधिक जोर देत आहे. जगाच्या भविष्यातील संरक्षणाच्या दृष्टिकोनातून युद्ध टाळण्यासाठी गंभीर प्रयत्नांची गरज आहे. 1963 पासून अमेरिका आणि रशिया या राष्ट्रांनी पुढाकार घेऊन अनेक द्विपक्षीय शस्त्र नियंत्रण करार केले आहेत. जसे निर्णयात्मक शस्त्र नियंत्रण करार (SALT), मर्यादित चाचणी बंदी करार (PTBT), समग्र चाचणी बंदी करार (CTBT), पुनरुत्पादन बंदी करार (NPT), जैविक शस्त्रास्त्रांचा समावेश (BWC), इत्यादी करारानुसार अण्वस्त्र स्पर्धा रोखण्यासाठी महत्त्वाची पावले उचलली आहेत. अशाप्रकारे भारतासह सर्व राष्ट्रांनी "परस्परांचा अटळ नाश" रोखण्यासाठी प्रयत्न केला पाहिजे.

3. **आर्थिक असमानता:** विश्व कुटुंबातील सदस्यांमधील आर्थिक असमानता ही एक प्रमुख समस्या ठरत आहे. साम्राज्यशाही व वसाहतवादाच्या इतिहासामध्ये या आर्थिक असमानतेची व शोषणाची बिजे रोवली गेली. युरोपातील साम्राज्यवादी राष्ट्रांनी आफ्रिका, आशिया व लॅटिन अमेरिकेतील काही देशात आपल्या वसाहती निर्माण केल्या. साम्राज्यशाहीच्या या धोरणामुळे वसाहतवादाला बळी पडलेली ही राष्ट्रे, आर्थिक दृष्ट्या मागासलेली राहिली. 20 व्या शतकाच्या पूर्वार्धापर्यंत त्यांची प्रगती खुंटीत झाली. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर विशेषतः आफ्रिका व आशियातील राष्ट्रांनी आर्थिक प्रगती साधण्याचा प्रयत्न केला. परंतू कृषी- व्यवसाय, उद्योगधंदे, वाहतूक आणि दळणवळण, विज्ञान, शिक्षण, आरोग्य इत्यादी क्षेत्रांमध्ये प्रगती साधण्यासाठी आर्थिक अडचणी समोर आल्या. त्यामुळे भांडवलाची कमतरता भासली अशा अविकसित राष्ट्रांना विदेशी राष्ट्रांकडून दिल्या जाणाऱ्या निधीवर अवलंबून रहावे लागले.

आर्थिक दृष्ट्या मागासलेली राष्ट्रे :

1945 नंतर जग अमेरिका आणि कम्युनिस्ट रशिया अशा दोन गटात विभागले गेले. त्यांनी मागासलेल्या राष्ट्रांना सहाय्य देण्यास सुरुवात केली. परंतु आर्थिकरित्या मागासलेल्या राष्ट्रांचे विकसित राष्ट्रांनी शोषण करून स्वतःचा राष्ट्रीय स्वार्थ साधून घेतला.

या परिस्थितीत भारताने अलिप्ततावादी धोरण अवलंबिले कोणत्याही अटी शिवाय विकसित राष्ट्रांनी अविकसित राष्ट्रांना मदत करण्याच्या धोरणाचा भारताने पुरस्कार केला. त्याचबरोबर आर्थिकरित्या मागास राष्ट्रांचा आत्मगौरव उचलून धरण्याचा प्रयत्न भारताने केला. यांच्यासोबत विकसित राष्ट्रांकडून अविकसित राष्ट्रांकडे भांडवलाचा पुरवठा व्हावा या दृष्टीने भारताने प्रयत्न केले अशा रीतीने अमेरिका व इतर राष्ट्रांकडून होणाऱ्या मागासलेल्या राष्ट्रांच्या शोषण व वसाहत वादाला विरोध करणारे भारत हे प्रथम राष्ट्र आहे. तृतीय जग संकल्पना ही मागास राष्ट्रे दर्शविते. ही मागास राष्ट्रे आहार, भांडवल, तंत्रज्ञान, वैद्यकीय सुविधा, उच्च शिक्षण, सुविधांचा अभाव इत्यादी समस्यातून बाहेर येण्याचा प्रयत्न करत आहे. याचप्रमाणे आंतरराष्ट्रीय व्यापारी धोरण म्हणजे मुक्त व्यापारी धोरण, जीवघेणी व चुकीची स्पर्धा, जागतिकीकरण या सर्वांचा अनिष्ट परिणाम मागास राष्ट्रांवर होताना दिसून येतो. या मागासलेपणावर व आर्थिक विषमतेवर मात करण्यासाठी संयुक्त राष्ट्र संघटना व पुढारलेल्या राष्ट्रांनी सकारात्मक प्रयत्न करणे अत्यावश्यक आहे. प्रगतीपथावर असलेले राष्ट्र व विश्व कुटुंबाचा जबाबदार सदस्य या नात्याने भारत जगातील सर्व राष्ट्रांना आर्थिक समानता व न्याय मिळावा यासाठी प्रयत्नशील आहे.

तृतीय जग : अल्फ्रेड साँवी यांनी “तृतीय जग” (Third World) या पदाचा प्रथम वापर केला. तृतीय जग या विचारानुसार गरीब राष्ट्र या शब्दावर जोर धरला आहे. ज्या देशात आहाराची कमतरता, भांडवलाची कमतरता, तंत्रज्ञानाची कमतरता, आरोग्य सुविधांचा अभाव, उच्च शिक्षणाचा अभाव यासारख्या घटकांच्या पूर्ततेसाठी प्रयत्न करत आहेत. त्याचप्रमाणे इतर राष्ट्रांवरील खर्च, मुक्त व्यापार, असमर्पक शस्त्रीकरण, यासारख्या कल्पना गरीब राष्ट्रावर नियम लादतात. यासारख्या सर्व घटना राष्ट्रसंघ आणि काही राष्ट्रांनी पुढाकार घेऊन बदलल्या पाहिजेत. प्रगत राष्ट्र म्हणून सर्व राष्ट्रांमध्ये आर्थिक न्याय आणि समानतेसाठी प्रयत्न करत आहे.

4. दहशतवाद : अतिरेक्यांकडून पद्धतशीर किंवा बळाचा उपयोग करून भिती पसरविणे याला आपण दहशतवाद म्हणू शकतो. यामध्ये भय निर्माण करण्यासाठी हिंसात्मक मार्गाचा अवलंब केला जातो, दहशतवादी कृत्यामध्ये, धर्म, राजकारण किंवा विशिष्ट आदर्श समोर ठेवून वित्त आणि जीवित हानी पोहचविली जाते. या शिवाय दहशतवाद, प्रचंड मानसिक आघातांना कारणीभूत ठरतो. यामुळे सामाजिक संस्कृतीवर तसेच सरकारवर नकारात्मक प्रभाव पडतो. दहशतवादी संघटना आपल्या उद्देशपूर्तीसाठी आणि दहशत निर्माण करण्यासाठी राजकीय डावपेचांचा उपयोग करतात अशा प्रकारच्या संघटना किंवा संघटीत कृत्ये समाजद्रोही आणि कायदेबाह्य असतात. 2001 मध्ये अमेरिकेतील ‘वर्ल्ड ट्रेड सेंटरवरील’ हल्ला, 2002 मध्ये इंडोनेशियातील ‘बाली’ बेटावरील बॉम्बस्फोट मालिका, त्याचबरोबर ब्रिटन, इराण, भारत, अफगाणिस्तान, पाकिस्तान इत्यादी राष्ट्रांमध्ये झालेल्या साखळी बॉम्बस्फोटांनी साऱ्या जगाला हादरवून सोडले. धार्मिक मूलतत्त्ववाद, विघटनवाद, तीव्र डावी विचारसरणी, प्रांतीयवाद, वर्णद्वेष इत्यादी विचार दहशतवादाला खतपाणी घालतात.

एखादे राष्ट्र दुसऱ्या राष्ट्रात दहशत पसरविण्यासाठी आर्थिक मदत आणि इतर गोष्टी पुरविते. देशातील नागरिक, सुरक्षादले, प्रांतीय, भाषिक, धार्मिक, वंशिक आणि विशिष्ट मानववंश हे दहशतवादी हल्ल्यांचे लक्ष ठरतात. विशेषता विस्फोटांचा किंवा विषारी वस्तूंचा वापर केलेल्या दहशतवादी कृत्यांनी सार्वजनिक दहशत माजविणे व मोठ्या प्रमाणात हानी पोहचविणे हा दहशतवाद्यांचा हेतू असतो. दहशतवादी संघटना हल्ल्यांचे पद्धतशीर पूर्वनियोजन करतात. दहशतवादाला पाठिंबा देणाऱ्याकडून आर्थिक मदत, गुप्तहेर पेरणे, दहशतवादी कारवाईत सहभागी होणाऱ्यांना प्रशिक्षण इत्यादी गोष्टी गुप्तपणे व पद्धतशीर केल्या जातात. दहशतवादी आधुनिक दळणवळण आणि संपर्काच्या साधनांचा वापर करतात. आपल्या ध्येयाला आणि संघटनेला प्रसिद्धी मिळवून देणे हा त्यांचा उद्देश असतो. बस स्टँड, रेल्वे स्टेशन, विमानतळे, सरकारी कचेऱ्या, दाट लोकवस्तीचे

प्रदेश, बाजारपेठा इत्यादी ठिकाणी दहशतवाद्यांच्या वाईट कृत्यांना बळी पडतात. यांच्या माध्यमातून दहशतवादाचा प्रचार केला जातो. आत्मघातकी हल्ले, विमान अपहरण, गोळीबार, बॉम्बहल्ले, निष्पाप किंवा निरपराध लोकांना बंदी बनविणे यासारखी वाईट कृत्ये दहशतवाद्यांच्याकडून केली जातात.

भारत जगातला असा देश आहे की, जो बऱ्याच वर्षांपासून दहशतवाद्यांचे लक्ष्य बनला आहे. आसाम, मिझोराम, नागालँड, मणिपूर, जम्मू काश्मीर, लडाख आणि इतर काही राज्यांमध्ये अनेक वर्षांपासून दहशतवाद सुरू आहे. 1993 ची साखळी बॉम्बस्फोट मालिका, 26 नोव्हेंबर 2008 रोजी मुंबईतील ताज हॉटेलवर व रेल्वे स्टेशनवरील हल्ला. त्याचबरोबर 2001 मध्ये संसदेलाही दहशतवाद्यांनी लक्ष्य बनवले होते. दहशत निर्माण करण्यासाठी दहशतवाद्यांनी हैद्राबाद, चेन्नई, बंगळूरू बोधगया आणि इतर काही शहरांनाही आपले लक्ष बनविले होते. नक्षलवाधानी देखील भयंकर दहशतवादी कृत्ये चालू केली आहेत. भारतात दहशतवाद पसरविण्यासाठी पाकिस्तान व चीन सारखी आपली शेजारील राष्ट्रे दहशतवाद्यांना आर्थिक सहाय्य व पाठिंबा देत आहेत.

दहशतवादाचा सामना करण्यासाठी भारताने अनेक पावले उचलली आहेत

राष्ट्रीय तपास संस्था (NIA) ची स्थापना करण्यात आली आहे. विशेष दल तयार केले. कधीकधी ते दहशतवादाविरुद्धच्या कारवाईसाठी सुरक्षा दलांचा वापर करते. भारत स्वतःच्या आणि परदेशी भूमीतील दहशतवाद्याला तीव्र विरोध करतो आणि दहशतवादाचा मुकाबला करण्यासाठी जागतिक सहकार्याचे आवाहन सातत्याने करत आला आहे. राज्य सरकारांनी दहशतवाद विरोधी पथके (ATS) स्थापन केली आहेत, इंटेलिजेंस ब्युरो (IB) आणि रिसर्च अँड अॅनालिसिस विंग (RAW) सारख्या गुप्तचर संस्था स्थापन केल्या आहेत आणि गुप्तचर यंत्रणा मजबूत केली आहे आणि दहशतवाद्यांना पैसे हस्तांतरित होण्यापासून रोखण्यासाठी एक वित्तीय गुप्तचर युनिट स्थापन केले आहे. सर्व प्रकारच्या दहशतवादाविरुद्धच्या जागतिक लढाईत भारत कायम पुढे आहे.

जेव्हा आपण मानवजातीच्या इतिहासाचे परीक्षण करतो तेव्हा एक सत्य स्पष्ट होते. हिंसाचार आणि दहशतवादातून जे साध्य झाले आहे ते नगण्य आहे. तर सत्य, अहिंसा, प्रेम आणि त्यागातून जे साध्य झाले आहे ते प्रचंड आहे.

आपल्याला चांगलेच माहिती आहे की महात्मा गांधी, श्याम प्रसाद मुखर्जी आणि

इंदिरा गांधी यांच्या हत्येने कोणताही नवीन इतिहास घडवला नाही. पण बुद्ध, महावीर, बसवण्णा, गांधी, डॉ.बी.आर.आंबेडकर, नेल्सन मंडेला, दलाई लामा आणि मदर तेरेसा यांसारख्या लोकांकडून मानवतेला चैतन्य, नवीन प्रकाश आणि शांती मिळाली आहे. हिंसाचार आणि द्वेषावर शांती आणि प्रेमाचा विजय झाला आहे.

हे तुम्हाला माहीत असू द्या.

विस्तारित रूप (**Abbrevation**)

SALT -The Strategic Arms Limitation Treaty

NPT - The Nuclear Non- proliferation Treaty

CTBT- Comprehensive nuclear test ban treaty

BWC- Biological weapons convention

NIA- National Investigation agency

ATS- Anti- terrorism squad

RAW- Research and analysis wing

IB- Intelligence Bureau

स्वाध्याय

I. योग्य शब्द वापरून रिक्तस्थान भरा :

1. भारतीय परराष्ट्र धोरणाचे शिल्पकार _____
2. आंतरराष्ट्रीय मानवी हक्क दिवस _____ या दिवशी साजरा केला जातो.
3. भारत एक शांतताप्रीय राष्ट्र असल्याने _____ च्या नियंत्रणासाठी प्रयत्न करत आहे.

II. गटात चर्चा करा आणि खालील प्रश्नांची उत्तरे लिहा :

4. परराष्ट्र धोरण म्हणजे काय?
5. भारताच्या परराष्ट्र धोरणाची मूलभूत तत्वे कोणती?

6. दुसऱ्या जागतिक महायुद्धानंतर जगाला कोण कोणत्या समस्यांना तोंड द्यावे लागले ?
7. मानवी हक्कासंदर्भात भारताची भूमिका स्पष्ट करा.
8. शस्त्रास्त्र स्पर्धा जगाला विनाशाच्या खाईत लोटणार या विधानाच्या आधारे शस्त्रास्त्र स्पर्धेमुळे होणारे दुष्परिणाम लिहा.
9. राष्ट्रांच्या आर्थिक मागासलेपणाची वैशिष्ट्ये कोणती याची कारणे काय आहेत ?
10. आर्थिक असमानता दूर करण्यासाठी भारताने कोणती पावले उचलली आहेत ?
11. दहशतवादाचे परिणाम कोणकोणते ?
12. दहशतवादाला आळा घालण्यासाठी भारताने कोणती पावले उचलली आहेत ?

III. उपक्रम :

1. मानवी हक्क आयोगा बद्दल माहिती मिळवा.
2. कैलास सत्यार्थी यांच्या जीवन चरित्राची माहिती संग्रहित करा.

IV. प्रकल्प :

1. मानवी हक्कांसाठी लढणाऱ्या महान लोकांची चरित्रे वाचा.

जागतिक संघटना



या प्रकरणात आपण खालील घटकांचा अभ्यास करूया:

- युनोची स्थापना.
- युनोच्या शाखा.
- युनोची कार्यालये.
- युनोची उद्दिष्टे.
- युनोची सफलता.
- प्रादेशिक सहकार.

संयुक्त राष्ट्र संघटना :

स्थापना: 20 वे शतक दोन महायुद्धांचे साक्षिदार होते. पहिल्या महायुद्धानंतर



UNO चे कार्यालय

शांतता प्रस्थापित करण्यासाठी 'लीग ऑफ नेशन्स' ची स्थापना झाली, परंतु 1939 साली दुसरे महायुद्ध सुरू झाल्यामुळे ती संस्था अयशस्वी झाली. दुसरे महायुद्ध सुरू असताना अधिक प्रभावी जागतिक संघटना प्रस्थापित करण्यासाठी गंभीर प्रयत्न सुरू होते. इंग्लंडचे विन्स्टन चर्चिल, रशियाचे जोसेफ स्टॅलिन आणि अमेरिकेचे राष्ट्राध्यक्ष फ्रॅंक्लिन-डी-रूझवेल्ट या सारख्या नेत्यांनी एकत्र येऊन नवीन जागतिक संघटना स्थापण्याचे ठरविले. युनायटेड नेशन्स किंवा संयुक्त राष्ट्र हे नाव अमेरिकेचे त्यावेळेचे राष्ट्राध्यक्ष फ्रॅंक्लिन-डी-रूझवेल्ट यांनी सुचविले. 1 जानेवारी 1942 रोजी 26 देशांनी यावर स्वाक्ष्या केल्या आणि हे नाव प्रथम घोषित केले. 26 जून 1945 मध्ये सॅन फ्रान्सिस्को

येथील अधिवेशनात संयुक्त राष्ट्र संघाच्या 50 देशांच्या प्रतिनिधींनी यावर स्वाक्ष्या केल्या. याप्रमाणे 24 ऑक्टोबर 1945 रोजी संयुक्त राष्ट्र संघ ही जागतिक संघटना अस्तित्वात आली. सध्या संयुक्त राष्ट्र संघामध्ये 193 सभासद देश आहेत. युनोचे मुख्यालय न्यूयॉर्क येथे आहे. शांतताप्रिय सर्व राष्ट्रांना युनोचे सदस्यत्व खुले आहे.

संयुक्त राष्ट्र संघटनेची ध्येय व उद्दिष्टे :

संयुक्त राष्ट्राची सनद हा या जागतिक संघटनेचा मुख्य दस्तऐवज आहे. यात 111 कलमे असून ती 19 भागांमध्ये विभागली आहेत. विश्व संस्थेच्या सनदेची सुरुवात, आम्ही युनोचे सदस्य..... अशी होते.

संयुक्त राष्ट्र संघाची उद्दिष्टे :

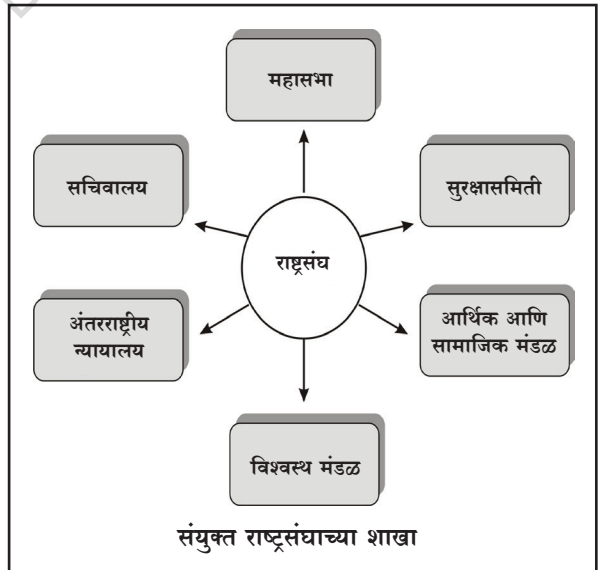
1. आंतरराष्ट्रीय सुरक्षा आणि शांतता प्रस्थापित करणे.
2. सर्व जगातील देशांमध्ये मैत्रीचे आणि सलोख्याचे संबंध निर्माण करणे.
3. मानवाच्या मूलभूत हक्कांबाबत विश्वास निर्माण करणे.
4. जगातील सर्व देशांमध्ये आर्थिक सामाजिक आणि सांस्कृतिक विकासासाठी आंतरराष्ट्रीय सहकार्य मिळविणे तसेच जागतिक समस्यांवर तोडगा शोधून काढणे.
5. आंतरराष्ट्रीय वादविवादांना न्याय आणि सन्मान प्राप्त करून देणे.
6. राष्ट्रा-राष्ट्रामध्ये चांगले हितसंबंध जपण्याचे केंद्र म्हणून कार्यरत राहणे.

युनोच्या शाखा आणि त्यांचे कार्य :

युनोच्या एकूण मुख्य सहा शाखा आहेत. त्या खालील प्रमाणे

1. महासभा
2. सुरक्षा समिती
3. आर्थिक आणि सामाजिक मंडळ
4. विश्वस्त समिती
5. सचिवालय
6. आंतरराष्ट्रीय न्यायालय

1. महासभा : संयुक्त राष्ट्र संघाच्या सर्व सदस्यांचा समावेश असणारे हे एक सर्वसाधारण मंडळ आहे. यामध्ये प्रत्येक देश आपले पाच प्रतिनिधी पाठवू शकतो. परंतु



प्रत्येकाला एकाच मताचा अधिकार असतो. सभेच्या प्रथम सत्रा मध्ये एका वर्षाच्या कालावधीकरिता एका अध्यक्षाची निवड केली जाते. तसेच सतरा उपाध्यक्षांची आणि सात समित्यांसाठी सात अध्यक्षांची निवड केली जाते. सर्वसाधारणपणे प्रत्येक वर्षाच्या सप्टेंबर महिन्यात या सभेचे अधिवेशन भरविण्यात येते. हे अधिवेशन डिसेंबर महिन्यापर्यंत चालते. सर्व निर्णयांवर दोन तृतीयांश इतक्या मतांची आवश्यकता असते. वार्षिक आराखडा तयार करून त्याला संमती देण्याचे काम महासभेचे असते. काहीवेळा महासभा तातडीची सभा घेऊन महत्वाच्या विषयांवर चर्चा करते. जगातील सर्व समस्या सोडविण्यासाठी जागतिक संसद म्हणून महासभा महत्वाची भूमिका निभावते.

हे तुम्हाला माहीत असू दे :

अरेबिक, चिनी, इंग्लिश, फ्रेंच, रशियन आणि स्पॅनिश या भाषा संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या राजकीय भाषा आहेत.

2. सुरक्षा समिती: ही संयुक्त राष्ट्र संघटनेची अत्यंत महत्वाची शाखा आहे. या समितीला संयुक्त राष्ट्र संघटनेचे कार्यकारी मंडळ (Cabinet) असेही म्हणतात. या मंडळात पंधरा सभासद असतात. त्यापैकी पाच राष्ट्रे अमेरिका, रशिया, ब्रिटन, फ्रान्स आणि चीन ही कायमस्वरूपी सभासद राष्ट्रे आहेत, तर इतर दहा राष्ट्रे हंगामी सदस्य आहेत. या सभासदांची निवड महासभेकडून दोन वर्षांसाठी केली जाते. हे वेगवेगळ्या भौगोलिक प्रांतांचे प्रतिनिधित्व करतात. प्रत्येक सभासदाला एक मत असते. कोणताही निर्णय घेण्यासाठी सर्व कायमस्वरूपी सदस्यांच्या पाठिंब्याची गरज असते. भारताला या शाखेचे कायमचे सदस्यत्व मिळावे अशी अपेक्षा आहे.

आंतरराष्ट्रीय कलह शांततेच्या मार्गाने सोडविणे हे सुरक्षा समितीचे प्राथमिक उद्दिष्ट आहे. (IPKF - International Peace Keeping Force) आवश्यकतेनुसार आंतरराष्ट्रीय सुरक्षा आणि शांततेकरिता राष्ट्रसंघ सुरक्षा दलाला पाचारण करू शकतो. आंतरराष्ट्रीय न्यायालयाचा न्यायाधीश निवडणुकीत स्वतःची भूमिका निभावतो आणि सचिवाच्या निवडीची ही शिफारस करतो.

3. आर्थिक आणि सामाजिक समिती: या समितीमध्ये महासभेकडून निवडलेले 54 सदस्य असतात, यापैकी 18 सदस्य 3 वर्षांकरिता निवडले जातात. ही समिती सभासदांमधूनच एका अध्यक्षाची निवड करते. अलीकडेच 17 सदस्य या समितीमध्ये समाविष्ट करण्यात आले आहेत. आर्थिक आणि सामाजिक समितीचे कार्य खालील प्रमाणे

- I. आंतरराष्ट्रीय आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक आणि आरोग्यविषयक समस्या इत्यादीचा अभ्यास करून त्यांची नोंद ठेवणे, त्याचप्रमाणे निराश्रित स्त्रियांचा दर्जा, निवारा इत्यादी सारख्या समस्या या समितीच्या अखत्यारीत येतात.
- II. निराधार महिलांचे संरक्षण आणि राहण्याची सोय यासारख्या समस्यांचे निवारण ही संघटना करते.
- III. मानवी हक्कांची आणि मूलभूत स्वातंत्र्याची शिफारस करते.
- IV. मानवी संसाधन, संस्कृती, शिक्षण इत्यादींच्या संवर्धनाकरिता आंतरराष्ट्रीय अधिवेशन भरू शकते.
- V. आंतरराष्ट्रीय कामगार संघटना, अन्न आणि कृषी विषयक संघटना, जागतिक आरोग्य संघटना इत्यादीसारख्या विशेष शाखांमध्ये समन्वय साधते.

4. विश्वस्त समिती : (ट्रस्टीशीप कौन्सील) महासभेचा सहाय्यक म्हणून ही समिती प्रत्यक्ष काम पाहते. विश्वस्त प्रदेश आणि व्यवस्थापकीय राष्ट्रांची संख्या घटल्यामुळे ही समिती लहान झाली आहे. स्वायत्तता न झालेल्या प्रदेशांची देखभाल करणे हे या समितीचे उद्दिष्ट आहे. एकूण 11 प्रदेश हे विश्वस्त समितीच्या अधिकाराखाली येतात या प्रदेशांना स्वातंत्र्य आणि प्रशासन साधले आहे. या समितीच्या अधिकारा खाली स्वातंत्र्य मिळविलेला शेवटचा प्रदेश आफ्रिका खंडातील पलावू गणराज्य (1994) उदाहरण द्यायचे झाल्यास पलावू (द्वीप समूह) भूप्रदेश सार्वभौम गणराज्य म्हणून उदयाला आला.

5. आंतरराष्ट्रीय न्यायालय : ही संयुक्त राष्ट्र संघाची अत्यंत महत्त्वाची न्यायालयीन शाखा आहे. युनोचे सर्व सदस्य या न्यायालयाचे सभासद असतात. नऊ वर्षांच्या कालावधीकरिता पंधरा न्यायाधीशांची निवड केली जाते आणि ते पुन्हा निवडणूक लढविण्यास पात्र असतात. या न्यायालयाचे मुख्य पीठ (कार्यालय) नेदरलँड मधील हेग या ठिकाणी आहे. यांच्या अध्यक्षीय आणि उपाध्यक्षीय निवड तीन वर्षाकरिता केली जाते. बहुमताच्या आधारे सर्व निर्णय घेतले जातात. आंतरराष्ट्रीय तंटे सोडविण्याबरोबरच कायदेशीर प्रश्नावर सल्ले दिले जातात.

कोणत्याही देशावर आपला न्यायनिवाडा ते लादू शकत नाहीत. या बंधना व्यतिरिक्त या न्यायालयाने आंतरराष्ट्रीय शांतता आणि सुरक्षा निर्माण करण्यासाठी स्वतःचे असे वेगळे योगदान दिले आहे.

तुम्हाला हे माहीत आहे का ?

बेनेगल नरसिंहराव हे आंतरराष्ट्रीय न्यायालयाचे न्यायाधीश म्हणून निवडले गेलेले पहिले भारतीय होते. हे कर्नाटकातील मूळचे मंगळूर आहेत.

6. सचिवालय : या समितीमध्ये संयुक्त राष्ट्र संघटनेचे सचिव आणि सर्व कर्मचारी यांचा समावेश असतो. सचिव हा मुख्य व्यवस्थापकीय अधिकारी असून त्याची नेमणूक महासभेद्वारे केली जाते. सुरक्षा समितीच्या शिफारशीवरून त्यांची मुदत पाच वर्षे असते. युनोचा सरचिटणीस न्यूयॉर्क येथील मुख्यालयात कार्यरत असतो. याच्या शाखा जिनेव्हा, व्हिएन्ना आणि नैरोबी येथे आहेत. दैनंदिन व्यवस्थापन, नियोजन आणि संघटना या बाबी याच्या अखत्यारित येतात.

तुम्हाला हे माहीत आहे का ?

युनोचे सचिव

1	ट्रायरवे लाय	1946 ते 1952	नॉर्वे
2.	डॅग हॅमरस्कॅल्ड	1953 ते 1961	स्वीडन
3.	यु थॅन्ट	1961 ते 1971	बर्मा
4.	कर्ट वाल्ड हेम	1972 ते 1981	ऑस्ट्रिया
5.	जेव्हियर परेज डे क्युलर	1982 ते 1991	पेरू
6.	बाउट्रस घाली	1992 ते 1996	इजिप्त
7.	कोफी ए अन्नान	1997 ते 2006	घाणा
8.	बॅन की मून	2007 ते 2016	कोरिया
9.	अँटोनियो गटेरस	2017 ते आज पर्यंत	पोर्तुगाल

संयुक्त राष्ट्र संघ आणि नोबल शांती पुरस्कार 1961 मध्ये संयुक्त राष्ट्र संघटनेचे डॅग हॅमर शील्ड यांना आणि 2001 मध्ये अध्यक्ष असलेले कोफी अन्नान या दोघांनी संयुक्त रीतीचा नोबल शांती पुरस्कार मिळविलेला आहे.

युनोची सफलता: युनोची सफलता संक्षिप्त रूपाने खालील घटकांद्वारे स्पष्ट होते.

संयुक्त राष्ट्र संघटनेचे यश. संयुक्त राष्ट्र संघटनेने जागतिक शांतीसाठी, आर्थिक समस्या सोडविण्यासाठी सामाजिक आणि शैक्षणिक क्षेत्रातील समस्या सोडविण्यासाठी स्वतः प्रयत्न केले आहेत. संयुक्त राष्ट्र संघटनेचे मुख्य यश खालील प्रमाणे आहे.

1. कोरिया वाद, सुवेझ कालवा समस्या आणि व्हिएतनाम समस्या सोडविली.
2. काश्मीर समस्या आणि पॅलेस्टेनियन इस्राइल वाद मिटविण्यात यश.
3. निःशस्त्रीकरणासाठी प्रयत्न केले.
4. जागतिक बँक, आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी आणि जागतिक व्यापार संघटनेच्या माध्यमातून आर्थिक समस्या सोडविण्याचा प्रयत्न.
5. जागतिक आरोग्य संघटनेच्या माध्यमातून साथीच्या रोगांचे उच्चाटन केले.
6. मानवी हक्काच्या सार्वत्रीकरणासाठी प्रयत्न.
7. वर्णभेद, साम्राज्यशाही, वसाहतवाद मिटविण्यासाठी प्रयत्न केले.
8. जागतिक तापमान वाढीवर नियंत्रण आणण्यासाठी प्रयत्न करत आहे.

तुम्हाला हे माहीत आहे का ?

संयुक्त राष्ट्र संघाच्या कार्यालयीन भाषा चिनी, इंग्लिश, फ्रेंच, रशियन, स्पॅनिश आणि अरेबिक या आहेत.

4. युनोची इतर कार्यालये:

- A. अन्न आणि कृषी विषयक संघटना (FAO - Food and Agriculture Organisation):** जगातील दारिद्र्य, कुपोषण आणि उपासमारी यासारख्या अनावस्थावर मात करण्यासाठी 1945 ला या संस्थेची स्थापना झाली. याच्या मुख्य शाखा a. अधिवेशन b. समिती c. संचालक. याची उद्दिष्टे - 1) शेतीचा विकास करणे 2) सकस आहाराची सोय करणे 3) उपासमारी पासून बचाव करणे, ग्रामिण जनतेच्या राहणीमानात बदल करणे, ही आहेत. याचे मुख्य कार्यालय रोम येथे आहे.
- B. जागतिक आरोग्य संघटना (WHO - World Health Organisation) :** अखिल मानव जातीचे आरोग्य सुधारण्यासाठी आणि त्यांचे संरक्षण करण्यासाठी 1948 मध्ये या संस्थेची स्थापना झाली. जगभरातील कॉलरा, प्लेग, मलेरिया, देवी यासारख्या सांसर्गिक रोगांचे उच्चाटन करणे हे याचे मुख्य उद्दिष्ट आहे. जगातील एडस, कॅन्सर या सारख्या महाभयंकर रोगांच्या उच्चाटना करिता ही संस्था युद्धपातळीवर काम करत आहे. ही संस्था जगातून देवी रोगाचे निर्मूलन करण्यात यशस्वी झाली आहे.

लोकसंख्या विस्फोट, परिसर सुरक्षा, उपासमार आणि कुपोषण यासारख्या समस्यांवर उपाययोजना करणे हे या संघटनेचे महत्त्वाचे काम आहे. या सर्व क्षेत्रात या संस्थेचे योगदान लक्षणीय आहे. या संस्थेचे मुख्यालय स्वित्झरलंड मधील जिनिव्हा येथे आहे.

C. संयुक्त राष्ट्रांची युद्धपातळीवरील शैक्षणिक, वैज्ञानिक आणि सांस्कृतिक संघटना (UNESCO - United Nations Educational, Scientific and Cultural Organisation) :-

(जशा युद्धाच्या कल्पना मानवी मनात निर्माण होतात तशाच शांतीच्या कल्पनाही मानवी मनातच निर्माण होतात- ही युनेस्को ची प्रस्तावना आहे) या संस्थेची स्थापना 1946 मध्ये झाली आहे आणि याचे मुख्यालय पॅरिस येथे आहे. ही एक युनेस्कोची अत्यंत महत्त्वाची शाखा असून राष्ट्रा-राष्ट्रातील शैक्षणिक सुधारणा, सांस्कृतिक सुधारणा, वैज्ञानिक आणि तांत्रिक सुधारणा करणे हे यांचे प्रमुख कार्य आहे. त्याची आणखी काही उद्दिष्टे म्हणजे तांत्रिक शिक्षण, माहिती आणि तंत्रज्ञान, सृजनशीलता, सांस्कृतिक आणि परिसर अभ्यास व विकास घडविणे. जगातील सरकारी आणि खाजगी संस्थांना मार्गदर्शन करणे आणि त्यांच्या ज्ञानाचा विकास घडविणे हे युनेस्कोचे अत्यंत महत्त्वाचे काम आहे.

तुम्हाला हे माहीत आहे का ?
युनेस्को शोधून काढलेल्या
कर्नाटकातील ऐतिहासिक
स्मारकांची यादी करा.

D. संघटित राष्ट्रांच्या आंतरराष्ट्रीय बालकांचा आपत्कालीन निधी (UNICEF - United Nations International Children's Emergency Fund) :- 1946 मध्ये विशेष करून दुसऱ्या महायुद्धानंतर स्थलांतरित झालेल्या बालकांना मदत करण्यासाठी या विशेष संघटनेची स्थापना झाली. 1957 ला या संघटनेचे स्थान निश्चित झाले. या संस्थेचा मुख्य उद्देश म्हणजे महिला आणि बालकांच्या विकासासाठी पोषक वातावरण निर्माण करून देणे. या संस्थेमध्ये प्रत्येक देशाचे तीन सदस्य असतात. जगभरातील सर्व गरजू लोकांना ही संस्था साहाय्य करते. आपले उद्दिष्ट पूर्ण करण्याचा प्रयत्न करते. 1965 मध्ये युनिसेफ ला नोबेल पारितोषिक मिळाले. युनिसेफ भेटकार्ड विक्रीतून जमा झालेल्या पैशांचा विनियोग मुलांच्या कल्याणाकरिता करत असते. या प्रमाणे ही एक अत्यंत प्रसिद्ध अशी मानवतावादी संघटना आहे.

E. आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी (IMF - International Monetary Fund) : या जागतिक वित्त संस्थेची स्थापना 1945 झाली झाली. परंतु प्रत्यक्ष कार्याची सुरुवात मात्र 1947 मध्ये झाली. याचे मुख्य कार्यालय वॉशिंग्टन येथे आहे. याचे मुख्य उद्दिष्ट आंतरराष्ट्रीय आर्थिक समस्या सोडविणे असे आहे. जागतिक व्यापार आर्थिक स्थायी

चलनाचा समतोल राखणे यासाठी ही संस्था कार्यरत आहे. या संस्थेमध्ये राज्यपालांची मंडळ, कार्यकारी संचालक आणि व्यवस्थापकीय संचालक यांचा समावेश असतो. पारदर्शकता आणि उत्तम क्षमता असल्यामुळे IMF च्या कार्याची प्रसंशा केली जाते. विविध देशातील 'केंद्रिय बँकाची केंद्रिय बँक' असे या संस्थेला संबोधले जाते. सर्व राष्ट्रांमध्ये आंतरराष्ट्रीय आर्थिक सहकार निर्माण करून गरीब आणि श्रीमंत देशातील आर्थिक व्यवहारांमध्ये सुसूत्रता आणण्यासाठी ही संस्था विशेष प्रयत्न करते.

F. पुनर्बांधणी व विकासासाठी आंतरराष्ट्रीय बँक (IBRD - International Bank for Reconstruction and Development) : ही जागतिक बँक म्हणून ओळखली जाते आणि हिची स्थापना 1947 ला झाली आहे. या संस्थेचे मुख्यालय वॉशिंग्टन येथे आहे. दुसऱ्या महायुद्धात ज्या देशाचे नुकसान झाले त्यांच्या पुनर्वसनासाठी प्रामुख्याने या बँकेची स्थापना झाली. ही बँक सर्व सभासद राज्यांना कृषी-औद्योगिक वाहतूक आणि दळणवळण इत्यादीच्या विकासासाठी मोठ्या प्रमाणात कर्ज पुरवठा करते. जागतिक व्यापारामध्ये समतोलत्व आणणे यासाठी सुद्धा ही विशेष सहाय्य देते. सर्व विकसनशील देशांसाठी जागतिक बँक किंवा IBRD अत्यंत उपयुक्त अर्थसाहाय्य देत आहे. यामध्ये राज्यपालांची मंडळ, कार्यकारी संचालक आणि अध्यक्ष यांचा समावेश असतो. IBRD च्या दोन उपशाखा आहेत, a) आंतरराष्ट्रीय विकास संघटना b) आंतरराष्ट्रीय वित्तीय निगम.

G. आंतरराष्ट्रीय कामगार संघटना (ILO - International Labour Organisation): जागतिक कामगार वर्गाचे हित जपण्याकरिता या संघटनेची स्थापना करण्यात आली आहे. याचे मुख्यालय स्वित्झरलंड मधील जिनिव्हा येथे आहे. व्यवस्थापकीय समिती करिता प्रत्येक सदस्य राष्ट्र दोन प्रतिनिधी पाठवितो. त्यापैकी एक कामगार वर्गातून आणि दुसरा व्यवस्थापन वर्गातून. कामगारांना सामाजिक सुरक्षा प्राप्त करून देणे, त्यांच्या राहणीमानाचा दर्जा उंचावणे, त्यांच्या आरोग्याची काळजी घेणे इत्यादी गोष्टी या संघटनेच्या अखत्यारीत येतात. मजूर स्त्रीयांना प्रसूती काळातील फायदा देणे, कामगार वर्गाला त्यांच्या श्रमाचा योग्य मोबदला देणे, निवारा, सकस आहार यासारख्या इतर सुविधाही संघटना देते, हे सर्व निर्णय सत्यांच्या स्वरूपात असूनही सर्व सदस्य राष्ट्रे त्यांचा सन्मान करतात. या संस्थेद्वारे होणाऱ्या अधिवेशनांमध्ये कामगार वर्गाचे राहणीमान व दर्जा उंचावण्याचे कार्य अत्यंत प्रभावीपणे सुरू आहे.

H. युनोची व्यापार उद्योग विकास योजना (UNCTAD - United Nations

Conference on Trade and Development) : ही जागतिक संस्था आंतरराष्ट्रीय व्यापार आणि वाणिज्य विकासाशी संबंधित आहे. आंतरराष्ट्रीय व्यापारामध्ये सुरळीतपणा आणण्यासाठी तांत्रिक सहकार्य पुरविते. आंतरराष्ट्रीय व्यापार आणि वाणिज्य क्षेत्रात राबविल्या जाणाऱ्या योजनांमधील अडचणी दूर करण्यास मदत करते. अशा रीतीने राष्ट्र कुटुंबाचा आर्थिक विकास करणे हे या संस्थेचे मुख्य हेतू आहेत.

- I. **जागतिक व्यापार संघटना (WTO - World Trade Organisation):** जागतिक व्यापार संघटना या आणखी एका संघटनेची स्थापना जानेवारी 1995 रोजी झाली. सर्व सदस्य राष्ट्रांनी (GATT-General Agreement on Tariffs and Trade) या करारावर स्वाक्षऱ्या केल्या. आंतरराष्ट्रीय व्यापार आणि वाणिज्य क्षेत्राशी संबंधित समस्यांचे निराकरण करणे हा या संस्थेचा मुख्य हेतू आहे. जागतिक बँकेला सहाय्य करून आर्थिक योजनांना आकार देणे हे या संस्थेचे कार्य आहे. मुक्त व्यापार योजनेमुळे विकसनशील देशांना तोंड द्याव्या लागणाऱ्या समस्यांचे निराकरण करणे, आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी आणि पुर्नबांधणी आणि सुधारणेसाठी आंतरराष्ट्रीय बँक याबरोबरच जागतिक व्यापार आणि वाणिज्य क्षेत्राचा तृतीय आधारस्तंभ म्हणून या संघटनेला ओळखले जाते.

प्रादेशिक सहकार: सदस्य राष्ट्रांमध्ये सामंजस्य आणि सहकार्य निर्माण करण्यासाठी अनेक प्रादेशिक संघटना आज-काल कार्यरत आहेत त्यापैकी काही मुख्य संघटना खालील प्रमाणे आहेत.

1. **राष्ट्रकुल संघ (कॉमनवेल्थ ऑफ नेशन्स) (Commonwealth of Nations):** सुरुवातीला याला ब्रिटिश कॉमनवेल्थ ऑफ नेशन्स असे म्हटले जात असे, पण काही काळानंतर ब्रिटिश हा शब्द त्यातून काढून टाकण्यात आला याची स्थापना 1926 साली झाली आहे ब्रिटिशांच्या आधिपत्याखाली असणाऱ्या बहुतांश भारतासारख्या राष्ट्रांना या संघटनेमध्ये स्वेच्छेने सामील करण्यात आले आहे. याचे नेतृत्व ब्रिटिशांकडे होते. सध्या यामध्ये 56 सदस्य राष्ट्र असून लंडन येथे याचे मुख्यालय आहे. या संघटनेच्या सभांना पंतप्रधान, वित्त आणि परराष्ट्रमंत्री उपस्थित राहतात. लोकशाहीचे समर्थन करणे, स्वायत्तता मिळवून देणे, दारिद्र्य निर्मूलनाचा सहाय्य करणे, जागतिक शांतता प्रस्थापित करणे, क्रीडा, विज्ञान आणि सांस्कृतिक क्षेत्रामध्ये प्रगती घडवून आणणे ही या संघटनेची महत्त्वाची उद्दिष्टे आहेत. सदस्य राष्ट्रांमध्ये सलोख्याचे संबंध निर्माण करण्यास ही संघटना मदत करते.

2. सार्क-दक्षिण आशियाई प्रादेशिक सहकार संस्था (SAARC - South Asian

Association for Regional co-operation) : ही संघटना 1985 साली अस्तित्वात आली. यामध्ये 8 देश असून भारत, बांगलादेश, पाकिस्तान, श्रीलंका, मालदीव, नेपाळ, भूतान आणि अफगाणिस्तान ही राष्ट्रे या संघटनेची सदस्य आहेत. या सर्व सदस्य राष्ट्रांचे कल्याण करणे यासाठी ही संघटना मुख्यतः कार्यरत आहे. याची प्रमुख उद्दिष्टे- आर्थिक विकासाला पुष्टी देणे, सामंजस्याने सांस्कृतिक आणि सामाजिक विकास घडवून आणणे, ही आहेत. या उद्दिष्टांच्या पूर्ततेसाठी अनेक तांत्रिक, तात्कालिक आणि कृतिशील समित्या स्थापन करण्यात आले आहेत. परस्पर सामंजस्याचा अभाव आणि सदस्य राष्ट्रांमधील आपसातील कलह यामुळे या संस्थेची म्हणावी तशी प्रगती होऊ शकली नाही. सर्वाधिकार याचा नियम म्हणजेच सर्व राष्ट्रांनी मिळून निर्णय घेण्याच्या पद्धतीमुळे सार्क संघटना दुबळी झाली आहे. ती सदस्य राष्ट्रांमधील भांडणे मिटू शकत नाही. तरीसुद्धा ठराविक सत्रांमध्ये घेण्यात येणाऱ्या सभेद्वारे नेत्यांना फलदायी चर्चा करण्याची संधी लागते. विज्ञान, तंत्रज्ञान आणि शेती इत्यादी क्षेत्रांमध्ये विकास घडवून आणण्यासाठी अनेक चर्चासत्रे कार्यशाळा आणि प्रशिक्षण कार्यक्रम यांचे आयोजन सदस्य राष्ट्रांच्या समन्वयाने भरविले जाते. सार्क च्या कार्यक्षेत्रात भारत महत्त्वाची भूमिका बजावत आहे. सार्क चे मुख्यालय नेपाळमधील काठमांडू येथे आहे.

3. **युरोपीयन समुदाय (European Union) :** हा 27 युरोपियन देशांचा समूह आहे. युरोपियन समुदायाच्या तहाद्वारे नेदरलँड मधील शहर मॉस्ट्रीच येथे 1992 मध्ये यांची स्थापना झाली. सर्वांसाठी एकच बाजारपेठ, एकच चलन, एकच कृषी आणि व्यापारी धोरण अमलात आणणे हे याचे मुख्य कार्य होते. या समुदायाच्या अत्यंत महत्त्वाच्या संस्था 1. युरोपियन समिती 2. युरोपियन आयोग 3. युरोपियन संसद 4. युरोपियन न्यायालय. 5. युरोपियन केंद्र बँक. यांचे कार्य संयुक्त राज्याप्रमाणे चालत असते. युरोपियन समुदायाचे पाठीराखे अशी कबुली देतात की हे एक शांती आणि लोकशाहीप्रधान करणारे दल आहे. युरोपियन समुदाय हा युरोपियन आर्थिक समुदायाचा यशोदाता आहे. युरोपियन समुदायाने त्यांच्या सदस्यांना मानद सार्वभौमत्व प्रदान केले आहे.

4. **दक्षिण-पूर्व आशियाई देशांची संघटना (ASEAN - Associan of Southeast Asian Nation) :** ही संघटना 1967 मध्ये अस्तित्वात आली. सिंगापूर, मलेशिया, इंडोनेशिया, फिलिपाईन्स आणि थायलंड हे याचे मूळ सभासद देश आहेत. सध्या या संघटनेमध्ये दहा राष्ट्रांचा समावेश आहे. या संघटनेचे मुख्य उद्दिष्ट आहे 1. आर्थिक,

सामाजिक आणि सांस्कृतिक विकासासाठी प्रादेशिक स्तरावर सहकार्य करणे. 2. आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, तांत्रिक व वैज्ञानिक व्यवस्थापकीय क्षेत्रामध्ये सक्रिय सहकार्याची भावना निर्माण करून परस्परांना सहकार्य करणे.

दक्षिण-पूर्व आशियाई देशांची संघटना ही संस्था लष्करी नाही. भारताला या संस्थेच्या ध्येय आणि उद्दिष्टांबद्दल सहानुभूती असूनही ती यामध्ये सामील झाली नाही. जागतिक लोकसंख्येपैकी नऊ टक्के लोक या संघटनेचे सदस्य आहेत.

5. **आफ्रिकन एकीकरणाची संघटना (OAU - Organisation of African Unity):** या संघटनेची स्थापना 1963 साली झाली. सुरुवातीला आफ्रिकेतील स्वतंत्र राष्ट्रे मोठ्या प्रमाणात अनेक प्रादेशिक संघटनांशी संबंधित होती. तदनंतर आफ्रिकन राष्ट्रे एकत्र येऊन त्यांनी या संघटनेची स्थापना केली. ही संघटना सर्व स्वतंत्र आफ्रिकन राष्ट्रांना ध्येयपूर्तीच्या तत्वांना पाठिंबा देते. आफ्रिकन राष्ट्रांच्या स्वातंत्र्य, समानता, न्याय, खंबीरपणा इत्यादी बाबींना ही संघटना पुष्टी देते. संघटनेच्या सर्व सदस्य राष्ट्रांनी मिळून एक ध्येय ठरविले आहे, नूतन वसाहतवादाविरुद्ध सर्वजण सर्वप्रकारे लढण्यास कटिबद्ध आहेत हे मान्य करण्याची इच्छा असणाऱ्या आफ्रिकेतील सर्व स्वतंत्र आणि स्वायत्त राष्ट्रांना याचे सभासदत्व खुले आहे. 2002 मध्ये या संघटनेचे आफ्रिका संघटना (AU-African Union) असे नामकरण करण्यात आले सध्या या संघटनेत 55 सदस्य राष्ट्रे आहेत. 2023 मध्ये नवी दिल्ली येथे झालेल्या G-20 शृंग सभेमध्ये आफ्रिकन समुदायाला G-20 चे कायम चे सदस्यत्व देण्यात आले.

तुम्हाला माहित असूद्या :

जागतीक बँक (World Bank) समुहामध्ये समाविष्ट असलेल्या संघटना

1. **आंतरराष्ट्रीय पुर्ननिर्माण आणि विकास बँक (IBRD-International Bank for Reconstruction and Development)**
2. **आंतरराष्ट्रीय विकास संघटना (IDA - International Development Association)**
3. **आंतरराष्ट्रीय आर्थिक निगम (IFC- International Finance Corporation)**
4. **बहुपक्षिय बचत विश्वासु संघटना (MIGA - Multilateral Investment Guarantee Agency)**
5. **गुतवणुकीच्या विवादांच्या निराकरणासाठी आंतरराष्ट्रीय केंद्र : (ICSID - International Centre for settlement of Investment Disputes)**

या आफ्रिकन एकीकरणाच्या संघटनेमध्ये पुढील गोष्टींचा समावेश आहे- 1. सदस्य राष्ट्रांचे प्रमुख आणि तेथील सर्व सरकारी प्रमुख व्यक्तींची सभा 2. मंत्र्यांची समिती 3. मध्यस्थ आणि सामंजस्य समिती असते. वसाहतवाद, वर्णभेद आणि साम्राज्यवाद इत्यादीच्या विरोधात या संस्थेने अत्यंत महत्त्वाची भूमिका निभावली आहे.

स्वाध्याय

I. रिक्तस्थानां जागी योग्य शब्द भरा :

1. संयुक्त राष्ट्रसंघाची स्थापना _____ मध्ये झाली.
2. संयुक्त राष्ट्र संघटनेचे मुख्यालय _____ या शहरात आहे.
3. मंत्रिमंडळाची जुळणारी संयुक्त राष्ट्र संघाची शाखा _____ ही आहे.
4. आंतरराष्ट्रीय न्यायालयातील न्यायाधीशांचा कार्यकाळ _____ वर्ष असतो.
5. अन्न आणि कृषी संघटनेचे मुख्यालय _____ येथे आहे.
6. आंतरराष्ट्रीय न्यायालय यांचे मुख्यालय _____ येथे आहे.
7. संयुक्त राष्ट्र संघाचे सध्याचे सचिव _____ हे आहेत.
8. जागतिक आरोग्य संघटनेची स्थापना _____ या वर्षी झाली.
9. सार्क या संघटनेची स्थापना _____ या वर्षी झाली.

II. गटात चर्चा करून खालील प्रश्नांची उत्तरे दोन तीन वाक्यात लिहा :

10. संयुक्त राष्ट्रसंघाची स्थापना करण्यास कोण जबाबदार नेते होते?
11. संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या मुख्य शाखा कोणत्या?
12. सुरक्षा समितीचे कायम सभासद देश कोणकोणते आहेत?
13. जागतिक आरोग्य संघटनेची उद्दिष्टे कोणती?
14. आंतरराष्ट्रीय कामगार संघटनेच्या कार्याची यादी करा.
15. सार्कचे विस्तृत रूप लिहा.

III. समूहामध्ये चर्चा करून खालील प्रश्नांची उत्तरे सहा ते दहा वाक्यात लिहा :

16. संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या उद्दिष्टांची यादी करा.
17. महासभेच्या रचनेबद्दल सविस्तर लिहा.
18. आर्थिक आणि सामाजिक समितीची कार्ये कोणती आहेत?
19. जागतिक शांतता प्रस्थापित करण्यामध्ये संयुक्त राष्ट्र संघाची भूमिका स्पष्ट करा.
20. युनेस्कोचे कार्य कोणते?
21. जागतिक आर्थिक समस्या सोडविणे मध्ये आंतरराष्ट्रीय नाणे निधीची भूमिका स्पष्ट करा.
22. राष्ट्रकुल संघाच्या उद्दिष्टांची यादी करा.
23. युरोपीयन समुदायाची वर्णन करा.

IV. उपक्रम :

1. युनेस्को अंतर्गत येणाऱ्या कर्नाटकातील ऐतिहासिक स्मारकांची चित्रे गोळा करा.

V. प्रकल्प :

1. वृत्तपत्रातील माहिती घेऊन जागतिक शांतता प्रस्थापित करण्याचे कार्य युनो कसे करते हे समजून घ्या.

समाजशास्त्र

प्रकरण-23 वे

सामूहिक वर्तन आणि प्रतिरोध



या प्रकरणात आपण खालील घटकांचा अभ्यास करूया:

- जमाव - अर्थ, स्वरूप आणि परिणाम.
- दंगल - अर्थ स्वरूप आणि परिणाम.
- सामूहिक वर्तनाची वेगवेगळी रूपे.
- महिला स्व-सहाय्य संघटना.
- शेतकरी चळवळ, कामगार चळवळ आणि अस्पृश्यता आचरण विरोधी चळवळ.

मनुष्य हा समाजशील प्राणी असल्यामुळे त्याला नेहमी समूह, समुदाय व समाजातच राहणे आवडते. मनुष्य जेव्हा समूहाचा सदस्य असतो. त्यावेळी त्याचे वर्तन व तो जेव्हा एकटा असतो त्यावेळच्या वर्तनापेक्षा एकदम भिन्न असणे या प्रकारच्या वागण्याला सामूहिक वर्तन असे म्हणतात सामूहिक वर्तन हे आमच्या सामाजिक जीवनाचे अभिन्न अंग आहे.

असंख्य किंवा असंघटित लोकांचे विचार, भावना आणि वर्तन अपघाताने किंवा अचानक एकत्र येणे त्याला समूहवर्तन म्हणतात, जमाव, मतप्रचार, सार्वजनिक मत, क्रांती, सामाजिक चळवळी इ. सामूहिक वर्तनात मोडतात. यापैकी काही सामूहिक वर्तनांचा नमूना खालील प्रमाणे.

जमाव : अर्थ: कोणतेही पूर्व नियोजन किंवा सामान्य इच्छा, रस नसताना देखील लोक एकत्र येतात, याला 'जमाव' म्हणतात. एका विशिष्ट कारणाला प्रतिसाद देण्यासाठी तात्पुरत्या जमलेल्या लोकांच्या समूहाला पण जमाव म्हणतात. उदाहरण : चित्रपटगृहाजवळ तिकिट घेण्यासाठी जमलेले लोक, रस्त्यावर चाललेला डोंबाऱ्यांचा खेळ पाहण्यासाठी जमलेली लोकांची गर्दी. अपघातस्थळी जमलेला जनसमुदाय इ.

तात्पुरत्या काळासाठी जमलेले लोक म्हणजे जमाव, जमावात लोक एका विशिष्ट ठिकाणी एकत्र येतात परस्पर भावना, क्रिया, मत यांचे जमावातील सदस्यावर सहजपणे

प्रभाव करतात. अभिप्राय किंवा दाबल्या गेलेल्या भावनांचे प्रदर्शन होत असते काहीवेळा याच भावनांचे हिंसक स्वरूपात प्रदर्शन सुध्दा गृहित धरले जाते.

जमावाचा प्रभाव :

लोकांचा अनियंत्रीत जमाव कित्येक वेळा समाजातील त्रुटी किंवा दोष दर्शवितो. कांहीवेळा सामाजिक संस्थांच्या कार्याबद्दलचा असंतोष प्रकट केला जातो. सरकारी योजना धोरणे, विशिष्ट कार्यक्रम याबद्दलचे लोकांचे असमाधान देखील जमावाने प्रकट केले जाते.

जेव्हा सामूहिक वर्तन टोकाला जाते तेव्हा त्यांना नियंत्रित करण्यासाठी पोलिस दल, सुरक्षा दल, लष्कर यांची मदत घेणे आवश्यक ठरते.

दंगल (Riots) : अर्थ : दंगल किंवा दंगे हा सामूहिक वर्तनाचाच दुसरा प्रकार आहे. समूहाच्या हिंसक, आणि विध्वंसक स्वरूपाच्या वर्तणुकीला दंगल म्हटले जाते. अशा प्रकारची दंगल किंवा उठाव जेव्हा नियंत्रणाच्या बाहेर जातात तेव्हा ते भयंकर विनाशाला कारणीभूत ठरतात.

स्वरूप : जमावात आढळणारी एकता दंगलीमध्ये असत नाही. दंगल घडवून आणणे हा त्यांचा मुख्य उद्देश असतो काही वेळा अशा दंगली मोठ्या प्रमाणात वित्त आणि जिवित हानीला कारणीभूत ठरतात दंगलीमध्ये सहभागी लोकांच्या समोर नुकसान किंवा विध्वंस करण्याचे निश्चित कारण किंवा उद्दिष्ट असत नाही कायदा आणि सुव्यवस्थेला दंगली म्हणजे गंभीर समस्या किंवा आव्हान ठरतात. उदाहरण: जातीय दंगल, जातीयवाद, गटागटातील वैमनस्य मारामाऱ्या इ.

दंगल नगरे व शहरामध्ये जास्त प्रमाणात दिसून येते. भडकवणारी परिस्थिती व्यक्तींची अनियंत्रीत वर्तणूक, अनागरिकता किंवा असभ्य वर्तणूक, लोकांचा गुन्हेगारी उद्देश दंगलखोरांची मानसिकता इ. दंगल घडून येण्याची मुख्य कारणे असतात.

दंगल फार काळ चालत नाही. ते एका विशिष्ट टप्प्यावर संपली पाहिजे. अधिकारांच्या मनःस्थिती पोलिस, सुरक्षा आणि कायद्याद्वारे दंगलीवर नियंत्रण ठेवता येते.

सामूहिक वर्तनाचे इतर प्रकार :

जेव्हा सामूहिकवर्तन आयोजित केले जाते आणि विशिष्ट धेयाकडे निर्दिष्ट करून सामाजिक बदल घडवून आणण्याचे उद्दिष्ट असते तेव्हा त्याला चळवळ असे म्हणतात

अशा अनेक चळवळी भारतात झाल्या आहेत. यासाठी पर्यावरणीय चळवळीचे उदाहरण देता येईल.

परिसर चळवळी :

माती, हवा, पाणी व आमच्या सभोवतालचे वातावरण रोगोत्पादक विष आणि रसायनांनी प्रदूषित होत आहे. यालाच 'पर्यावरण प्रदूषण' असे म्हणतात.

वाढत्या लोकसंख्येबरोबर मानवाच्या जीवनशैली देखील वेगाने बदल होत आहेत. या सगळ्याचा परिणाम आणि दुष्प्रभाव मानवाचे वास्तव्य असलेल्या पर्यावरणावर वाढतच चालला आहे. विकसित आणि विकसनशील राष्ट्रे नैसर्गिक साधन संपतीचा अती वापर करत आहेत. स्वतःच्या आरामदायी जीवनासाठी ही विकसित राष्ट्रे पर्यावरणाचा नाश करत आहेत. वाढत्या लोकसंख्येमुळे जगातील बहुसंख्य राष्ट्रे पर्यावरणावर मोठा भार टाकत आहे. याचबरोबर शहरांची अमर्याद वाढ उद्योगधंद्याची प्रचंड वाढ, तांत्रिक विकास, वाहतूक व्यवस्थेचा विस्तार आणि वाढ इ. मुळे जंगलाचा नाश आणि पर्यायाने पर्यावरणाचा नाश होत आहे. त्यामुळे प्रदूषण ही एक मोठी गंभीर समस्या होवून बसली आहे.

बुद्धीजीवी, पर्यावरणवादी आणि सुजाण नागरिकांनी वाढत्या पर्यावरण प्रदूषणासंदर्भात आपली चिंता व्यक्त केली आहे. सर्वसामान्य लोकाना देखील पर्यावरणाच्या धोक्याची जाणीव झाली आहे म्हणूनच अलिकडच्या काळात पर्यावरणाच्या संरक्षणाची मागणी करण्यासाठी प्रदूषण विरोधात सामुदायिक प्रतिकार करण्यात येत आहे. अशाच कांही पर्यावरणवादी चळवळीबद्दल आता आपण थोडक्यात माहिती घेवू.



1. चिपको चळवळ :

उत्तराखंड सरकारने तेहरी - गढ़वाल प्रदेशात वृक्ष कापण्याची परवानगी दिली तेथील लोकाना कळून आले की वृक्षतोडी बरोबर पर्यावरणाचा देखील नाश होणार आहे म्हणून वृक्षतोडीला विरोध करण्यासाठी नागरिकांनी झाडाला कवटाळले आणि प्रतिरोध केला सुंदरलाल बहुगुणा आणि

चंडीप्रसाद भट यांच्या नेतृत्वाखाली 1973 साली चिपको चळवळ सुरु झाली लोकांचा विरोध लक्षात घेऊन सरकारने वृक्षतोडीची परवानगी मागे घेतली.

2. अप्पिको चळवळ :

कर्नाटकाच्या उत्तर कन्नड जिल्ह्यातील सल्यानी गावातील शेतकऱ्यांनी 1983 मध्ये अप्पिको चळवळ सुरु केली. येथील केळसे जंगलात ठेकेदार जेव्हा झाडे तोडण्यासाठी आले तेव्हा त्यांना थांबविण्यासाठी शेतकऱ्यांनी झाडांना आलिंगन देवून विरोध केला. सामान्य लोकांमध्ये झाडांची तस्करी पर्यावरणाबद्दल जागृती झाडांचे संवर्धन, पर्यावरणाचे महत्त्व पटवून देणे हा या शेतकऱ्यांचा प्रमुख उद्देश होता.

3. नर्मदा बचाव आंदोलन :

गुजरात राज्यात सरदार सरोवर प्रकल्पा अंतर्गत नर्मदा नदीवर बांधल्या जाणाऱ्या धरणाविरोधात हे आंदोलन सुरु झाले या चळवळीचे नेतृत्व पर्यावरण वादी मेधा पाटकर व बाबा आमटे यांनी केले. त्यांना समजून आले की या धरणाच्या बांधकामामुळे मोठ्या प्रमाणात जंगलाचा नाश होवून आदिवासी विस्थापित झाले तसेच प्राणी प्रजातीचा नाश होवून पर्यावरणाला धोका निर्माण होणार म्हणून नर्मदा बचाव आंदोलन करण्यात आले.

4. सायलेंट व्हॅली आंदोलन :

केरळ राज्यातील पालघाट तालुक्यातील सायलेंट व्हॅली मध्ये धरण बांधकामाचे नियोजन करण्यात आले. ज्यामुळे पर्यावरणा बरोबरच अनेक प्राणी प्रजाती धोक्यात येऊ लागल्यामुळे केरळ साहित्य परिषद व वन्यजीव संरक्षकानी यांच्या विरोधात चळवळ सुरु केली या चळवळीला यश आले आणि तेथील विविध प्रकारच्या प्राणी आणि वनस्पती प्रजातीचे संरक्षण झाले.

5. MRPL विरोधात आंदोलन कर्नाटक किनारपट्टी प्रदेशातील चळवळी :

कर्नाटकमधील मंगळूर येथील MRPLC (Mangalore Refineries and Petrochemicals) या कारखान्यातून बाहेर पडणाऱ्या तीव्र वासाचा रासायनिक धूर बाहेर पडून पर्यावरणाचा नाश होत होता. म्हणून पर्यावरणवाद्यांनी या कंपनी विरोधात तीव्र आंदोलन केले.

6. कैगा आंदोलन :

कर्नाटकातील कारवारजवळील कैगा येथील अणुशक्ती विद्युत उत्पादन केंद्राविरोधात डॉ. शिवराम कारंत आणि इतर बुद्धीजीवींनी या प्रकल्पाला तीव्र विरोध केला. कारण या अणुउर्जा प्रकल्पामुळे जंगलाचा नाश आणि भट्टीतून बाहेर पडणाऱ्या किरणोत्सर्गामुळे पर्यावरणाचे प्रदूषण होऊन या परिसरात राहणाऱ्या प्राणी प्रजातींच्या अस्तित्वाला धोका निर्माण होऊ शकतो.

अशा घटनांच्या विरोधात आंदोलन करण्या बरोबरच लोकांच्यात अशा समस्यांच्या बाबतीत जनजागृती होणे आवश्यक आहे. लोकाना समजावयास हवे की पर्यावरणाचे रक्षण आणि त्यांचे संरक्षण हे त्यांचे आद्य दैवत आहे. तरच, लोक निरपेक्षपणे पर्यावरणाच्या संरक्षणाचे कार्य करतील. पर्यावरण संरक्षणा संबंधीत कार्यक्रमांची प्रभावी कार्यवाही होण्याची गरज आहे. व हे फक्त जनजागृतीतूनच होऊ शकेल.

1) महिला चळवळ :

1980 च्या दशकातील सामूहिक चळवळीत महिला चळवळ महत्वाची आहे. पुरुष प्रधान संस्कृती, धर्म आणि शोषणा विरुद्ध महिलांनी केलेला विरोध म्हणजे महिला चळवळ होय.

महिलांनी चालवलेल्या प्रमुख चळवळी :



महिला स्व-सहाय्य संघटना

अ) मद्यपान निषेध चळवळ:

महिलांनी चालवलेल्या चळवळी पैकी ही एक महत्वाची आहे. ग्रामिण गरीब आणि कामगार महिलांनी मद्यपान विरुद्ध चळवळ ही महिलांना संघटित करते.

ब) स्वसहाय्य संघ : महिलावरील विश्वास, सहकार अधारीत स्व सहाय्य संघ निर्माण केले आहेत. हे संघ स्त्रीयांना आर्थिक आणि सामाजिक सबलीकरणासाठी मदत करतात तसेच त्यांना समानहक्क, संधी, अधिकार मिळवून देण्यात मुख्य भूमिका निभावतात.

2) शेतकरी चळवळ : कामगारा कडून चालवली गेलेली ही एक महत्वाची चळवळ आहे. कर्नाटकामध्ये 1972 मध्ये अधिकारावर आलेल्या डी. देवराज अरस यांनी सामाजिक दुर्बल घटकांच्या सुटकेसाठी पूरक असे अनेक कायदे लागू केले. खान मालक, जमीनदार यांच्या

जाचातून मुक्त करण्यासाठी वेठ बिगारी कायदा लागू केला. 1980 मध्ये नरगुंद येथे झालेल्या शेतकरी आंदोलनात फक्त सरकार विरुद्धच नाही तर अडचणी व समस्या विरुद्ध आवाज उठवीला. या आंदोलनानंतर जन आंदोलक डॉ. एम. डी. नंजूडुस्वामी यांच्या नेतृत्वाखाली कर्नाटक राज्य रयत संघ स्थापन केला. ग्रामीण लोकांना प्रजा सत्तात्मक मागण्या पूर्ण करण्यात कर्नाटक रयत संघाचे कार्य फार महत्वाचे आहे.



3) कामगार चळवळ : कामगारांचे हक्क उचलून धरणे आणि कामगारांच्या हिताचे रक्षण करण्यासाठी कामगार कडून चालवलेली चळवळ होय. समकालिन कामगारावर भांडवल दाराकडून होणारे शोषण या विरुद्ध आवाज उठवीला. देशात अशा अनेक कामगार संघटना आहेत.

4) अस्पृश्यतेच्या आचरणाविरुद्ध चळवळ : जाती व्यवस्थेमध्ये अस्पृश्यतेसारख्या अमानवी घटना घडत आहेत. अस्पृश्य लोकांवर झालेले हल्ले, जाती आधारित सामाजिक वागणुकी विरुद्ध चाललेल्या चळवळी ह्या अस्पृश्य चळवळी होय. 19 व्या शतकात महाराष्ट्रात महात्मा ज्योतिबा फुले यांनी ही चळवळ सुरु केली. 1917 मध्ये तामिळनाडू, कर्नाटक अशा प्रदेशात अस्पृश्यता आचरण विरोधी चळवळ उदयाला आली. 1925 मध्ये ई.व्ही. रामस्वामी नायर (पेरियार) यांनी 'आत्म गौरव' चळवळ सुरु केली. डॉ. बी. आर. आंबेडकर यांनी चिंतन आणि आंदोलने करून अस्पृश्य चळवळी वर जोर धरला. डॉ. बी. आर. आंबेडकरांनी मुकनायक या वर्तमान पत्रातून या विरुद्ध आवाज उठवीला. अलीकडे वेगवेगळ्या संघटनांनी या विरुद्ध आवाज उठवीला आहे.

तुम्हाला हे माहीत आहे का ?

स्व-सहाय समूहाद्वारे साधणारे महिलेच्या स्वावलंबी जीवनाला स्त्री - शक्ती योजना हे एक उत्तम उदाहरण आहे. स्त्री-शक्ती योजनेच्या नावाने कर्नाटकात महिला स्व-सहाय्य समूह लोकप्रिय झालेले आहेत. यावर एक उदाहरण खालील प्रमाणे आहे.

उदा: कर्नाटकाच्या द. कन्नड जिल्ह्यातील श्री क्षेत्र धर्मस्थळ ग्रामीण विकास योजनेत सामावलेले 'सीरी' ही ग्रामउद्योग संस्था, ग्रामीण महिलाना मौलिक आर्थिक वस्तूना उत्पादन करण्याची संधी दिली आहे. तसेच उत्पादन केलेल्या वस्तूना योग्य किमतीत विक्री करण्यास आणि महिलांमध्ये नवीन आर्थिक विश्वास देण्यास यशस्वी झाली आहे.

स्वाध्याय

I. रिकाम्या जागी योग्य शब्द भरा:

1. चिपको आंदोलन _____ या राज्यात सुरु झाले.
2. नर्मदा आंदोलनाचे नेतृत्व _____ यानी केले.
3. डॉ. शिवराम कारंत यानी _____ येथे अणुशक्ती केंद्र उभारण्यास विरोध केला.

II. खालील प्रत्येकी एका वाक्यात उत्तरे द्या:

4. सामूहिक वर्तन म्हणजे काय ?
5. चिपको चळवळीचे नेते कोण ?
6. महिला स्व-सहाय्य संघटना म्हणजे काय ?
7. कामगार चळवळ म्हणजे काय ?

III. समूहामध्ये चर्चा करून खालील प्रश्नांची उत्तरे लिहा:

8. सामूहिक वर्तनामध्ये काय समाविष्ट असते ?
9. जमाव म्हणजे काय ? उदाहरण द्या.
10. जमावाच्या स्वरूपाचे वर्णन करा.
11. पर्यावरण प्रदूषणाचे अर्थ आणि स्वरूप स्पष्ट करा.
12. महिला स्व-सहाय्य संघाचे महत्व स्पष्ट करा.

IV. उपक्रम:

1. तुमच्या गावातील महिला स्व-सहाय्य संघाला भेट द्या.
2. स्त्रियांच्या आर्थिक विकासासाठी महिला संघटना व स्व-सहाय्य संघ कसे सहाय्य करतात हे जाणून घ्या.

V. प्रकल्प:

1. कर्नाटकात परिसर आणि अरण्ये संरक्षणासाठी चालत असलेल्या चळवळी बद्दल समाचारपत्रात येणाऱ्या माहितीचे संग्रह करून अल्बम तयार करा.
2. तुमच्या शाळेत हाती घेतलेल्या सशय शामलम योजने विषयी माहिती तयार करा.

सामाजिक समस्या (Social Problems)



या प्रकरणात आपण खालील घटकांचा अभ्यास करूया:

- बालमजूरीची समस्या - अर्थ, परिणाम, निर्मूलनासाठीचे कायदेशीर उपाय.
- स्त्रियांवर होणारे अत्याचार - बालविवाह
- हुंडा - स्वरूप, परिणाम, निर्मूलनासाठी केलेल्या उपाय योजना.
- स्त्री भ्रूण हत्या

जसजसा समाज अधिकाधिक गुंतागुंतीचा होत जातो तसतसे असंख्य व्यवस्थापकीय संघर्ष व्यक्ती आणि संस्थाना कमकुवत करतात. त्यांना शोषणाकडे ढकलतात. हे संघर्ष त्या काळातील सामाजिक शोषण आणि समस्या म्हणून व्यक्त होतात. कांही सामाजिक समस्या आहेत ज्या आधुनिकतेची उपज आहेत त्यापैकी कांहीबद्दल तुम्हाला येथे माहिती मिळेल.

भारतासारख्या विकसनशिल राष्ट्रातील समाज अशा अनेक वेदनादायक समस्यांनी घेरलेला आहे. उदा. लोकसंख्येचा विस्फोट, दारिद्र्य, बेरोजगारी, भीक मागणे (भिकारी) बालगुन्हेगारी, अपराध, बालमजूरीची समस्या, भ्रष्टाचार स्त्री- शोषण, हुंड्यासाठी छळ, भरकटलेली युवा पिढी इ.

या पैकी काही प्रमुख समस्यांची माहिती घेऊया.

बालमजूरीची समस्या (Problem of Child Labour) :

भारताच्या संविधानानुसार पैसे मिळविण्यासाठी काम करणारी 14 वर्षा खालील मुले म्हणजे 'बालमजूर' सामान्यपणे लहान वयात काम करणे म्हणजेच 'बालमजूरी' होय.

भारतासारख्या अनेक विकसनशिल राष्ट्रात बालमजूरी, बालकांचे शोषण या सारख्या अनेक समाज विघातक समस्या दिसून येतात. दिवसेंदिवस याचे प्रमाण वाढतच चालले आहे. 14 वर्षाखालील मुलांकडून विविध क्षेत्रात काम करून घेतात.

मोठ्या प्रमाणात ग्रामीण भागातील मुले मळे, बागा व शेतीत कामाला लावली जातात तर बाकीच्या बहुसंख्य बालमजुरांना शहरे व औद्योगिक क्षेत्रात राबवून घेतले जाते.

कारणे : दारिद्र्य, गृहकलह, कौटुंबिक हिंसा, पालकांचा घटस्फोट, सामाजिक पिळवणूक, उद्योगपतींची हाव, निरक्षरता, बालकांचे अपहरण व जबरदस्ती, भावनिक, मानसिक, शैक्षणिक, वैद्यकीय गरजांच्याकडे केलेले दुर्लक्ष, त्याचबरोबर शारीरिक व मानसिक छळ इ. बालमजुरी व तिच्या वाढीची कारणे आहेत.



दुष्परिणाम : बालमजुरी ही समाज व्यवस्थेच्या आड येणारी एक गंभीर समस्या आहे. दिवसभर लहान मुलांच्या कडून काम करून घेणारे लोक, त्यांच्या मानसिक, भावनिक, शैक्षणिक किंवा वैद्यकीय गरजांकडे अजिबात लक्ष देत नाहीत, पण उलट त्यांचा मानसिक आणि शारीरिक छळ मात्र करतात.

आज असे हजारो बालमजूर अशक्तपणा, कुपोषण, योग्य वैद्यकीय सुविधांचा अभाव, सक्तीची मजुरी, आर्थिक व सामाजिक शोषण यांनी ग्रासलेले आहेत. ज्या वयात मुलाना खेळायला हवे होते. दिवास्वप्न बघायला हवे होते. किंवा अभ्यास करायला हवा होता. त्या वयात त्यांना कामाला पाठवून त्यांचा निरागसपणा हिरावून घेतला गेला आहे.

नियंत्रणासाठी केलेले उपाय : सरकारने बालमजूरांची मुक्तता शोषणाचा

विरोध व त्यांच्या पुनर्वसनासाठी कांही उपाययोजना आखल्या आहेत. केंद्र सरकारने 'बाल मजूर पुनर्वसन कल्याण निधी' स्थापन केला आहे. ज्यामार्फत बालमजूरांच्या शैक्षणिक, वैद्यकीय व मुलभूत गरजा पूर्ण केल्या जातात आणि त्यांचे शोषण थांबवले जाते.

बालमजूरांची कामावर नेमणूक बंद करण्यासाठी 'बाल मजूर प्रतिबंधक' व 'नियंत्रण कायदा' (1986) लागू करण्यात आला आहे. जर एखाद्याने या कायद्याचे उल्लंघन केले तर त्याला रु. 20,000/- दंड ठोठावण्यात येतो. हा दंड बालकांच्या कल्याण निधिमध्ये जमा करावा लागतो.

निर्मूलनासाठी घटनात्मक उपाययोजना :

आमच्या घटनेच्या 24 व्या कलमानुसार 14 वर्षाखालील मुलांना कामावर ठेवून घेणे हा दखलपात्र गुन्हा आहे. या कायदानुसार बालकांना अपायकारक उद्योग, धोक्याच्या किंवा जोखिमीच्या ठिकाणी कामावर ठेवून घेण्यास बंदी आहे. घटनेच्या मार्गदर्शक तत्वानुसार बालकांचे हितरक्षण करणे ही राज्यसरकारची जबाबदारी आहे.

तुम्हाला माहित आहे का :

2011 च्या जनगणनेनुसार आज 12.6 दशलक्ष मुले बालमजूर आहेत. त्यांना घरे, रस्त्याच्या कडेला, कारखाने आणि कृषी क्षेत्रात मजूर म्हणून काम करण्यास भाग पाडले जाते. जगभरात 215 दशलक्ष मुले वेगवेगळ्या क्षेत्रात बालमजूरी करत आहेत.

बालमजूरी निर्मूलनासाठी सरकारने अनेक पावले उचलली आहेत. 1988 मध्ये 'राष्ट्रीय बालमजूर योजना' (NCLP - National child Labour Project) अमलात आला. ही योजना' सर्व राज्यात पण आहे. राज्यातील शिक्षण खाते, कर्मचारी खाते, महिला आणि बाल विकास खाते मिळून कारखान्याला भेट देवून बालमजूरांचा शोध लावतात व त्यांची सुटका करून सर्व मोफत सुविधा, शिक्षण दिले जाते. याप्रकारच्या मुलांना तालुका आणि जिल्हा स्तरावर बाल मंदिर प्रारंभ करून, या मुलांना मोफत निवास, जेवण इ. सुविधा देतात.

सर्व शिक्षण अभियान प्रकल्पांतर्गत कर्नाटकातील बालकामगारांना शाळेत आणले जात असून त्यांना मोफत शिक्षण दिले जात आहे. 2009 चा शिक्षण हक्क कायदा 6 ते

14 वर्षे वयोगटातील मुलाना सक्तीचे व मोफत शिक्षण दिले जाते. या कायद्यानुसार खाजगी शाळामधील 25% जागा बालकामगार, मागासवर्गीय मुले, अनुसूचित जाती जमातीची मुले आणि विशेष आवश्यकता असणाऱ्या मुलांना राखीव ठेवण्यात आले आहे.

कृती:

जर तुमचा कोणताही मित्र बालकामगार असेल आणि शाळेपासून दूर राहत असेल तर ते तुमच्या शिक्षकांच्या निदर्शनास आणा.

बालकामगारांच्या मानवी हक्कांचे आणि आर्थिक हितांचे रक्षण करण्यासाठी आणि त्यांचे शोषण थांबविण्यासाठी बालकामगार पूर्णवसन कल्याण निधी स्थापन करावा असा निर्णय सर्वोच्च न्यायालयाने दिला आहे. बालकामगारांच्या कल्याणासाठी केंद्र सरकारने 1987 मध्ये 'बालकामगार कल्याण योजना' सुरु केली. 2006 मध्ये सरकारने 'बालमजुरी निर्मूलन आणि पुनर्वसन' कायदा अमलात आणला.

बालकावरील लैंगिक अत्याचार: अलिकडील काळात मुलांच्यावर शाळेमध्ये, कुटूंबात, सार्वजनिक ठिकाणी होणारे लैंगिक शोषण थांबविण्यासाठी, लैंगिक अपराधातून बालकांचे रक्षण करणारा कायदा 2012 मध्ये पास करण्यात आला. (Protection of Childrens from Sexual Offence Act 2012) 18 वर्षांखालील कोणत्याही मुलावर कोणत्याही प्रकारचे लैंगिक शोषण, हिंसा, हत्या, बळजबरी याविरुद्ध भारत सरकारने 14 नोव्हेंबर 2012 मध्ये हा कायदा पास केला.

बालविवाह :

बालविवाह पद्धती ही आपल्या समाजातील एक प्रमुख समस्या आहे. बालविवाह म्हणजे काय ते आपण समजून घेऊया. कायद्याने 21 वर्षांपेक्षा कमी वयाचा मुलगा आणि 18



वर्षपेक्षा कमी वयाची मुलगी यांच्यात होणारा विवाह म्हणजे बाल विवाह होय. दोघांपैकी कोणतेही कायदेशीर वयापेक्षा कमी असल्यास त्याला बालविवाह म्हणतात. 18 वर्षपेक्षा कमी वयाच्या मुलीचा विवाह 21 वर्षपेक्षा जास्त वयाच्या मुलाशी झाला तरी देखील तो बालविवाह मानला जातो.

तुम्हाला माहित आहे का :

बाल विवाह का करू नयेत. प्रथम ते बेकायदेशीर आहे दुसरे म्हणजे एखाद्या मुलीने विवाह संस्थेत प्रवेश करण्यासाठी मुलगी शारीरिकरित्या मानसिकरित्या विवाहाची कार्ये पार पाडण्यासाठी सक्षम झाली पाहिजे. विवाहाचे मुलभूत कार्य म्हणजे मुलाना जन्म देणे व त्यासाठी ती शारीरिकदृष्ट्या व मानसिक दृष्ट्या तयार असली पाहिजे, विविध संशोधनाद्वारे गर्भाशयाची पूर्ण वाढ 9 महिने भ्रूण (गर्भ) व्यवस्थित वाढू शकतो. नाहीतर तो भ्रूण मध्येच मरतो. व बऱ्याचवेळा मातेच्या मृत्यूलाही कारणीभूत ठरतो. म्हणूनच मुलीला लग्नासाठी 18 वर्षे पूर्ण असणे बंधनकारक आहे.

बालविवाह हा एक गुन्हा आहे. बालविवाह फक्त विवाहित जोडप्यालाच अपायकारक ठरत नसून अशा विवाहाद्वारे जन्मलेल्या मुलांच्या शारीरिक व मानसिक आरोग्याला हितावह नसतो.

बालविवाहाची कारणे :

1. लिंगभेद हे बालविवाहाचे प्राथमिक कारण आहे. लग्नानंतर मुलगी दुसऱ्याच्या घरी जाते. तिची जबाबदारी हे एक आपल्यावरचे ओझे आहे. तिला लवकर पाठवणे चांगले असा समज आहे, बालविवाहच बालविवाहास कारणीभूत ठरतो. आणि आपल्या मुलांची लग्नेही लवकर करून जबाबदारीतून लवकर मोकळे व्हावे यासाठी ते धडपडत असतात,
2. शिक्षणाचा अभाव हे बालविवाहाचे प्रमुख कारण आहे, मुले शाळेत जात नसल्याने त्यांची लवकर लग्ने होतात. सामान्यतः जर एखाद्या कुटुंबाने मुलीला दहावीपर्यंत शिक्षण दिले तर तिचे वय 18 वर्षे पूर्ण झाल्याशिवाय ते तिचे लग्न करत नाहीत. त्यामुळे बालविवाह रोखण्यात शिक्षणाचा मोठा वाटा आहे.

3. कायद्याच्या योग्य अंमलबजावणीचा अभाव, शालेय शिक्षणामध्ये कायद्याच्या अंमल बजावणीची कमतरता आहे. समाजाद्वारे अथवा सामान्य लोकांद्वारे बाल हक्क व बालविकास कार्यक्रमांमध्ये सहभागाच्या अभावामुळे बालविवाहाची समस्या आजही आढळून येते.

बालविवाहाचे परिणाम :

बालविवाहामुळे मुलांचा सर्वांगीण विकास खुंटतो आणि ते प्रश्न विचारण्याचे सामर्थ्य गमावून बसतात. परिणामतः मुलावरील हिंसक व लैंगिक हत्याचे प्रमाण वाढते. मुलांचे बरेच हक्क उदा. शिक्षण, बालपण, मनोरंजन, मित्रांमधील संवाद इ. उल्लंघन केले जाते. मुले कुपोषणाच्या, रक्तक्षयाच्या, रोगांच्या, गर्भपातांच्या, बालहत्यांच्या आणि मृत्यूच्या सांपल्यात अडकतात. मुलींना लहान वयातच वैधव्य येण्याची शक्यता जास्त असते. तसेच आपोआपच ती हिंसाचाराची व अत्याचाराची बळी पडतात.

बालविवाह कसा रोखावा :

कर्नाटक सरकारने 47 अधिकाऱ्यांची निवड करून विविध स्तरावर बालविवाह प्रतिबंधक अधिकारी म्हणून त्यांची नेमणूक केली आहे. ज्यावेळी एखादा बालविवाह घडतो. त्यामुळे तुम्ही यापैकी कोणत्याही अधिकाऱ्याकडे थेट तक्रार नोंदवू शकता, ते तुमचे नावसुद्धा प्रकट नकरता याची दखल घेतात. तसेच 1098 या टोलफ्री नंबरवरही थेट तक्रार नोंदवू शकता, तेही तुमचे नाव गुप्त ठेवतात.

तसेच तुम्ही जवळपासच्या सरकारी शाळेतील मुख्याध्यापक, तलाठी, पंचायत विकास अधिकारी, आरोग्य अधिकारी आणि जवळपासच्या पोलिस स्टेशनमध्येही तक्रार नोंदवू शकता, या सर्व अधिकाऱ्यांनासुद्धा बालविवाह प्रतिबंधक अधिकाऱ्याचाच दर्जा आहे. याशिवाय सर्व जिल्हास्तरीय व तालुकास्तरीय सरकारी कर्मचारी हे सुद्धा बालविवाह प्रतिबंधक अधिकारीच असतात. यापैकी कुणाकडेही कुणीही केव्हाही तक्रार करू शकता.

बालविवाह रोखण्याचे उपाय :

1. शैक्षणिक विकास कार्यक्रमांचे आयोजन करून 18 वर्षे पर्यंतची मुले / मुली मध्येच शाळा / कॉलेज सोडून न देता निरंतर शिक्षण घेत राहतील. यासाठी प्रयत्न

करणे. याचाच अर्थ 100% मुलामुलींची नांवे हजेरी पटामध्ये दाखल केलेली असली पाहिजेत. तसेच त्यांच्या 100 % उपस्थिती बरोबरच त्यांनी जन्मनोंदणी करून जन्मदाखला प्राप्त करून घेण्याचीही त्यांना सक्ती केली पाहिजे.

2. मुलींच्या शिक्षणाला महत्व दिले पाहिजे, प्राधान्यतेनुसार मुलींना अधिकार देवून त्यांचे सबलीकरण करणे. तसेच त्यांना बालविवाहापासून परावृत्त करून ठेवणे, त्यांनी तसे केल्यास त्याबद्दल त्यांना जाब विचारणे व विरोध करणे.

बालविवाह प्रतिबंधक कायदा - 2006 :

हा कायदा भारतातील सर्व राज्यांमध्ये लागू करण्यात आला आहे. पूर्वीच्या कायद्यामध्ये आवश्यक तो बदल करून 2006 चा कायदा अंमलात आला आहे. यापूर्वीच्या 1929 च्या कायद्यात विवाहाचे वय निश्चित करण्यात आले होते. 1992 UNO च्या बालहक्क करारावर भारताने स्वाक्षरी केली आणि त्यामध्ये आवश्यक बदल करून नवीन कायदा लागू करण्यात आला.

कृती:

तुमच्या मित्रमैत्रिणीकडे कुणीतरी बालविवाह करत असेल तर ताबडतोब बालविवाह प्रतिबंधक अधिकाऱ्यांना कळवा. अथवा 1098 ला फोन करून माहिती द्या.

या कायद्यानुसार जोडप्यापैकी कोणीही एक जरी कमी वयाचे असेल तर तो गुन्हा आहे. जास्त वयाच्या माणसाने कमी वयाच्या मुलीशी लग्न करणे हा कायद्याने गुन्हा आहे. जर एखादा बालविवाह झाला तर ज्यानी विवाहासाठी पुढाकार घेतला ते लोक, ज्यांनी हा विवाह घडवून आणण्यास फूस दिली ते लोक व ज्यांनी हा विवाह घडवून आणला ते सर्व लोक गुन्हेगार ठरतात.

त्या सर्वांना 2 वर्षांचा कारावास व एक लाख रुपये दंड ठोठावला जातो. या कायद्यांतर्गत कलम 9,10 व 11 नुसार पुरोहित, फोटोग्राफर, आचारी, मंडप डेकोरेटर, वादक, वाहनचालक व या विवाहसमारंभात सहभागी होणारे सर्व लोक शिक्षेस पात्र ठरतात.

मुलगा / मुलगीचे पालक हे प्रमुख गुन्हेगार ठरतात. तसेच कार्यालयाचा मालक, पत्रिका छापणारा हे पण या कायद्यानुसार गुन्हेगार ठरतात. जे कोणी या विवाहाला प्रोत्साहन देतात व विवाहकार्यास सहभागी होतात. ते सर्वजण गुन्हेगार ठरतात, बालविवाहामध्ये

सहभागी होणे म्हणजे बालहक्कांचे उल्लंघन करणे होय. बालहक्कांचे उल्लंघन करणारे सर्वजण दोषी ठरविले जातात, बालहक्कांचे संरक्षण करणे. ही सर्व नागरिकांची जबाबदारी आहे. असा या कायद्यामध्ये स्पष्ट उल्लेख केलेला आहे.

महिलांचा छळ :

भारताला भेडसावणाऱ्या असंख्य समस्यांपैकी एक समस्या म्हणजे महिलांची छेडछाड होय. शिक्षण, अर्थकारण, राजकारण, उद्योग अशा विविध क्षेत्रात प्रगती करूनही महिलांवर अत्याचार होत आहेत. बलात्कार, हिंसाचार, दडपशाही, हुंडाबळी, शारीरिक आणि मानसिक छळ, जबरदस्ती गर्भपात, असभ्य भाषेचा वापर इ. घराच्या आत आणि बाहेर महिलांवर होणारे हे छळ आहेत. यापैकी कांही समस्याबद्दल आपण अभ्यास करूया.

हुंडा (Dowry) :

हुंडा पद्धत भारतीय विवाह पद्धतीतील एक परंपरा, त्याला कन्नडमध्ये वरदक्षिणा म्हणतात. वधूपक्षाकडून वराला देण्यात येणारी भेट म्हणजे हुंडा होय.

विवाह प्रसंगी कोणत्याही प्रकारची संपत्ती, पैसे, दागदागिने किंवा भेट वराला वधूपक्षाकडून विवाहापूर्वी किंवा विवाहानंतरही दिली जाते. यालाच आपण हुंडा म्हणू शकतो.

सांपत्तीक स्थिती नसल्याने काही वेळा वधूपक्षाला वराच्या मागण्या उदा. पैसा किंवा दागिने देणे शक्य नसते. तरीही वराच्या मागण्या पूर्ण करण्यासाठी संघर्ष करावा लागतो, याचेच परिवर्तन पिळवणुकीत होते. यासाठी वधू कडील कुटुंबाला टोकाचा आर्थिक समझोता व संघर्ष करावा लागतो.

अशा प्रकारे हुंडा ही महिलाना त्रास देणारी सामाजिक समस्या आहे. हुंड्याच्या नावाखाली महिलांच्यावर अन्याय, अत्याचार व हत्या होत असताना दिसतात.

हुंड्याचे परिणाम :

हुंड्याच्या दुष्परिणामांमुळे महिलांचा स्वाभिमान, दर्जा, गौरव यांना पायदळी तुडवितो. यामुळे कौटुंबिक कलहात वाढ होते. यामुळे स्त्री-पुरुषांच्यामध्ये वैषम्य निर्माण होते. हुंड्यामुळे अनैतिकता आणि हिंसेची वाढ होऊन कौटुंबिक संबंध बिघडतात,

वधूच्या कुटुंबाला भयंकर आर्थिक त्रासाला तोंड द्यावे लागते. हुंड्याच्या आशेने लग्नाच्या नावाखाली फसवणूक केली जाते. स्त्री-भ्रूण हत्या किंवा स्त्री-बालहत्या वाढतच आहेत. याचबरोबर घटस्फोटाचे प्रमाण अलिकडे वाढतच चालले आहे.

हुंडापध्दत निर्मूलनासाठीच्या उपाययोजना :

1961 चा हुंडाबंदी कायदा :

हुंडा पद्धतीचे कायदेशीर निर्मूलन करण्यासाठी केंद्र सरकारने 1961 साली हुंडा प्रतिबंधक कायदा अस्तित्वात आणला. या कायद्यानुसार हुंडा घेऊन लग्न करणाऱ्यावर प्रतिबंधक घातला. या कायद्याचे उल्लंघन करणाऱ्यास 5000/- दंड किंवा 6 महिने कैद किंवा दोन्ही शिक्षा एकाचवेळी भोगाव्या लागतात.

या कायद्यात 1986 साली दुरुस्ती करून हा कायदा अधिक कठोर करण्यात आला. या दुरुस्तीनुसार हुंडा देणारा घेणारा अथवा हुंडा देण्यास भाग पाडणाऱ्यास 15000/- दंड व 5 वर्षे कारावासाची शिक्षा दिली जाते.

हुंडाबळी 'भारतीय न्याय संहिता' (BNS) 'भारतीय नागरिक सुरक्षा संहिता (BNSS) यांच्या अंतर्गत येतो. हा गुन्हा दखलपात्र व अजामीनपात्र मानला जातो.

या कायदेशीर उपाया सोबत जनजागृती, आंतरजातीय विवाह, आधुनिक प्रसार माध्यमे, स्वयंसेवी संघटना, आणि महिला संघटना यांच्या संयुक्त मदतीने या दुष्ट समाजविघातक पद्धतीचे समूळ उच्चाटन होऊ शकते.

स्त्री - भ्रूण हत्या आणि स्त्री बालहत्या :

आजच्या आधुनिक युगात देखील भारतीय स्त्रीयांना तोंड द्याव्या लागणाऱ्या अनेक समस्यांपैकी एक समस्या म्हणजे 'स्त्री भ्रूण हत्या आणि स्त्री बाल हत्या'. अत्यंत अमानवी आणि क्रूरतेचा कळस गाठणाऱ्या या दोन सामाजिक समस्या आहेत.

स्त्री भ्रूण हत्या (Female Foeticide) :

स्त्रीच्या गर्भातील भ्रूण (बाल) जर मुलगी असेल आणि मातापित्यांना मुलगीचा अपत्य म्हणून जन्म नको असेल तर तिला गर्भातच (womb) मारले जाते. यालाच स्त्री भ्रूण हत्या असे म्हटले जाते.

आधुनिक वैद्यकीय क्षेत्रातील प्रगतीमुळे पालकांना गर्भलिंग निदान सहज होत आहे. मुलगा आहे की मुलगी हे सहजपणे कळत आहे.

मुलगाच पाहिजे या दुष्ट अट्टाहासापायी प्रगत आधुनिक तंत्रज्ञानाचा फायदा घेतला जातो. स्कॅनिंगच्या सहाय्याने लोकाना गर्भलिंग (मुलगा की मुलगी) निदान होते. जर भ्रूण मुलगी असेल आणि पालकाना मुलगी नको असेल तर तो भ्रूण गर्भातच मारला जातो. दुर्दैवाने अशा गर्भपातांची संख्या दिवसेंदिवस वाढतच आहे.

गरीबी, हुंडा द्यावा लागणार हा ताण / काळजी, निरक्षरता स्त्री विरोधी विचार मुलगाच पाहिजे हा अट्टाहास इ. मुळे स्त्री भ्रूण हत्येत वाढ होत आहे.

स्त्री भ्रूण हत्येमुळे मुलींच्या संख्येत लक्षणीय घट, स्त्री-पुरुष असंतुलन, लिंगभेद, स्त्रियांचा दर्जा ढासळणे इ. परिणाम होत आहेत.

आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या सहाय्याने (Scanning) गर्भ-लिंग निदान करणे थांबविण्यासाठी सरकारने 1994 साली. 'प्रसूतीपूर्व गर्भ-लिंग निदान चाचणी' (Sex determination test) प्रतिबंधक कायदा जारी करण्यात आला. अजून देखील गुप्तपणे आजही गर्भ-लिंग चाचण्या करण्यात येत आहेत.

तुम्हाला माहित आहे का :

2011 च्या जनगणनेनुसार केरळ आणि पांडिचेरी व्यतिरिक्त सर्व राज्यात व केंद्रशासित प्रदेशात पुरुषापेक्षा स्त्रियांचे प्रमाण कमी झाले आहे.

2001 च्या जनगणनेनुसार लिंग प्रमाण		2011 च्या जनगणनेनुसार लिंग प्रमाण		
स्त्री	पुरुष		स्त्री	पुरुष
933	1000		943	1000
		ग्रामीण भाग	949	1000
		शहरी भाग	928	1000

स्त्री- अर्भक (बाल) हत्या (Female Infanticide) :

जन्म झाल्याबरोबर ती मुलगी असल्यास त्या अर्भकाची हत्या करण्याच्या अमानवी कृत्याला 'स्त्री अर्भक हत्या' किंवा स्त्री - बाल हत्या म्हणतात. अलिकडच्या काळात मात्र याचे प्रमाण कमी झाले आहे.

जर सरकारने स्त्री अर्भक हत्येसारख्या अत्यंत हीन गोष्टीवर कडक प्रतिबंधक कायदे लागू केले तर स्त्री पुरुषांच्या सरासरी प्रमाणात समानता राहील.

स्वाध्याय

I. रिक्तस्थानां जागी योग्य शब्द भरा :

1. घटनेच्या _____ च्या कलमानुसार लहान मुलांना कामाला लावणे हा गुन्हा आहे.
2. बालमजूर प्रतिबंधक कायदा _____ या वर्षी लागू करण्यात आला
3. बालमजूरांच्या कल्याणाकरिता 'राष्ट्रीय योजना' _____ वर्षी लागू करण्यात आली.
4. हुंडा प्रतिबंधक कायदा सर्वप्रथम _____ या वर्षी लागू करण्यात आला.
5. लैंगिक अत्याचारापासून बालकांचे संरक्षण करणारा कायदा (POSCO) _____ मध्ये लागू केला.

II. खालील प्रश्नांची उत्तरे एका वाक्यात लिहा :

6. भारतासमोरील कोणत्याही दोन समस्यांची नावे लिहा ?
7. 'बाल-मजूर' म्हणजे काय ?
8. 'स्त्री - भ्रूण हत्या' म्हणजे काय ?
9. 'स्त्री - अर्भक' (बाल) हत्या म्हणजे काय ?
10. बालविवाह म्हणजे काय ?

III. समूहात चर्चाकरून खालील प्रश्नांची उत्तरे लिहा :

11. बालमजूरी या समस्येची कारणे स्पष्ट करा ?
12. बालमजूरीच्या समस्येचे परिणाम काय होतात ?
13. बालमजूरीच्या निर्मूलनासाठी कोणती पावले उचलली आहेत ?
14. हुंडापद्धतीचे दुष्परिणाम कोणते ?
15. हुंडापद्धतीच्या समस्येवर कोणते उपाय योजले आहेत ?
16. बालविवाहामुळे होणारे दुष्परिणाम लिहा ?

IV. उपक्रम :

1. तुमच्या परिसरातील (गाव/नगर) सामाजिक समस्यांची यादी तयार करा.

V. प्रकल्प :

1. तुमच्या शाळेत कायदे तज्ञांना बोलावून बालमजूरी आणि बालहत्येला संबंधीत असणाऱ्या कायद्याची चर्चा करा.

भूगोल

प्रकरण-25 वे



भारतातील उपयुक्त जमिनीचा वापर आणि शेती व्यवसाय

या प्रकरणात आपण खालील घटकांचा अभ्यास करूया:

- जमिनीवर परिणाम करणारे घटक.
- शेतीचा अर्थ आणि महत्त्व.
- जमिनीचे प्रकार.
- शेतीचे महत्त्व.
- शेतीचे प्रकार.
- पिकांची विभागणी, पिकांच्यापद्धतीवर परिणाम करणारे घटक.
- अन्न पिके, व्यवसायिक पिके, तंतू पिके (फायबर पिके) पेयपिके, बागायती शेती, फुलशेती.

प्रस्तावना जमिनीचा वापर : जमीन ही प्रत्येक देशातील एक महत्त्वाची नैसर्गिक साधन संपत्ती आहे. अरण्ये, मशागत, गवताळ प्रदेश इ. विविध उद्देशासाठी जमिनीचा उपयोग करून घेतला जातो. त्याला जमिनीचा वापर असे म्हणतात.

जमिनीच्या वापरावर परिणाम करणारे घटक: जमिनीचा वापर तिच्या वैशिष्ट्यांनुसार आणि गरजांनुसार विविध कारणांसाठी केला जातो. जमिनीचा वापर अनेक नैसर्गिक, आर्थिक आणि सामाजिक घटकांमुळे प्रभावित होतो. **नैसर्गिक घटक:** भूस्वरूप, हवामान, मातीची वैशिष्ट्ये. **आर्थिक घटक:** जमिनीचा ताबा, बाजारपेठ, लोकसंख्या, कृषी उत्पादनांची मागणी, रोजगार. **सामाजिक घटक:** लोकांचा दृष्टिकोन, सामाजिक परिस्थिती इ. **इतर घटक:** तंत्रज्ञान, सिंचन सुविधा, मानवी क्षमता इत्यादी.

जमिनीचे प्रकार :

भारतात उपलब्ध असलेल्या जमिनीचे उपयोग विविध प्रकार मध्ये विभागलेले आहेत.
1. मशागतीची जमीन (निवळ लागवडीची जमीन) 2. वनजमीन (अरण्ये) 3. बिगर शेती जमीन वापर 4. पडीक जमीन 5. गवताळ जमीन 6. उपयोगात नसलेली जमीन.

1. **मशागतीची जमीन (निव्वळ लागवडीची जमीन) :** भारतातील सर्वात महत्वाचा जमीनीचा वापर आहे. भारतातील शेतीच्या प्रमुख अर्थव्यवस्थेवर अवलंबून बहुतेक जमीन लागवडी साठी वापरली जाते. लागवडीच्या क्षेत्रात अमेरिकेनंतर भारताचा जगात दुसरा क्रमांक लागतो. हरियाणा, पंजाब, पश्चिमबंगाल, उत्तर प्रदेश आणि बिहारमधील निव्वळ पीक क्षेत्र 60% हून अधिक वाढले आहे.
2. **वनजमीन (अरण्ये):** भारतात सर्वेक्षण केलेल्या एकूण भूभागापैकी केवळ 21.3% क्षेत्रफळ जंगल आहे. 1950-51 मध्ये ते 16.27% टक्के होते. राष्ट्रीय वन आराखड्यानुसार 33% जंगल असायला पाहिजे. त्यामुळे वनजमिनी वाढवण्यासाठी खूप प्रयत्न केले जात आहे.
3. **बिगरशेती जमीन :** शेती आणि वनक्षेत्रा पेक्षा जास्त जमीन बिगर शेती वापरासाठी वापरली जाते. इमारत, जलाशय, औद्योगिक, रस्ते इत्यादी साठी अधिक जमीन वापरली जात आहे.
4. **पडीक जमीन :** जसजशी लोकसंख्या वाढते तसतसा शेतीच्या उत्पादनाला मागणी वाढते. त्याच्यानुसार लागवडी साठी अधिक क्षेत्र वापरले जाते. तंत्रज्ञानाच्या अवलंब केल्याने पडीक झालेल्या जमिनीचा वापर आता शेती साठी केला जातो.
5. **गवताळी जमीन (कुरणे) :** कृषी क्षेत्राच्या विस्तारामुळे कुरणांचे क्षेत्र सतत कमी होत आहे. हिमाचल प्रदेश राज्यात सर्वात जास्त गवताळ प्रदेश आहे. तर पंजाब आणि हरियाणा राज्यामध्ये सर्वात कमी गवताळ प्रदेशात आहे.
6. **उपयोगात नसलेली जमीन :** आज भारतातील विविध भागात वापरल्या जाणाऱ्या कुरणातील कांही भाग मातीच्या रसायानिक रचनेतील बदलांमुळे निरुपयोगी झाले आहेत.

शेती व्यवसाय

शेती हा मानवाचा सर्वात जुना व्यवसाय आहे आणि माणूस सभ्यतेच्या सुरुवातीपासून या व्यवसायात गुंतलेला आहे. जमीनीची मशागत करण्याची कला याला 'शेती' म्हणतात. जमीन नांगरणे, मशागत करणे आणि पीक पिकविणे त्याच प्रमाणे मत्स्यपालन, पाळीव प्राणी, जनावर चरणे, अरण्ये वाढवणे या सर्व गोष्टी शेती मध्ये समाविष्ट होतात. याला

शेती किंवा कृषी म्हणतात. व्यापक अर्थाने यात मासेमारी, पशुपालन आणि वनीकरण यांच्याही समावेश होतो.

शेतीचे महत्व : शेती हा भारतीयांचा प्रमुख व्यवसाय आहे. हे देशाच्या सर्व भागांमध्ये विविध स्वरूपाच्या उत्पादनांमध्ये गुंतलेले आढळतात. देशाच्या विस्तीर्ण लोकसंख्येला शेतीतून अन्नधान्य पुरवठा होतो. शेती हा उपजीविकेचा व्यवसाय आहे. आणि इतर कोठूनही जास्त लोकांच्या रोजगारांच्या संधी उपलब्ध करून दिल्या आहेत. भारतात विविध प्रकारच्या शेती आणि कच्चा मालावर आधारित उद्योग मोठ्या प्रमाणात आहेत. शेतीदेखिल अप्रत्यक्षपणे अनेक उद्योगांचे पालन पोषण करते उदा. रासायनिक खते, कीटकनाशके यंत्रसामग्री इ. शेतीने अनेक तृतीय आर्थिक उद्योगांना चालना दिलेली आहे. जसे की वाहतूक, व्यापार, बँकिंग या सारख्या तृतीय व्यवसानाही शेती आधार देते.

शेतीचे प्रकार : 1. सघन शेती, 2. उदर निर्वाह शेती, 3. व्यापारी शेती, 4. संयुक्त शेती (मिश्र शेती), 5. बागायाती शेती.

1. **सघन शेती :** (Intensive Farming) : एकाच शेतीमध्ये वर्षभरात दोन तीन पिके घेणे याला सघन शेती म्हणतात. भारताची लोकसंख्येची घनता जास्त असल्याने कृषी उत्पादनात मोठी मागणी आहे. म्हणून अशाप्रकारची शेती केली जाते.

2. **उदर निर्वाह शेती** - शेतकरी स्वतःच्या वापरासाठी पिके घेतात. त्याला उदर निर्वाहशेती म्हणतात. या प्रकाराच्या शेतीमध्ये शेतकरी अन्नधान्य, तेलबिया, भाजीपाला इत्यादी पिकवितात. उदर निर्वाह शेती दोन प्रकारात विभागली जाते.

अ) बैठी शेती ब) स्थलांतरीत शेती

अ. **बैठी शेती :** या पद्धतीत लोक अनुकूल अशा प्रदेशात स्थायिक होवून केलेल्या शेती व्यवसायाला बैठी शेती म्हणतात. ही सांप्रदायिक पद्धतीची शेती आहे. ही शेती लहान प्रमाणात केली जाते.

ब. **स्थलांतरीत शेती :** कांही वेळा लोक कोणत्याही विशिष्ट भागात स्थायिक होत नाहीत परंतु जंगले तोडतात आणि शेती करतात. एक किंवा दोन वर्षांनी जेव्हा जमिनीची सुपिकता कमी होते. तेव्हा ते इतर भागात जातात आणि तेथे

लागवड सुरू करतात त्याला स्थलांतरीत शेती म्हणतात. आधुनिक काळात यावर बंदी घालण्यात आली आहे.

3. **व्यापारी शेती :** व्यापाराच्या उद्देशाने पिके काढणे याला 'व्यापारी शेती' असे म्हणतात. तंबाखू, ऊस, कापूस, नारळ, सुपारी, चहा, कॉफी, रबर इ. व्यापारी पिके आहेत.
4. **संयुक्त शेती (मिश्र शेती) :** या पद्धतीत शेती व्यवसायाबरोबर पिकांचे उत्पादन वाढविणे गुरे पाळणे, कुक्कुट पालन, मध माशा पाळणे, डुकरे पाळणे, रेशीम उद्योग. इ. व्यवसाय एका जमिनीच्या तुकड्यात केले जात असत त्याला मिश्र शेती म्हणतात.
5. **बागायती शेती :** भारतातील मुख्य शेती पद्धतीत बागायतीची लागवड हा एक प्रकार आहे. कॉफी, चहा, रबर हे बागायती शेतीचे प्रमुख पिके आहेत. एखादेच पिक मोठ्या प्रमाणात पिकविले जाते.

पिकांची विभागणी : एखाद्या प्रदेशात विशिष्ट वेळेत अनेक पिके समावलेली असतात त्यांच्या गुणोत्तर प्रमाणाला पिकांची वाटणी (विभागणी) असे म्हणतात. पिकांच्या पद्धतीत आहार धान्य पिके, व्यापारी पिके असे दोन पिकांचे प्रकार दिसून येतात. भारताच्या कोणत्याही एका प्रदेशाच्या पिकांची पद्धत प्रमुखतः भूस्वरूप, हवामान, माती, पाणी पुरवठा, आर्थिक घटक, सामाजिक घटक आणि तंत्रज्ञान इ. बाबींवर अवलंबून असते.

पिकांच्या पद्धतीवर परिणाम करणारे घटक : कोणत्याही एका प्रदेशातील पिके तेथील नैसर्गिक, आर्थिक, सामाजिक आणि शेतकऱ्याचे मनोभाव इत्यादी घटकावर निर्धारित करता येईल.

1. **नैसर्गिक घटक :** नैसर्गिक घटकात भूस्वरूप, हवामान, पाऊस, प्रमुख असून पिकांचे नमुने निर्धारित करण्यात प्रमुख भूमिका निभावतात.
2. **आर्थिक घटक :** भारताच्या कांही मोठ्या सुपीक प्रदेशात प्रमुखता अधिक मूल्य देणा-या व्यापारी पिकांचे उत्पन्न केले जाते. याचा मुख्य उद्देश म्हणजे अधिक आर्थिक फायदा घेणे हा होय.
3. **सामाजिक घटक :** मुख्यता सामाजिक घटक म्हणजे परंपरा, अंधश्रद्धा, निरक्षरता इ. घटक पण पिकांचे नमुने निर्धारित करण्यात प्रमुख भूमिका निभावतात.

4) **शेतकऱ्यांचे धोरण** : कोणत्याही एका प्रदेशातील पिकांच्या नमुन्यात शेतकऱ्यांची धोरणे पण प्रमुख परिणाम करतात. उदा कर्नाटकातील शेतकरी अगोदर ज्वारी गहू जास्त पिकवित होते पण आता आर्थिक लाभ देणारी पिके म्हणजे सूर्यफूल, शेंगा (भूईमूग) तुरी आणि कांदे पिकवित आहेत.

वरील सर्व घटक सोडून पाणी पुरवठा, वाहतूक आणि दळणवळण बाजारपेठा संकरित बी बियाणे, रोप, रासायनिक खते, सुपीक माती इ पिकांच्या नमुन्यावर परिणाम करतात.

पिकांचे मोसम अथवा शेती व्यवसायाचे काल (Crop Seasons)- भारतात संपूर्ण वर्षभरात विविध प्रदेशात पिके पिकवितात. अशा रीतीने देशभरात कोणत्याही भागात विविध पिके पिकविली जातात. देशात शेतीचे तीन मोसम दिसून येतात. 1. खरीप 2. रब्बी 3. उन्हाळी अथवा गळीताचा मोसम.

1. **खरीप मोसम** : नैऋत्य मान्सून वा-याच्या मोसमाला खरीप मोसम असे म्हणतात. पिकांची जून किंवा जुलै महिन्यात पेरणी करून सप्टेंबर आणि ऑक्टोबर महिन्यात कापणी केला जाते. देशाच्या अधिक भागात या मोसमात पेरणी करून पिके पिकवितात. भात, नाचणी, कापूस, ज्वारी, मक्का, तेलबिया ही या मोसमातील प्रमुख पिके आहेत.

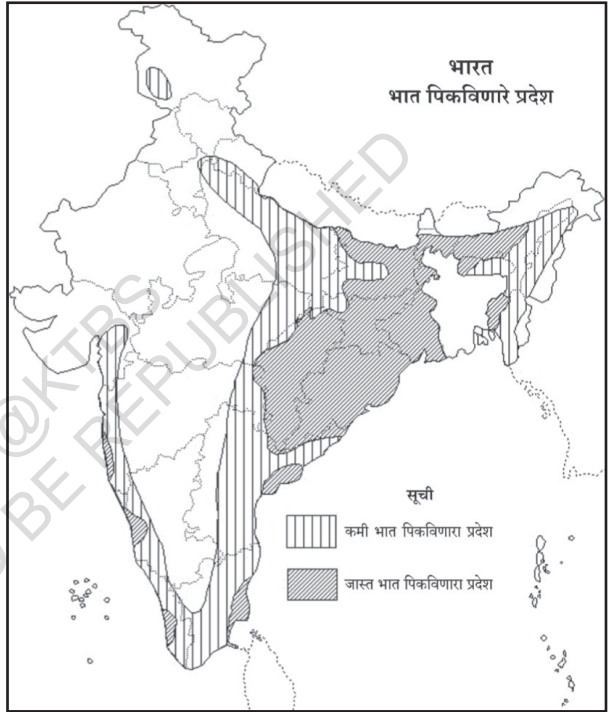
2. **रब्बी मोसम** : हिवाळ्यात पाऊस पडणा-या प्रदेशातील पिकांचा प्रमुख मोसम आहे. वायव्य भारतातील पंजाब, हरियाणा, जम्मू आणि काश्मीर, उत्तर प्रदेश आणि दक्षिण भारतातील आंध्र प्रदेश आणि तामिळनाडू ही राज्ये या मोसमात पिके घेतात. वायव्य भारतात गहू हे प्रमुख रब्बी अथवा हिवाळ्यातील पीक आहे. हिवाळ्यात थंड समशीतोष्ण कमी प्रमाणात पावसाचे हवामान असते हे गहू पिकविण्यासाठी अतिशय योग्य आहे. ऑक्टोबर व नोव्हेंबर मध्ये पेरणी करून फेब्रुवारी-मार्च महिन्यात कापणी करतात.

3. **उन्हाळी किंवा गळीत मोसम** : रब्बी आणि खरीप मोसमाच्या मधल्या काळात भारताच्या कांही प्रदेशात या मोसमातील शेती व्यवसाय दिसून येतो. उन्हाळ्यातील या शेती व्यवसायाला गळीत मोसम असे म्हणतात. उडीद, मूग, तेलबिया आणि भाजीपाला या मोसमात पिकविले जातात.

प्रमुख पिके : भारत हा जगातील प्रमुख शेती व्यवसाय करणाऱ्या राष्ट्रांपैकी एक आहे. हरित क्रांतीच्या परिणामाने भारताच्या शेती व्यवसायाचे क्षेत्र पाणी पुरवठा आधुनिक यंत्रोपकरणे, रासायनिक खते, संकरित रोपे. कीटकनाशके इ. उपयोग करून खूप विकास झाला आहे. त्याच बरोबर अन्नधान्याच्या उत्पादनात स्वावलंबी झाला आहे. भारतात उत्पन्न होणारी पिके म्हणजे अन्नधान्य, व्यापारी पिके, तंतू पिके आणि पेय पिके प्रमुख आहेत.

अन्नधान्य पिके (Food Crops) :

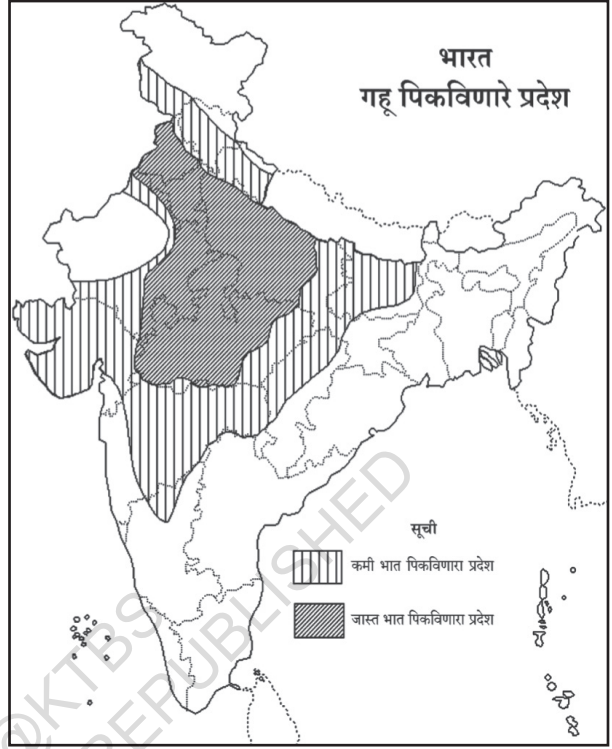
भात : भात हे भारतातील हे महत्वाचे खाद्य पीक आहे. भात पिकविण्यात भारताचा जगात दुसरा क्रमांक लागतो. भारत भात पिकविण्याचे अती मोठे क्षेत्र आहे. देशातील बहुतेक मुख्य अन्न म्हणून भात वापरतात. भात हे प्रामुख्याने खरीप पीक आहे. भात पिकविण्यासाठी 25° उष्णता आणि 100 ते 200 से.मी. पाऊस लागतो. यासाठी काळ्या चिकण मातीची सुपिक जमीन लागते. पाणी साचण्यासाठी म्हणून सपाट जमिनीची आवश्यकता असते. जेथे पाऊस असतो तेथे पाणी पुरवठा करून पिक काढली जातात.



पं. बंगाल हे भारतातील सर्वात जास्त भात पिकविणारे राज्य आहे. भात पिकविणारे दुसरे प्रमुख राज्य म्हणजे आंध्रप्रदेश, तमिळनाडू, ओरिसा, कर्नाटक, उत्तर प्रदेश, पंजाब इत्यादी.

गहू :

भारतात मोठ्या प्रमाणात पिकणारे दुसरे महत्वाचे पिक म्हणजेच गहू आहे. भारतात हे रब्बी पीक आहे. आमच्या देशाने गव्हाच्या उत्पादनात अधिक प्रगती केली आहे. निर्यात करणा-या जगातील राष्ट्रा पैकी भारत पण एक आहे. गव्हाच्या पिकाला 10° ते 15° सेल्सियस उष्णता, 50 ते 70 सें.मी. वार्षिक पावसाची आवश्यकता असते. वाळू मिश्रित माती आणि काळ्या चिकण मातीच्या जमिनीत हे पिक जोमाने येते.



उत्तरेच्या मैदानी प्रदेशात पंजाब, हरियाणा आणि उत्तर प्रदेशात गहू जास्त पिकविताजातो. पंजाबला 'गव्हाचे कोठार' असे म्हणतात. मध्यप्रदेश, बिहार, राजस्थान, गुजरात, कर्नाटकचा उत्तर भाग आणि महाराष्ट्र ही गहू पिकविणारी राज्ये आहेत. उत्तर प्रदेश जास्त गहू पिकविणारे पहिले राज्य आहे.

व्यापारी पिके : (Commercial Crops)

1. ऊस (Sugercane): भारतातील हे अती प्रमुख व्यापारी पीक आहे. फार पूर्वी पासून भारतात साखरेचे उत्पादन केले जाते. भारत हा ऊस उत्पादनाचे मुळ स्थान आहे आणि ऊस उत्पादनात भारताचा जगात दुसरा क्रमांक लागतो. हे वार्षिक पीक असून पाणी पुरवठ्याच्या प्रदेशात पिकणारे पीक आहे. या पिकाला जास्त उष्णता आणि आर्द्रता असलेल्या हवामानाची आवश्यकता असते. चिकन माती काळ्या मातीत हे पीक जोमाने येते याला 21° ते 26° उष्णता, 100 ते 150 सें.मी. वार्षिक पाऊस लागतो.

तुम्हाला माहित आहे का :

- ऊस हे अफिसिनेरम या समूहातील एक असून वार्षिक पीक आहे. देशाचे साखर उद्योग खांडसारी उद्योग गुळ उत्पन्न आणि अल्कोहोल उद्योग ऊसाच्या उत्पादनावर अवलंबून आहेत. या शिवाय ऊसाची चिपाडे (लगदा) कागदाच्या उद्योगाचा प्रमुख कच्चा माल आहे.
- भारतात ऊसाच्या उत्पादनात उपयोगात येणारे पद्धत म्हणजे कलम पद्धत (Rotoon System) प्रमुख आहे. पहिले ऊसाचे तुकडे रोऊन पिके घेतल्यानंतर त्याचे कलम हिरवे होऊन त्याच्या पासून आणखी एक पीक घेऊ शकतो यालाच कलम पद्धती असे म्हणतात.

भारतातील अनेक राज्यात हे पीक पिकविले जाते. उत्तर प्रदेश, महाराष्ट्र, तमिळनाडू, कर्नाटक, गुजरात, आंध्र प्रदेश राज्यात ऊस हे प्रमुख व्यापारी पीक आहे.

तुम्हाला माहित आहे का :

तंबाखू ही निकोसियान वर्गातली वनस्पती आहे याचेमुळ दक्षिण अमेरिकेतील आँडीज पर्वत प्रदेश आहे. जिन निकोट याने याचा परिचय फ्रान्स देशाला करून दिला. तेथून पोर्तुगीजांनी 17 व्या शतकात भारतात आणले.

2. तंबाखू (Tobacco):

भारताचा तंबाखू उत्पादनात जगात तिसरा क्रमांक लागतो. तंबाखू, बिडी, सिगरेट, हुक्का आदी खाण्यास वापरतात. तंबाखू सेवन आरोग्याला हानिकारक आहे. हे माहीत असून सुद्धा आज जगातील बाजार पेठांमध्ये तंबाखूला आणि त्यापासून तयार वस्तूची मागणी दिवसें दिवस वाढत आहे. हे उष्ण प्रदेशाचे पीक असून 21° ते 27° डिग्री सेल्सियस उष्णतेची आवश्यकता असते. साधारण

पाऊस पडणाऱ्या प्रदेशाची आवश्यकता असून सरासरी 50 से.मी. पाऊस लागतो. वाळूमीश्रित माती रासायनिक खतांची आवश्यकता असते. आंध्र प्रदेश, गुजरात, उत्तर प्रदेश, कर्नाटक, बिहार, तमिळनाडू आणि महाराष्ट्र तंबाखूचे उत्पादन करतात. कर्नाटकातील बेळगाव जिल्यातील निपाणी शहर तंबाखूच्या बाजार पेठेचे केंद्र आहे.

तंतूपिके (Fibre Crops):

कापूस आणि ताग भारतात उत्पन्न करणारी प्रमुखतंतू पिके असून हे कापूस कापड उद्योग आणि ताग उद्योगाचे पोषण करतात.

1. कापूस (Cotton): भारतात पिकणा-या तंतूपिकात कापूस हा प्रमुख आहे. कापसाचा गिरणीत कच्चा माल म्हणून उपयोग केला जातो. अधिक प्रमाणात कापूस निर्यात करून विदेशी चलन वाढविले. भारत हा कापसाच्या प्रदेशात जगात पहिला आणि उत्पादनामध्ये दुसऱ्या क्रमांकावर आहे. कापूस हे उष्ण प्रदेशात आणि उप उष्ण प्रदेशातील पिक आहे. याच्या उत्पादनाला 20° ते 25° सेल्सियस उष्णता लागते. सुमारे 75 ते 150 से.मी. पाऊस पडणा-या प्रदेशात पिकतो. काळी माती आणि चिकन मातीत हे पिक जोमाने पिकते. पण आर्द्रता युक्त माती याला अधिक योग्य आहे. हे खरीप पिक म्हणून पिकवितात. गुजरात, महाराष्ट्र, आंध्र प्रदेश, हरियाणा, कर्नाटक आणि मध्यप्रदेशात कापसाचे पिक पिकवितात.

पेयपीके (Beverage Crops): भारतात पिकणारे प्रमुख पेय पिके म्हणजे चहा आणि कॉफी आहेत. भारत जगात पेय पिके पिकविणारे आणि निर्यात करणारे प्रमुख राष्ट्र आहे.

1. चहा (Tea): चहा हे फक्त भारतातीलच नव्हे तर संपूर्ण जगातील प्रमुख पेय आहे. भारत आज उत्पादनामध्ये जगात पहिल्या क्रमांकावर आहे. त्यामुळे खूप दिवस पर्यंत आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेत भारत निर्याती मध्ये एक स्वामित्व

दिसून येत होती. चहा मुळे उद्योगावकाश उपलब्ध झाले. याचे महत्व वाढले आहे. चहा हे उष्ण प्रदेश आणि उप उष्ण प्रदेशातून पिकणारे सदाहरित बहुवार्षिक पीक असून, सरासरी उष्णता 21° इतकी उष्णता पाहिजे 100 ते 200 सें.मी. पावसाची आवश्यकता असते. कुजलेले जैविक अंश आणि पाणी सुलभ रीतीने वाहून जाणा-या वाळू मिश्रित चिकन माती चहा व्यवसायाला अती उत्कृष्ट असल्याने सुमारे 1200 ते 2400 मी. उंचीच्या उतारावर पिकविले जातात. आसाम, पश्चिम बंगाल, तमिळनाडू आणि केरळ मध्ये चहाची शेती दिसून येते. भारत चहा निर्यातीला प्रसिद्ध आहे.

शेतीच्या विकासात बागायती आणि पुष्प व्यवसायाची भूमिका:

भारतात अन्नधान्य व्यापारी पिके तंतू पिकाच्या सोबत बागायती पिके आणि फुलाचे व्यवसाय आता जास्त प्रमाणात विकसित झाले आहे. ते संशोधन क्षेत्रातही महत्वाची भूमिका बजावते.

तुम्हाला माहित आहे का :

चहा हे थेनीन (Theine) या उत्तेजकाने बनलेले आहे. आसाम, पश्चिम बंगाल, तमिळनाडू, अरुणाचल प्रदेश, केरळ, त्रिपुरा, हिमाचल प्रदेश, कर्नाटक. नागालँड, आणि मणिपूर राज्यात चहाचे मळे आढळतात.

1. बागायती पिके (Horticultural Crops):

तुम्हाला माहित आहे का :

भारतात शेती क्षेत्राच्या संशोधनांमध्ये

- ICAR (इंडियन कौन्सिल ऑफ अग्रिकल्चरल रिसर्च)
- NIHR (नॅशनल इन्स्टिट्यूट ऑफ हार्टीकल्चरल रिसर्च ऑफ इंडियाची) इत्यादी संस्था कार्य करत आहेत.

तुम्हाला माहित आहे का :

बागायती पिकाच्या उत्पादनाचे प्रदेश बाजारपेठा बरोबर संपर्क करणारी महत्वाची योजना हाती घेतली आहे. ही बाजारपेठा भोवतील उत्पादन प्रदेशा बरोबर प्रत्यक्ष सम्पर्क साधतात. याला टर्मिनल मार्केट (Terminal Market) म्हणतात.

बागायती मध्ये फळे, भाजीपाला आणि फुलांचे उत्पादन समावलेले असते. हे बहुतेक अल्पावधीचे किंवा दैनंदिन म्हणजे एका निर्दिष्ट कालावधी उत्पन्न देणाऱ्या पिकाने समावलेले आहे. बागायती शेती दुसऱ्या शेती पद्धती पेक्षा जास्त दाट आणि व्यापारी पिकांची उदाहरणे आहेत.

भारतात आंबा, केळी, चिकू आणि लिंबाच्या जातीच्या फळाच्या उत्पादनात जगात प्रथम क्रमांकावर आहे. यामुळे सरकार बागायती व्यवसायाला जास्त महत्त्व देऊन या क्षेत्रामध्ये जास्त प्रगती केलेली आहे. बागायती व्यवसायाच्या या प्रगतीला 'सुवर्ण क्रांती' (Golden Revolution) असे म्हणतात. बागायतीत आवश्यक असलेली भौगोलिक विविधता, भूस्वरूप, हवामान, माती, पाणी पुरवठा, मजूर, बाजार पेठा, सरकारचे सहाय इ. देशात अधिक पूरक झाले आहेत.

फुलांची शेती :

भारताच्या शेतीपद्धती मध्ये फुलांची शेती सुद्धा एक आहे. फुले उत्पादनाची कला भारतीयांना अती प्राचीन काळापासून माहिती आहे. व्यापारी नमुन्याचे फुल शेती किंवा व्यवसायाला फ्लोरीकल्चर असे म्हणतात. भारतात उत्पादन होण्याच्या फुलांमध्ये मोगरा, गोला मोगरा, चमेली, झेंडू, शेवंती, अबोली, गुलाब, लिली इत्यादी प्रमुख आहेत. पारंपरिकरीत्या फुला पेक्षा लांब कापलेले (Cut Flowers) गुलाब, ऑर्चिड, लिली, ग्लाडीलस, औलस, कॉरनेशन, अँथूरियम इ. फुलांना खूप मागणी असून याच्या उत्पादनात अधिक प्रमुखतासाधली आहे.

फुल शेती काही राज्या पुरती मर्यादित आहे. तमिळनाडू, कर्नाटक, महाराष्ट्र, उत्तर प्रदेश, पश्चिम बंगाल, आंध्रप्रदेश, हिमाचल प्रदेश, हरियाणा, राजस्थान इत्यादी राज्यात

फुल शेती मध्ये समावलेली आहेत. भारतातील शेतीत बहुविध योजना आमलात आणल्या जात आहेत. यामुळे फुल शेती व्यापाराचा विकास होण्यास उत्तम वाव आहे. इतर शेतीबरोबर फुलशेती शेतकऱ्याची स्थितीगती सुधारण्यास सहाय्यता होते.

स्वाध्याय

I. रिक्तस्थानां जागी योग्य शब्द भरा :

1. जमिनीच्या विविध उद्देश्याच्या उपयोगाला _____ असे म्हणतात.
2. एकाच व्यवसायाच्या जमिनीत एकाच वेळी दोन-तीन पिके पिकविण्याला _____ असे म्हणतात.
3. शेतकरी आपल्या जीवनावश्यक असलेल्या पिक पिकविण्यास _____ शेती असे म्हणतात.
4. बागायती शेतीच्या प्रगतीला _____ असे म्हणतात.
5. भारतात जास्त भात पिकविणारे राज्य _____
6. उन्हाळ्यात केल्या जाणाऱ्या शेतीच्या मोसमाला _____ म्हणतात.

II. खालील प्रश्नांची उत्तरे समूहात चर्चा करून लिहा :

7. जमिनीच्या वापरावर परिणाम करणारे घटक कोणते आहेत ?
8. शेती म्हणजे काय? शेतीचे प्रकार कोणते ?
9. खरीप शेती म्हणजे काय ?
10. रब्बी शेती म्हणजे काय?
11. कापसाचे पिक घेण्यासाठी आवश्यक असलेले घटक कोणते?

III. उपक्रम :

1. भारतात पिकणारे विविध अन्नधान्य आणि द्विदल धान्याच्या संग्रह करा.
2. भारताचा नकाशा काढून भारतात गहू आणि भात पिकणारे प्रदेश दाखवा.
3. तंबाखू आरोग्यासाठी कशी हानिकारक आहे हे जवळच्या डॉक्टरकडून माहिती जाणून घ्या.

IV. नियोजित कृती :

1. तुमच्या आजूबाजूला लागवड होणाऱ्या विविध पिकाबद्दल माहिती लिहा, व चित्रे गोळा करा.
2. महिलांना स्वावलंबी बनवण्यासाठी फुल शेती कशी पूरक आहे. यावर चर्चा करा



भारतातील खनिजे व शक्ती साधने (Mineral and Power Resources)

या प्रकरणात आपण खालील घटकांचा अभ्यास करूया:

- भारतात मिळणाऱ्या खनिजांची माहिती आणि त्यांचे महत्त्व.
- भारतातील प्रमुख खनिजांची विभागणी व उत्पादन.
- अपारंपारिक शक्ती स्रोत, सौर शक्ती, पवनशक्तीची आवश्यकता.
- शक्ती साधनाची उणीव आणि संरक्षण व निवारण.
- शक्ती साधनाच्या उणिवांची कारणे.

खनिजे, नैसर्गिक साधनात प्रमुख आहेत. निसर्गात स्वाभाविकपणे मिळणारे निर्दिष्ट रासायनिक संयोजनाने सामावलेल्या मिश्रणाला खनिज असे म्हणतात. हे शीला (दगड) आणि अनेक भूपृष्ठावरील मिश्रणाबरोबर मिळते. त्याच्यात लोहयुक्त खनिज, मॅग्नीज, बॉक्साईट, अभ्रक, सोने प्रमुख आहेत. याच्यात शक्ती साधने म्हणजे कोळसा, पेट्रोलियम, अणुशक्ती देशात उत्पादन करतात. त्याचबरोबर अपारम्पारीक शक्ती साधनात सौरशक्ती, पवनशक्ती इ. विजेची कमतरता असणाऱ्या आमच्या देशात प्रमुख आहेत.

1. लोहयुक्त खनिज (Iron Ore):

भारतात लोहयुक्त खनिजाच्या खूप मोठा साठा आहे. देशाच्या खनिज उत्पादनात 20% लोहयुक्त खनिजाने सामावलेला आहे. लोहयुक्त खनिजामध्ये भारताच्या जगात सहावा (6वा) क्रमांक लागतो.

तुम्हाला माहित आहे का?

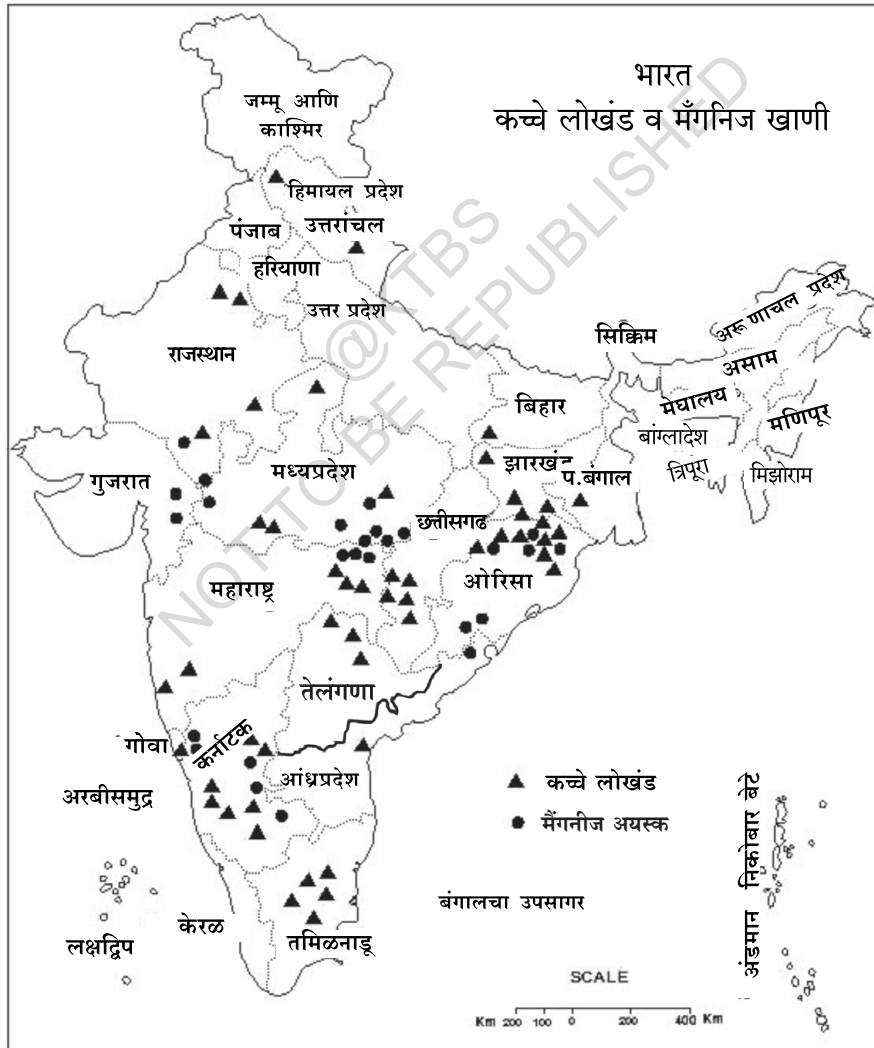
लोहयुक्त खनिजांचे प्रकार लोहयुक्त खनिजा सामावलेले खनिज अंशाच्या प्रमाणावर त्याचे चार प्रमुख विभाग केलेले आहेत.

1. मॅग्नेटाईट
2. हेमेटाईट
3. लिमोनाईट
4. सिडरोईट

भारतात झारखंड, ओरिसा आणि कर्नाटक राज्यात अती जास्त प्रमाणात लोहयुक्त खनिजे मिळतात. झारखंडचे सिंगभूम ओरिसातील खेंडजोहार, मयूरभंज आणि सुन्दरघर जिल्ह्यात जास्त प्रमाणात लोहयुक्त खनिजे सापडतात. या व्यतिरिक्त छत्तीसगढमधील बस्तार, दूर्ग आणि रायपूर पण प्रसिद्ध आहेत. गोवा,

आंध्रप्रदेश आणि तामिळनाडूत पण लोहयुक्त खनिजे मिळतात. कर्नाटकातील केम्पनगुंडी लोहयुक्त खनिजाच्या उत्पादनात होसपेट, सोन्डूर आणि कुद्रेमुख येथे लोहयुक्त खनिजाच्या खाणी आहेत.

भारतात उत्पदान होणारे लोहयुक्त खनिज कर्नाटक, छत्तीसगढ, झारखंड, पश्चिम बंगाल, मध्यप्रदेश, ओरिसा, आंध्रप्रदेश राज्यात असणारे लोखंड आणि पोलादाचे कारखाने लोखंड आणि पोलाद कारखान्यात उपयोगात आणले जातात. त्याच बरोबर चीन, इटली, इराक, जपान देशाला निर्यात करून विदेशी विनिमय मिळून देणारा महत्वाचा धातु आहे.



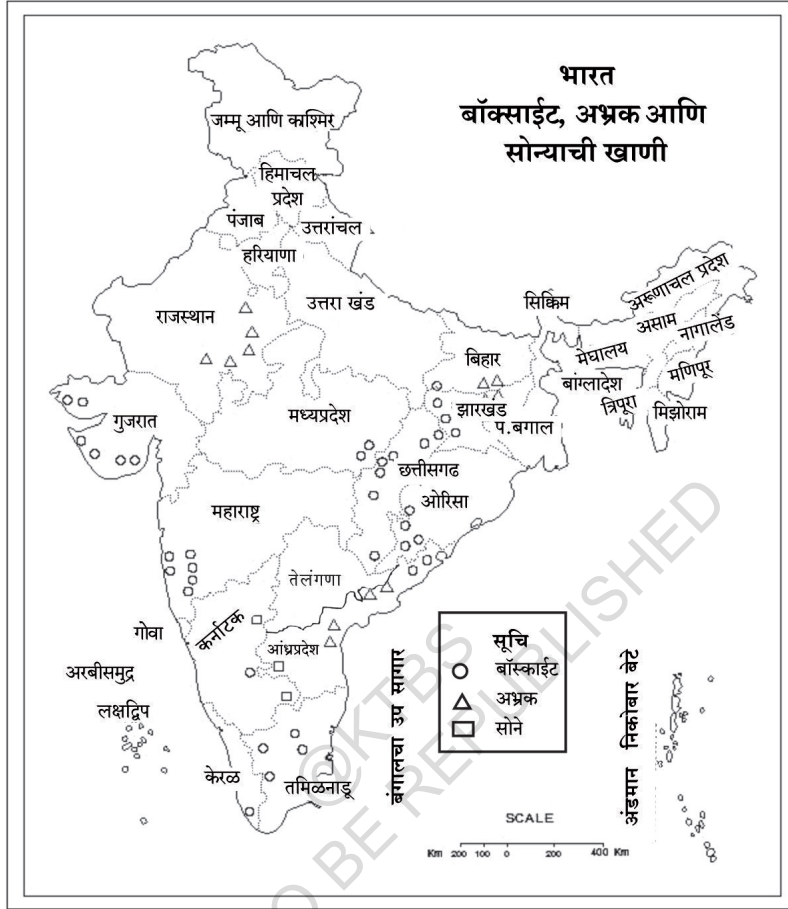
2) मँगनीज: भारतात उत्पादन होणाऱ्या लोहयुक्त खनिजामध्ये याचे मिश्रण लोहामध्ये मँगनीज अती प्रमुख होते. याचा मुख्य उपयोग पोलादाच्या कठीणपणासाठी केला जातो. रासायनिक आणि विद्युत उपकरणे तयार करण्यासाठी आणि रंगीत काच तयार करण्यासाठी याचा उपयोग केला जातो.

मँगनीजचे प्रकार : मँगनीजचे प्रमुख प्रकार म्हणजे पैरुलोसाईट, सैलोमलिन, ब्रानाईट मँगनाटाईट आणि होलंडाईट.

भारतात मिळणारे मँगनीज उच्चदर्जाचे आहे. पैरुलोसाईट आणि सैलोमलीन हे मँगनीजचे कच्चे स्वरूप आहेत. ओरिसा, कर्नाटक, मध्यप्रदेश आणि महाराष्ट्र मँगनीज उत्पन्न करणारी प्रमुख राज्ये आहेत. या बरोबरच बिहार, छत्तीसगढ, राजस्थान, पंजाब आणि गोव्यात पण मँगनीजच्या खाणी आहेत.

3) बॉक्साईट: हा अल्युमिनियमचा कच्चा धातू आहे. बॉक्साईट हे ऑक्साईड आणि रेती मिश्रित असते. गडदपिवळा आणि राखेच्या रंगात मिश्रित झालेला असून बॉक्साईट हा चिकण मातीच्या गुणाने समावलेला असतो. बॉक्साईट मध्ये 60-70% इतके अल्युमिनियम ऑक्साईट असते. त्याचे संस्करण करून अल्युमिनियमच्या रूपात आणले जाते. बॉक्साईटचा उपयोग वेगवेगळ्या रूपात केला जातो. 20 व्या शतकात याला आश्चर्यकारक धातू असे म्हणतात.

बॉक्साईट हे मुख्यतः अल्युमिनियमच्या उत्पादनात उपयोग केला जातो. भारतात बॉक्साईटच्या खाणी जास्त प्रमाणात असून अल्युमिनियमच्या उत्पादनात स्वावलंबी आहे. भारताचा बॉक्साईटच्या खाणीत जगात पाचवा (5वा) क्रमांक लागतो. भारतात मुख्यता ओरिसातील कोरापट, काळहंदी, बोलांगीर सुंदरगड, गुजरात मधील जामनगर, भावनगर जुनागढ, बरूच. सूरत जिल्ह्यात आणि झारखंड मधील रांची पलमाव, शहबाद, लोहदुर्ग जिल्ह्यात. महाराष्ट्रातील रत्नागिरी, कोल्हापूर, अंबोलीघाट, उदयगिरि, राधानागरी, दगरवाडी आणि दर्भांग. छत्तीसगढमधील बस्तार, बिलासपूर, रायगड आणि सुरगुजा जिल्ह्यामध्ये विभागलेले आहेत. याच्या शिवाय मध्यप्रदेश कर्नाटकातील बेळगांव, तामिळनाडूतील सेलम, मदुराई आंध्र प्रदेशातील विशाखपट्टण इ. प्रदेशात बॉक्साईटच्या खाणी आढळतात. भारतातून सौदी अरेबिया, यु.ए.ई (U.A.E) ब्रिटन, जर्मनी, जपान, अमेरिका (U.S.A) ही राष्ट्रे बॉक्साईटची आयात करतात.



4) अभ्रक (Mica): लोहयुक्त खनिजाला सोडून अभ्रक हे एक प्रमुख खनिज आहे. भारत जगात अभ्रक उत्पादनाच्या बाबतीत अग्रेसर आहे. अभ्रक हे विद्युत विरोधक असून चांगले पारदर्शक रबराचे गुण आणि चमकणारे शिलिकेट खनिज आहे. हे उष्ण आणि विद्युतचे मंदवाहक असल्याने विद्युत निरोधक वस्तू असून टेलीग्राम, टेलीफोन बिनतंतू सेवा, काच उत्पादनात रंग, वॉर्निश, कृत्रिम रबर, डॉयनामा आणि रासायनिक कारखान्यात याचा उपयोग होतो. अभ्रक हे 'कोळे सोने' म्हणून प्रसिद्ध आहे.

अभ्रकाचे प्रकार : अभ्रकात दिसून येणाऱ्या रासायनिक घटक आणि रंगाच्या गुणानुसार त्याचे अनेक प्रकार आहेत. ते म्हणजे मस्कोवाईट (स्वेत अभ्रक) बयोटाईट (काळे अभ्रक) प्लुगोवाईट (काफी रंगाचे अभ्रक) इ. भारतात उत्तम दर्जाचे स्वेत अभ्रक जास्त प्रमाणात आढळून येतात.

भारतात अभ्रक आंध्र प्रदेशातील नेल्लूर, वारंगल, कृष्णा आणि गोदावरी जिल्ह्यात, झारखंडमधील धनबाद, पलमाव, गीरधी, कोडर्म बिहारमधील, गया, मोंगेर, भागलपूर. नावडा जिल्ह्यात राजस्थान मधील उदयपुर आजमेर, बिलवार, जयपूर केरळ मधील तिरुवनंतपूरम तामिळनाडूमधील सेलम, मध्यप्रदेशामधील जिन्दवार, बस्तार, आणि बालेरघाटमध्ये पसरलेली आहे. गेल्या कांही काळात भारत जास्त प्रमाणात याचे उत्पादन करून निर्यात करत होता. आज अभ्रकाच्या बदल्यात दुसऱ्या वस्तू मिळाल्याने निर्यात कमी झाली आहे.

5) सोने (Gold) : सोने हे अमूल्य धातु असून संपूर्ण जगात प्राचीन काळापासून जास्त महत्त्व आहे. आंतरराष्ट्रीय आर्थिक व्यवस्थेमध्ये आणि आंतरराष्ट्रीय मुल्य निर्धारण करण्यामध्ये सोने हे निर्धारित माध्यम आहे. भारतात सोन्याचे साठे फार कमी आहेत. कर्नाटकातील कोलार, रायचुर, हट्टी, आंध्रप्रदेशातील अनंतपुर, बिहार, केरळ, तामीळनाडू या राज्यात सोन्याच्या खाणी दिसून येतात. याच्या शिवाय गदगजवळ असलेल्या कप्पड पर्वतात अग्नीजन्य खडकांच्या रूपात मिळतात, सध्या हट्टीच्या खाणीमध्ये देशात सर्वात जास्त सोन्याचे उत्पादन होते.

शक्तिसाधने (उर्जा) Energy Resources

शक्तिसाधने देशाच्या आर्थिक विकासासाठी आवश्यक आहे. सांप्रदायिक साधने. ही संपूर्ण जाणारी शक्तिसाधने आहेत. उदा. कोळसा, पेट्रोलियम, अणुशक्ति इ. असांप्रदाईक आणि नसंपणारे शक्ति साधने म्हणजे सौरशक्ति, पवनशक्ति, जलविद्युत प्रमुख आहे.

कोळसा (Coal): कोळसा हा भारत उत्पादन आणि वापरत असलेल्या प्रमुख उर्जा

तुम्हाला माहित आहे का :

कोळसात असणारे कार्बन आणि त्याच्या उष्णतेच्या आधारावर चार विभाग केलेले आहेत.

1. अंत्रेसैट 2. बिटुमिनस
3. लिगनाईट 4. पीट

स्त्रोतांपैकी एक आहे. कोळसा उत्पादनात भारताचा जगात तिसरा क्रमांक लागतो. लाखो वर्षांपूर्वी पृथ्वी धनदाट जंगलाने व्यापलेली होती परंतु हळूहळू ते पृथ्वीच्या क्षितिजात अंतर्भूत झाले उष्णता आणि दाबामुळे त्याचे कोळशामध्ये रूपांतरित केले जाते असे मानले जाते. कोळसा हे फक्तशक्ति साधन नसून कितनाशके, स्फोटके,

कृत्रिम दोरा, कृत्रिम रबर, प्लास्टिक रासायनिक खते इ.च्या उत्पादनात याचा उपयोग करतात. कोळसा अती उपयोगी खनिज असल्या कारणाने याला 'काळा हिरा' (Black Diamond) असे म्हणतात.

भारतातील बिहार दामोदर नदीच्या खोऱ्यात जास्त कोळशाच्या खाणी आहेत. छत्तीसगढ आणि झारखंड राज्यामध्ये जास्त कोळशाच्या खाणी आहेत. झरीया, बोकारो, गीरीढा आणि करणपूर याप्रदेशात महत्वाच्या खाणी आहेत. याशिवाय गोदावरी, महानदी आणि वर्धा नदीच्या खोऱ्यात कोळशाच्या खाणी आहेत. कोळसा उत्पादन करणारे प्रमुख राज्ये म्हणजे झारखंड, छत्तीसगढ, ओरिसा, प. बंगाल, आंध्रप्रदेश आणि मध्यप्रदेश देशात कोळशाची मागणी जास्त असल्यामुळे आम्ही उत्तम दर्जाचा कोळसा आयात करतो.

पेट्रोलियम: शास्त्रज्ञानी असे सुचवले आहे की पेट्रोलियम हे प्राचीन काळातील जीवांच्या अवशेषापासून मिळते आणि जे पेट्रोलियम पृथ्वीवरून काढून टाकले जाते त्याला कच्चे तेल म्हणतात. हे पेट्रोल, डिझेल आणि केरोसीन यासारख्या रिफायनरीजमध्ये शुद्ध केले जाऊ शकते. पेट्रोलियम हा केवळ एक महत्वाचा ऊर्जास्त्रोत नाही तर तो एक महत्वाचा कच्चा माल देखील आहे. अनेक उद्योग कच्चा माल म्हणून यावर अवलंबून आहेत. पेट्रोलियम हे कृषी उद्योग आणि वाहतूक यातील एक अमूल्य उर्जा संसाधने आहे आणि शांतता युद्ध दोन्ही काळात ते अमूल्य आहे म्हणून त्याला द्रवरूप सोने असे म्हणतात.

पेट्रोलियमचा पहिला शोध भारतातील आसाममधील दिग्बोई येथे लागला, भारताला स्वातंत्र्य मिळोपर्यंत हे एकमेव तेल उत्पादक क्षेत्र होते. आज लक्ष्मीपूर हुग्रीजन, भोरान, नहारकटीया आणि इतर प्रदेशात पेट्रोलच्या विहीरी आहेत.

गुजरात हे कच्चे तेल मिळणारे आणखी एक क्षेत्र आहे. अंकलेश्वर येथे पहिली तेल विहीर काढली गेली. तिच पहिली विहीर मानतात. 1974 मध्ये अरबी समुद्रात मुंबई पासून 110 कि.मी. अंतरावर 'बॉम्बे हाय' येथे तेल शोधून काढले, आणि 1976 मध्ये तेल व्यापारी उत्पादनाला सुरुवात झाली. हे भारतातील सर्वात मोठे तेल उत्पादन केंद्र आहे. अलिकडे कावेरी, कृष्णा, गोदावरी व महानदीच्या त्रिभुज प्रदेशात तेलाचे साठे शोधून काढले आहेत. आता भारतात 19 तेल शुद्धिकरण प्रकल्प आहेत. भारतात पुरसे पेट्रोल मिळत नाही म्हणून भारत, इराण, इराक, सौदी अरेबिया व रशिया कडून कच्च्या तेलाची आयात करतो.

अणू खनिज (Atomic Minerals):

भारतात कोळशाची व पेट्रोलियमची कमतरता असल्यामुळे दुसऱ्या उर्जेची (शक्ति) आवश्यकता आहे. भारतात पुरेशा प्रमाणात अणु खनिज उपलब्ध आहे. अणुशक्ति ही फक्त देशाच्या संरक्षण व्यवस्थेत वापरत होते. आज याचा उपयोग विद्युत उत्पादनात ही केला जातो. भारतात दिसून येणारे अणु खनिज म्हणजे युरेनियम, थेरीयम, बेरीलियम, लिथियम इ. प्रमुख आहेत.

अ) **युरेनियम** : झारखंड मधील सींगभूम, गया आणि हजारीबाग जिल्हे, उत्तरप्रदेशातील सहारनपूर मधील चिकण माती, केरळ किनारपट्टीतील आढळून येते.

ब) **थेरियम**: हे केरळ, बिहार, तामीळनाडू आणि राजस्थान राज्यात पसरलेले आहे.

क) **बेरिलियम** : बेरिलियम ऑक्साईट हे अणुविद्युत उत्पादनाच्या रिअॅक्टरमध्ये “मॉडरेटर” कार्यासाठी उपयोग करतात. भारतात पुरेशा बेरिलियम खाणी आहेत.

ड) **लिथियम** : हे हलके लोहयुक्त खनिज असून लेपिडोलेट आणि प्युडोमीन खनिजापासून निर्माण होते. भारतात झारखंड आणि मध्यप्रदेश राज्यात व्यापलेले आहे.

अपारंपारिक शक्ति साधने (Non conventional Energy Sources) : संपूर्ण जगभरात पारम्परिक शक्ति साधनाचे स्रोत म्हणजे दगडीकोळसा, पेट्रोलियम, नैसर्गिक वायू इ. उर्जेच्या उत्पादनामुळे पर्यावरणाचा-हास होवून पृथ्वीवर उष्णता वाढू लागली आहे. यालाच ‘ग्लोबल वॉर्मिंग’ असे म्हणतात. त्याशिवाय लोकसंख्येची वाढ, शहरीकरण, कारखान्यांचा विकास इ. मध्ये पारम्परिक उर्जेचा उपयोग सतत होत आहे. याच्यामुळे वातावरणातील प्रदूषण वाढत आहे. यांचे उपयोग कमी करून, यांचे संरक्षण करणे आणि परिसराला जोपासण्याची आवश्यकता आहे.

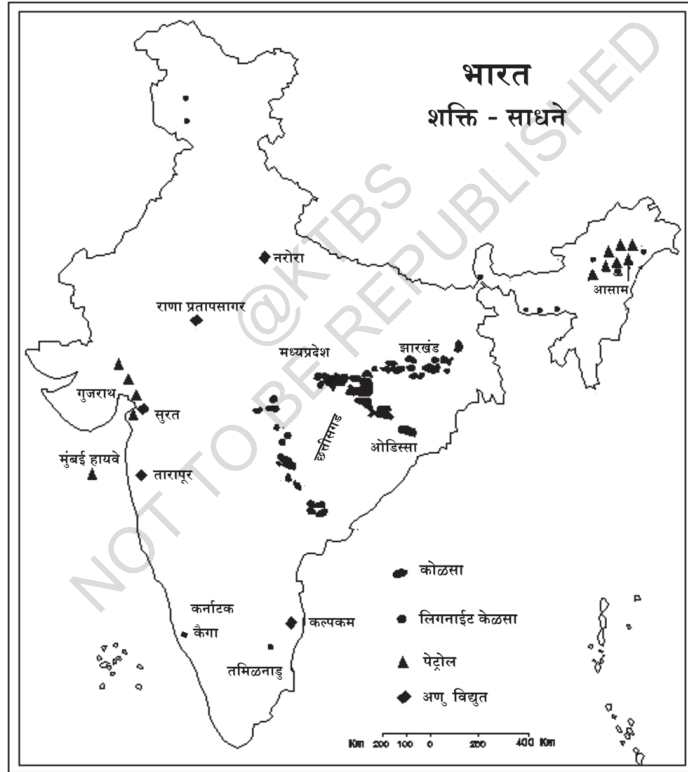
अपरंपरागत उपयोगात येणाऱ्या शक्ति साधनांचे मूल स्रोत म्हणजे सौरशक्ति, पवनशक्ति, लाटाची उर्जा, भूगर्भ औष्णीक उर्जा, जैविक अनिल उर्जा इ. होय.

1) **सौरशक्ति (Solar Energy)** : सूर्याच्या किरणापासून मिळणाऱ्या उर्जेच्या उपयोगाला सौरशक्ति असे म्हणतात. ही कायमची मिळणारी व कधीही न संपणारी उर्जा आहे. सौरशक्तिचा उपयोग विविध पद्धतीने केला जात आहे. याच्यात सोलार वाटर

हिटर, कुकर, सोलार थर्मल, विद्युत दिवे, रेल्वे सिग्नल, पाणी उपसण्यासाठी आणि सम्पर्क

माध्यमा साठी केला जातो. भारतात प्रथम सौर विद्युत उत्पादन केंद्र राजस्थानच्या जैसलमेर जिल्ह्यातील नौख या गावामध्ये स्थापण्याची योजना केली आहे. अलिकडे कर्नाटकाच्या तुमकूर जिल्ह्यातील पावगडमध्ये सौरविद्युत केंद्र स्थापना करण्याची योजना आखली आहे.

2) पवन उर्जा (Wind Energy) : भारतात पवनशक्ति उर्जेचे उत्पादन व्यापारी दृष्टिकोनातून केला जात असून पुढच्या दशकात देशाच्या अनेक भागात पवन उर्जेचा प्रमुख रूपात वापर होण्याची शक्यता आहे. भारत हा जगात पवन विद्युत उत्पादनात पाचव्या क्रमांकावर आहे. तामीळनाडू, महाराष्ट्र, कर्नाटक, राजस्थान आणि गुजरात राज्यात पवन विद्युत केंद्राची स्थापना करण्यात येत आहे.



अपारंपारिक शक्ति साधनांची आवश्यकता (Need for Non Conventional Energy):

भारतात उपयोगात येणाऱ्या शक्ति साधनांमध्ये संपणारी (पारम्पारीक) साधने ही प्रमुख आहेत. याच्या संरक्षणाकरीता अपारम्पारिक शक्ति साधनाचा उपयोग अनिवार्य आहे. कधीही न संपणारे साधनांचे संशोधन आणि उपयोगाला, पंचवार्षिक योजनेमध्ये

अधिक महत्व देण्यात येत आहे. अपारम्पारिक शक्ति साधनात सौरशक्ति, पवनशक्ति, लाटाचीशक्ति आणि जैविक अनिल उर्जा प्रमुख शक्ति साधने आहेत.

भारतात निर्माण होणाऱ्या शक्ति साधनांच्या उणिवाची भरपाई करण्यासाठी अनेक उपाय योजना हाती घेण्याची आवश्यकता आणि अनिवार्यता आहे.

- 1) अपारम्पारिक शक्ति साधनांचा जास्त उपयोग करणे.
- 2) जलविद्युत उत्पादनाला महत्व देणे.
- 3) बदल्यात स्थानिक साधनांचा उपयोग करणे.
- 4) अपारम्पारीक शक्ति साधनांच्या उपयोगाला प्रोत्साहन देणे.
- 5) शक्ति साधनांचा उपयोग मर्यादीत करण्याची माहिती देणे.
- 6) अनुपयुक्त वस्तुचे उपयोग करून विद्युत उत्पादन करणे इ.

स्वाध्याय

I. रिकाम्या जागा योग्य शब्दाने भरा :

1. 20 व्या शतकातील अद्रुत लोह _____
2. भारतातील सर्वाधिक सोन्याचा साठा मिळणारी खाण _____
3. अभ्रक या धातूला _____ सोने असे म्हणतात.

II. खालील प्रश्नांची उत्तरे समूहात चर्चा करून लिहा:

4. भारतात मिळणारी खनिज साधने कोणकोणती ?
5. मँगनिजचे प्रकार कोणते ?
6. अभ्रकाचे उपयोग सांगा ?
7. अणूखनिजे कोणकोणती ?
8. अपारंपारिक शक्ति साधने म्हणजे काय ? त्यांचे महत्व स्पष्ट करा.
9. शक्ति साधनांच्या उणिवाची उपाययोजने बदल आपले विचार मांडा.

III. उपक्रम :

1. भारताच्या नकाशात खनिजांची विभागणी दाखवून नावे द्या.

भारतातील वाहतूक आणि दळणवळण



या प्रकरणात आपण खालील घटकांचा अभ्यास करूया :

- भारतातील वाहतूकीचे महत्व.
- रस्ते वाहतूकीचे प्रकार - प्रमुख राष्ट्रीय राजमार्ग.
- रस्ते वाहतूकीच्या समस्या.
- रेल्वे वाहतूक, हवाई वाहतूक आणि जलवाहतूक.
- दळणवळणाचे प्रकार, दळणवळणाचे महत्व.
- भौगोलिक माहिती व्यवस्था (GIS).
- जागतिक स्थिती निर्धार प्रणाली (GPS) आणि दूरसंवेदी तंत्रज्ञान (RST).

वाहतूक :

वस्तूंची गती, सेवा, माहिती आणि साहित्य एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी नेण्याच्या व्यवस्थेला वाहतूक असे म्हणतात. मागणीनुसार वाहतूकीमुळे उत्पादनक्षम भागापासून वस्तू व सेवांचा पुरवठा होतो. वाहतूक व्यवस्थेमुळे वस्तू आणि सेवा उत्पादित प्रदेशातून आवश्यक प्रदेशाकडे पोहोचण्यास सहाय्यक होते.

आपल्या देशाच्या आर्थिक विकासात वाहतूकीची भूमिका महत्वाची आहे. आर्थिक प्रमुख क्षेत्रे असलेले, उद्योग, खाणकाम, वनीकरण, दुग्ध व्यवसाय इत्यादींचा वाहतूकीमुळे बाजारपेठांशी जवळचा संबंध व संपर्क येतो. त्यामुळे जलदगतीने आर्थिक विकास होण्यास वाहतूक व्यवस्था अत्यंत आवश्यक आहे.

तुम्हाला माहिती आहे का?

कृषी आणि उद्योगधंदे हा राष्ट्राचा कणा आणि स्नायू व वाहतूक व्यवस्था रक्त वाहिन्या सारख्या कार्य करतात.

वाहतूकीचे प्रकार : वाहतूकीचे मुख्य चार प्रकार आहेत. 1) रस्ता वाहतूक (2) रेल्वे वाहतूक 3) वायुमार्ग वाहतूक व 4) जलमार्ग वाहतूक.

1) रस्ता वाहतूक (Road Transport) : भारतामध्ये प्राचीन काळापासून रस्ता निर्मिती केली जात आहे. प्राचीन काळातील अनेक राजांनी रस्ता निर्मितीला महत्व दिले ब्रिटीशांच्या काळात रस्त्यांची निर्मिती विशेषतः संरक्षण व्यवस्थेसाठी केली गेली.

भारतात रस्त्यांचे महत्व: भारत हा खेड्यांचा देश असून तो कृषी प्रधान देश आहे. खेड्यांच्या आणि कृषीच्या विकासासाठी रस्त्यांची आवश्यकता प्रामुख्याने आहे. शेतकऱ्यांनी शेतात पिकविलेले उत्पादन बाजारात नेण्यासाठी रस्तेच सहाय्यक असतात. आवश्यक वस्तूंचा पुरवठा करण्यास रस्ता सहाय्यक ठरतो. रस्ता वाहतूक हे रेल्वे वाहतूकीला पुरक आहेत. रस्त्यांमुळे वस्तुची ने आण करता येते, रस्त्यांचे चार प्रकारात विभाजन करतात. ते म्हणजे राष्ट्रीय महामार्ग, राज्य महामार्ग, जिल्हा रस्ते आणि ग्रामिण रस्ते हे होत.

राष्ट्रीय महामार्ग (National Highways) :

राष्ट्रीय महामार्ग देशातील प्रमुख रस्ते आहेत. राष्ट्रीय महामार्गांची निर्मिती देशाच्या लांबी व रुंदी पेक्षा जास्त आहे. राज्यातील राजधानी, प्रमुख बंदरे आणि औद्योगिक शहरांना हे महामार्ग जोडले जातात. यांची निर्मिती आणि व्यवस्थापन याची जबाबदारी केंद्र सरकारची असते. भारत सरकारने भारतीय राष्ट्रीय राजमार्ग प्राधिकरण (National Highway Authority of India) ची स्थापना 1989 ला केली ते राष्ट्रीय महामार्गांची निर्मिती व व्यवस्थापन करतात. 1995 पासून या संस्थेचे कार्य चालू झाले.

भारतामध्ये सुमारे 1,45, 240 की. मी. लांबीचे राष्ट्रीय महामार्ग बनवलेले आहेत. सध्या राष्ट्रीय महामार्ग क्र.44 हा अतिशय लांब महामार्ग बनला आहे. त्याची लांबी 3745 की.मी. इतकी आहे. याची सुरुवात जम्मू काश्मिरमधील, श्रीनगर पासून तमिळनाडूतील कन्याकुमारी पर्यंत आहे. भारतात सिमा रस्ते प्राधिकार (BRO-Border Roads Organisation) या संस्थेने जागातील अती उंचीवरचा रस्ता (Motorable Road) लदाख मधिल उम्लिंगला खोऱ्यात बनवला आहे. याची उंची समुद्रसपाटी पासून 19024 मी. इतकी आहे.

राष्ट्रीय महामार्ग विकास योजना (NHDP -National Highway Development Project) :

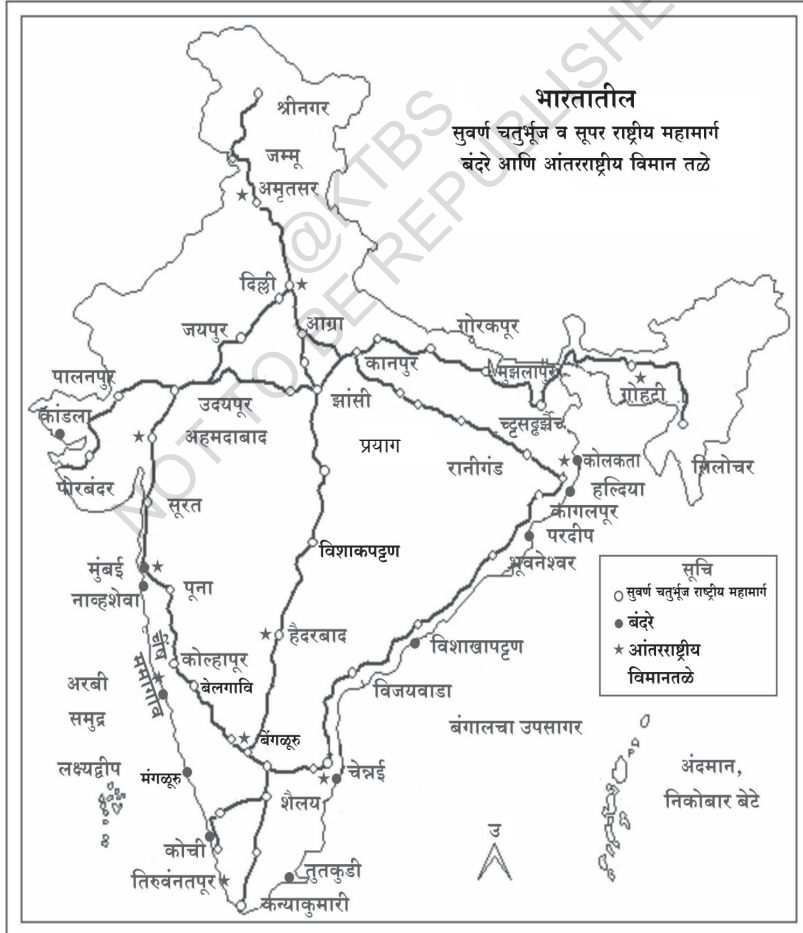
भारतात 13150 की. मी. लांबीचे चार अथवा सहा पदरी रस्ते बनवण्यासाठी केंद्र सरकारने राष्ट्रीय महामार्ग विकास योजना सुरू केली आहे. या योजनेअंतर्गत हाती घेतलेली स्वतंत्र भारतातील सर्वात मोठी मूलभूत सुविधांनी युक्त अशी योजना आखली आहे. 5846 की. मी. लांबीचे सुवर्ण चतुर्भुज रस्ते आणि 7300 की. मी. लांबीचे उत्तर दक्षिण आणि पूर्व पश्चिम कॅरीडोर महामार्ग ही राष्ट्रीय महामार्ग विकास योजना बनले आहे.

1) सुवर्ण चतुर्भुज राष्ट्रीय महामार्ग (Golden Quadrilateral Highway) : भारतातील प्रमुख चार शहरांना म्हणजेच दिल्ली मुंबई चेन्नई आणि कलकत्ता चार अथवा सहा पदरी रस्त्याने जोडले आहे.

2) उत्तर-दक्षिण पूर्व पश्चिम कॉरीडोर महामार्ग (Corridor Highway) उत्तर दक्षिण कॉरीडोर महामार्ग उत्तरेकडील श्रीनगर पासून (जम्मू काश्मीर) कन्याकुमारी पर्यंत लांब आहे. पूर्व पश्चिम कॉरीडोर महामार्ग पश्चिमेकडील पोरबंदर पासून (गुजरात) सिलचर (आसाम) पर्यंत लांब आहे.

रस्ते वाहतुकीच्या समस्या :

- 1) पावसाळ्यात अनेक ग्रामीण आणि जिल्हा रस्ते वाहनांच्या वाहतुकीसाठी निरुपयोगी ठरतात.



- 2) रस्ते वाहतूक हे देखील पर्यावरण प्रदूषण, वाहनांची गर्दी तसेच अपघातांचे कारण ठरतात.
- 3) रस्ते दरवर्षी पाऊस, पूर आणि चक्रीवादळामुळे खराब होतात.
- 4) राष्ट्रीय आणि राज्य महामार्गांची निर्मिती व व्यवस्था आणि देखभाल ही अपुरी आहे.
- 5) रस्त्यांच्या कडेला आवश्यक वस्तूंचा अभाव देशभरात दिसून येतो.

2. रेल्वे मार्ग वाहतूक: भारताची जीवनरेखा (Life line of India) या नावाने भारतीय रेल्वे व्यवस्था लोकांना अधिक प्रमाणात वस्तू आणि सेवांचे कार्य एका वेळेला देत आहे. भारतातील पहिला रेल्वे मार्ग 16 एप्रिल 1853 मध्ये महाराष्ट्रातील मुंबई आणि ठाणे या शहरांना जोडला गेला. आज भारतातील रेल्वे व्यवस्था ही आशियातील सर्वात मोठी आणि जगातील चौथ्या क्रमांकाची मोठी रेल्वे व्यवस्था बनली आहे रेल्वे व्यवस्थेचे महत्त्व.

- 1) आर्थिक विकासाचे साधन बनले आहे.
- 2) व्यक्ती वस्तू आणि सेवांच्या वाहतुकीला अनुकूल
- 3) कमी खर्चात प्रवास शक्य.
- 4) कृषी आणि बागायत उत्पन्नाचे जलद वितरण शक्य.

3. जलमार्ग वाहतूक : भारतात प्राचीन काळापासून जलमार्ग आहे. भारताच्या तिन्ही बाजूंनी सागरी क्षेत्र आहे.

प्रमुख बंदरे : वस्तू गोदीतून जहाजात चढविणे व उतरविणे यासाठी जहाज थांबण्याच्या ठिकाणाला 'बंदर' असे म्हणतात. भूमार्ग वाहतूक व सागरीमार्ग या ठिकाणी जोडले जातात. भारतात अनेक बंदरे आहेत. त्यातील प्रमुख बंदरे म्हणजे.

कांडला : हे कच्छच्या आखातात आहे.

मुंबई : हे बंदर महाराष्ट्र राज्यात आहे. मुंबई बंदराला 'भारताचे प्रवेशद्वार' असे म्हणतात.

नाव्हासेवा : मुंबई बंदरावरील तान कमी करण्यासाठी या बंदराची निर्मिती केली गेली.

मार्मगोवा : हे गोवा राज्यातील 'झुआरी' नदी मुखाजवळ आहे.

नवे मंगळूर : हे कर्नाटकातील सर्वात प्रमुख बंदर आहे.

कोची : हे केरळ राज्यात आहे.

तुतीकोरिन : हे तामिळनाडू राज्यात आहे.

चेन्नई: हे बंदर तामिळनाडू राज्यात आहे. भारतातील सर्वात जुने व कृत्रिम बंदर आहे.

विशाखपट्टण : हे बंदर नैसर्गिक असून आंध्र प्रदेश राज्यात आहे.

पारादीप : हे ओडिशा राज्यात आहे. अलिकडे या बंदराचा विकास केला जात आहे.

कोलकत्ता : हे बंदर पश्चिम बंगालमध्ये आहे. हे बंदर नैसर्गिक असून या बंदराला भारतातील “चहाचे बंदर” असे म्हणतात.

हाल्दीया: नविन विकसित केलेले बंदर बंगालच्या समुद्र किनाऱ्यावर आहे. त्यामुळे कोलकत्ता बंदरावरील ताण व समस्या निवारण होण्यास मदत होते.

4. हवाई वाहतूक (Air Transport) :

हवाई वाहतूक ही अतिशय वेगवान आणि आर्थिक विकासाचे साधन बनली आहे. सुवर्ण चतुर्भुज महामार्ग आणि कॅरीडोर महामार्ग हे भारतातील देशांतर्गत आणि आंतरराष्ट्रीय विमानतळ असलेल्या शहराना जोडले गेले आहेत.

भारतीय विमानतळ प्राधिकरण (AAI- Airport Authority of India) :

ही भारतातील विमानतळांचे व्यवस्थापन पाहणारी संघटना आहे. याची स्थापना 1995 मध्ये करण्यात आली आहे. सध्या भारतात 24 आंतरराष्ट्रीय विमान तळ आणि 103 देशांतर्गत विमानतळांचे व्यवस्थापन AAI ही संघटना पहाते.

क्रम संख्या	विमानतळांचे नाव	स्थळ
1	इंदिरा गांधी आंतरराष्ट्रीय विमानतळ	नवी दिल्ली
2	छत्रपती शिवाजी महाराज आंतरराष्ट्रीय विमानतळ	मुंबई
3	नेताजी सुभाषचंद्र बोस आंतरराष्ट्रीय विमानतळ	कोलकत्ता
4	चेन्नई आंतरराष्ट्रीय विमानतळ	चैन्नई
5	केपेगौडा आंतरराष्ट्रीय विमानतळ	बेंगळूर (देवनहळ्ळी)
6	मंगळूर अंतरराष्ट्रीय विमानतळ	मंगळूर
7	सरदार वल्लभाई पटेल आंतरराष्ट्रीय विमानतळ	अहमदाबाद
8	लोकप्रिय गोपीनाथ बार्डोली आंतरराष्ट्रीय विमानतळ	गुवाहटी

9	चौधरी चरणसींग आंतरराष्ट्रीय विमानतळ	लखनौ
10	राजीव गांधी आंतरराष्ट्रीय विमानतळ	हैद्राबाद
11	मनोहर आंतरराष्ट्रीय विमानतळ	मोपा (गोवा)
12	महर्षी वाल्मीकी आंतरराष्ट्रीय विमानतळ	आयोध्या

दळणवळण (संपर्क माध्यमे)

आज संपर्क साधण्याची विविध माध्यमे आहेत. आपण वेगवेगळ्या ठिकाणी लोकांशी संपर्क साधू शकतो. ज्या पद्धतीने एकाच वेळी बहुसंख्य लोकांशी संपर्क साधू शकतो त्या माध्यमाला संपर्क माध्यम किंवा दळणवळण असे म्हणतात. पारंपारिक वृत्तपत्र, आणि रेडियो या व्यतिरिक्त आधुनिक इलेक्ट्रॉनिक तंत्रज्ञानाच्या वापराचा परिणाम म्हणून संपर्क माध्यमाचा विस्तार भारतात वाढला आणि त्यामुळे उत्कृष्ट सेवा प्राप्त झाली.

दळणवळणाचे प्रकार :

आज इलेक्ट्रॉनिक तंत्रज्ञानाच्या विकासामुळे अनेक संवाद माध्यमे वापरात आली आहेत. पारंपारिक संपर्क माध्यम असलेल्या डाक, वृत्तपत्र आणि रेडियो बरोबरच दूरदर्शन, उपग्रह, संगणक, वृत्तपत्र, जाळे, अंतर्जाल, ई-मेल, भ्रमणध्वनि यंत्र, दूरभाष यंत्र इत्यादी अपारंपारिक विकसित महत्वाची संपर्क माध्यमे आहेत.

दळणवळणाचे महत्व :

- दळणवळण माध्यमांच्या मदतीने देशातील, लोक विविध ठिकाणांबद्दल घडामोडीची माहिती घेतात.
- जनतेला सरकारच्या धोरणांची माहिती होऊ शकते.
- संपर्क माध्यमांद्वारे कृषी आणि उद्योगातील लोकांना ज्ञान देऊन, शिक्षित करून एक जलद विकास प्रक्रिया शक्य आहे.
- जन संपर्क माध्यमे ही व्यापार आणि वाणिज्याची मुलभूत गरज बनली आहे.
- देशाची एकता आणि स्थैर्य बळकट करण्यासाठी प्रसार माध्यमांचा उपयोग केला जाऊ शकतो.

1) भौगोलिक माहिती व्यवस्था (GIS-Geographical Information System) एक व्यवस्था जी पृष्ठभागावरील आकडेवारी (डेटा) गोळा करतो, संग्रहित करतो, वापरतो, बदलतो आणि प्रदर्शित करतो त्याला भौगोलिक माहिती व्यवस्था (GIS) म्हणून ओळखले जाते. 1960 मध्ये कॅनडामध्ये प्रथम भौगोलिक माहिती व्यवस्थेची सुरुवात झाली आज त्याचा वापर जगभरात होत आहे.

पृथ्वीच्या पृष्ठभागावर वेगवेगळ्या प्रकारची नैसर्गिक आणि सांस्कृतिक लक्षणे आहेत. यामध्ये जिल्हे, भुस्वरूपे, नद्या, वस्त्या, जमिनीचे स्वरूप, माती आणि पिकांचे वाटप इत्यादी गुंतागुंत होऊ शकते. त्या एकेकाचा सहज अभ्यास करता येतो.

अशा प्रकारे GIS ही एक संगणक-आधारित प्रणाली आहे. जो पृथ्वीच्या पृष्ठभागावरील माहिती जमा करून अर्थ लावून निवाडा करू शकते.

उपयोग :

- जी.आय.एस. तंत्रज्ञानावर आधारित नकाशे अधिक आकर्षक आणि अचूक माहिती देतात.
- विविध प्रकारच्या भौगोलिक, सामाजिक आणि आर्थिक माहितीचे सहज विश्लेषण करून मॉडेल्स (नमुना) ची निर्मिती करता येते.
- अलिकडच्या काळात GIS तंत्रज्ञानाचा वापर हवामानाच्या घटनांबद्दल आगाऊ माहिती देण्यासाठी केला जातो.
- हे संगणक आधारित विश्लेषण असून, नकाशे अतिशय शिघ्र गतिने कार्टो ग्राफरच्या (नकाशे तयार करणारा) मदतीशिवाय बनविले जाऊ शकतात. आणि नकाशांमध्ये बदल पण करू शकतो.

चर्चा करा : 'भ्रमणयंत्र दूरवाणी आज आनिवार्य आहे' कसे ?

प्रस्तुत उपयोगात येणारी भौगोलिक माहिती व्यवस्था, नकाशाच्या रचनेच्या तंत्रज्ञानात अप्ल, आर्क इनफो, ऑटोकॅड, मॅप इनफो इ. अतिप्रमुख आहेत.

2) जागतिक स्थिती निर्धारण प्रणाली (Global Positioning system - GPS) :

GPS चे मुख्य उद्देश्य म्हणजे पृथ्वीवरील स्थिर वस्तु व चलनातील वस्तू आणि व्यक्तींचे स्थान निर्धारित करणे होय. ही व्यवस्था संकेतावर आधारित आहे. यामध्ये अक्षांश रेखांश आणि समुद्रसपाटीपासून उंची या आधारे स्थान निश्चित करतात.

आज ही प्रणाली अनेक क्षेत्रांत अतिशय उपयुक्त आहे. GPS तंत्रज्ञान उपग्रहांद्वारे पाठविलेल्या माहितीच्या आधारावर कार्य करते. आणि व्यक्तीने प्राप्त केलेल्या माहितीच्या आधारावर पृथ्वीवर स्थान निश्चिती करते.

कार्य पद्धती :

GPS पद्धतीमध्ये 20 पेक्षा जास्त कृत्रिम उपग्रहांची व्यवस्था असून ही प्रणाली USA द्वारे प्रक्षेपित आणि संचालित केली जाते. उपग्रह सतत पृथ्वीभोवती फिरत असतात. प्रत्येक उपग्रह शक्तिशाली कॅमेरे, सौर ऊर्जेवर चालणारे अचूक घड्याळ (वेळ) आणि माहिती प्रसारित करणाऱ्या अँटेनेने सुसज्ज असतात. या उपग्रहांद्वारे पाठविलेली जी माहिती प्राप्त होते ती कोणत्याही व्यक्तिला प्राप्त होऊ शकते आणि त्या व्यक्तीची वास्तविक स्थिती विश्लेषणाद्वारे समजू शकते. या उपग्रहांद्वारे पाठविलेल्या माहितीच्या आधारे कोणत्याही प्राप्तकर्त्यातील आणि उपग्रहातील अंतर अचूकपणे मोजले जाते तसेच समुद्रसपाटीपासूनची उंची, अक्षांश आणि रेखांशानेही व्यक्तीचे स्थान सांगता येते. त्यामुळे जीपीएसला ‘‘मार्गसूचक’’ (Path Finder) असे म्हटले जाते. आज राष्ट्रीय सुरक्षेच्या दृष्टीकोनातून ‘GPS’ पद्धत महत्वाची आहे. अशा वैशिष्ट्यांमुळे भारताने GPS पद्धतीसाठी स्वतःचे सात स्थानिक उपग्रह प्रक्षेपित केले आहेत. भारताची स्वतःचे प्रोदेशिक आणि स्वतंत्र GPS पद्धत आहे तीचे नाव आहे ‘नाविक’. (NAVIC -Navigation with Indian Constellation)

उपयोग :

- नैसर्गिक आपत्तींच्या स्पष्ट भौगोलिक स्थानांची माहिती मिळवून त्याचे परिहार हाती घेण्यासाठी उपयुक्त आहेत.
- अरण्ये आणि पर्वतावर संचार करणाऱ्याला मार्ग समाजण्यासाठी हे उपयुक्त आहेत.
- सिपाई, विमानचालक, मासेमारी लोकाना आणि नाविकाना व्यवस्थित मार्गाचा अवलंब करण्यासाठी GPS व्यवस्था आवश्यक माहिती देते. आज वाहतूक कर्मचाऱ्यांच्या व्यवहारात पण याचा उपयोग जास्त झाला आहे.
- गूगल मॅप सारखी प्रणाली GPS चा वापर करून मार्ग दाखवितात.
- शहरामध्ये ‘‘घरपोच सेवा’’ देणाऱ्या अनेक संस्थांची GPS पद्धत ही जीवनरेखा आहे.

3. दूरसंवेदी तंत्रज्ञान (Remote Sensing Technology):

आजच्या आधुनिक तंत्रज्ञानात दूरसंवेदी तंत्रज्ञान फारच महत्वाचे आहे. पृथ्वीच्या पृष्ठ भागावरील माहिती मिळविण्यासाठी “वस्तुला भौतिक रीतीने स्पर्शन करताच दुरूनच संबंधीत माहिती संग्रह केली जाते”. या तंत्रज्ञानाला दूरसंवेदी तंत्रज्ञान (RST) असे म्हणतात. वैमानिक चित्रे आणि उपग्रहा पासून घेतलेली चित्रे ही ‘दूरसंवेदी चित्रे’ होत.

उपयोग :

- या चित्रांपासून, त्या काळातल्या खऱ्या अचूक आणि विश्वासाहर् माहिती त्या आधारे मिळू शकते.
- भौगोलिक सर्वेक्षणाच्या तुलनेत ही एक अतीजलद, कमी किंमतीत माहिती संकलनाची प्रणाली आहे.
- यातून मिळालेल्या माहितीचे संगणकाद्वारे सुलभ रितीने विश्लेषण करता येते.
- खराब हवामान आणि भू-पृष्ठावरील अडथळे असून सुद्धा दूरसंवेदी चित्रे उपग्रहापासून घेवू शकतो.
- चक्रिवादळे, वादळीवारे प्रवाह, दुष्काळ, पूर इ. नैसर्गिक प्रकोपाचे - प्रदेश आणि त्यांच्या गतीच्या अध्ययनाला “दूरसंवेदी चित्रे” अत्यंत उपयुक्त आहेत.
- उपग्रहचित्रे, भूमीचे उपयोग, अरण्य प्रदेश, जलाशय, वस्ती ठिकाणे, जमीनीचेविभाजन, पिकांची विभागणी, जमिनीची झीज, किनारपट्ट्यांचे कोरणे असे विविध प्रकारच्या नैसर्गिक साधन संपत्तीच्या विश्लेषणात RST ची भूमिका अत्यंत महत्वाची आहे.

स्वाध्याय

I. रिकाम्या जागी योग्य शब्द भरा :

1. बेंगळूरु मधील आंतरराष्ट्रीय विमानतळाचे नाव _____ हे होय.
2. _____ हे ग्रामीण आणि कृषी विकासासाठी अत्यावश्यक आहे.
3. _____ बंदराला भारताचे प्रवेशद्वार म्हणतात.
4. भारतातील चहाचे बंदर _____.

II. समुहात चर्चा करून खालील प्रश्नांची उत्तरे लिहा :

5. भारतातील रस्त्यांचे महत्व स्पष्ट करा ?
6. भारतातील रस्ते वाहतुकीचे प्रकार कोणते ?
7. सुवर्ण चतुर्भुज योजना म्हणजे काय ?
8. सर्वात लांब राष्ट्रीय महामार्ग कोणता आहे ?
9. भारतातील रस्ते वाहतुकीच्या समस्या कोणत्या ?
10. दळणवळण म्हणजे काय ? दळणवळणाचे प्रकार कोणकोणते ?
11. दळणवळणाचे महत्व स्पष्ट करा ?
12. GIS हे GPS पेक्षा वेगळे कसे ?
13. दूरसंवेदी तंत्रज्ञानाबद्दल माहिती लिहा.

III. उपक्रम :

1. भारतात बनविलेल्या सुवर्ण चतुर्भुज आणि सूपर राष्ट्रीय महामार्ग आणि राष्ट्रीय महामार्ग रेखा नकाशात काढून नावे द्या.
2. भारताच्या उपग्रहांनी प्रक्षेपित केलेल्या छायाचित्रांना जमवा.

IV. प्रकल्प / नियोजित कार्य :

1. तुमच्या परिसरातील वाहतूक व्यवस्थेबद्दल तुमच्या मित्रांशी वर्गात चर्चा करा.
2. गावातील रस्त्यांच्या देखभालीचे महत्व यावर चर्चा करा.
3. कर्नाटकात इस्रोचे कार्य आणि उपक्रम यांची माहिती जमवा.
4. देशाच्या आर्थिक विकासासाठी वाहतूकीचे पात्र याबद्दल चर्चा करा.

भारतातील प्रमुख उद्योगधंदे



या प्रकरणात आपण खालील घटकांचा अभ्यास करूया:

- भारतात उद्योगधंद्यांचे महत्व आणि प्रमुख औद्योगिक प्रदेश.
- औद्योगिक क्षेत्रावर परिणाम करणारे घटक.
- विविध उद्योगधंद्यांचा परिचय.
- ज्ञानावर आधारित उद्योगधंदे, माहिती तंत्रज्ञान, जैविक-तंत्रज्ञान आणि आधुनिक तंत्रज्ञान.

मानवाच्या आधुनिक आर्थिक प्रक्रियेमध्ये उद्योगधंदे हे अत्यंत महत्वाचे आहेत कोणत्याही देशाचा आर्थिक विकास साधण्यासाठी त्या देशात असणा-या, विकासावर मुख्यतः उद्योगधंदेच कारणीभूत असतात. उद्योगधंदे हे आधुनिक संस्कृतीचे लक्षण असून आम्हाला आवश्यक असलेल्या वस्तूंचा पुरवठा करतात व नोकरीच्या संधी उपलब्ध करून देतात. सामान्यतः कच्च्या वस्तूंचे पक्क्या वस्तूत रूपांतर करून वापरण्यास तयार वस्तु करण्याच्या मानवाच्या या प्रक्रियेला उद्योगधंदे असे म्हणतात.

उदा: उसापासून-साखर, कापसापासून-कापड, बॉक्साईटपासून- अॅलुमिनियमचे धातू, झाडांच्या सालीपासून कागद तयार करणे.

तुम्हाला हे माहीत आहे का ?

उद्योगधंद्यांचे प्रकार :

1. मोठ्या प्रमाणाचे उद्योगधंदे
2. मध्यम प्रमाणाचे उद्योगधंदे
3. छोट्या प्रमाणाचे उद्योगधंदे

कच्च्या मालावर आधारित उद्योग धंद्यांचे विविध प्रकार मध्ये वर्गीकरण केले जाते.

1. शेतीवर आधारित उद्योग
2. खनिजांवर आधारित उद्योग
3. अरण्यावर आधारित उद्योग
4. रासायनिक उद्योग

भारतातील उद्योगधंद्यांची केंद्रे (Industrial Zones of India)

भारतात स्वातंत्र्य प्राप्तानंतरच्या काळात सर्व पंचवार्षिक योजनेमध्ये उद्योगधंद्यांना प्राधान्य देण्यात आले. गेल्या पाच दशकात भारताने उद्योगधंदे आणि तांत्रिकतेच्या क्षेत्रात केलेली प्रगती अती महत्वपूर्ण आहे. उद्योगधंदे देशाच्या समग्र राष्ट्रीय उत्पन्नात 35% इतका वाटा उचलते आणि 16% एकूण लोकांना काम उपलब्ध करून दिले.

भारतात शेती नंतर हे जास्त प्रमाणात आर्थिक उत्पन्न आणि नोकरीच्या संधी उपलब्ध करून देते. भारताच्या काही भागात उद्योगधंदे जास्त केंद्रीकृत झालेले आहेत याना उद्योगधंद्याचे क्षेत्र किंवा औद्योगिक केंद्र असे म्हणतात.

भारतात 8 प्रमुख उद्योगधंद्यांची क्षेत्रे आहेत ती म्हणजे 1. हुगळी प्रदेश, 2. मुंबई पुणा प्रदेश, 3. अहमदाबाद - बडोदरा प्रदेश, 4. दामोदर खो-यातील औद्योगिक प्रदेश, 5. दक्षिणेतील, उद्योगधंद्यांचा प्रदेश, 6. नॅशनल कॅपिटल प्रदेश 7. विशाखापट्टणम् - गुंटूर प्रदेश 8. कोल्लम - तिरुअनंतपूर प्रदेश इत्यादी.

उद्योगधंद्यांच्या स्थायी करणावर परिणाम करणारे घटक किंवा अंश :

कोणत्याही प्रदेशात उद्योग स्थापण्याचा असल्यास काही महत्त्वपूर्ण घटक आवश्यक असतात ते म्हणजे, कच्चा मालाची उपलब्धता, इंधनाचे स्रोत, बाजारपेठ, वाहतुकीची सोय, कामगारांची उपलब्धता, बंदरांचीसोय इत्यादी घटक उद्योगधंद्यांच्या स्थायीकरणावर परिणाम करतात, यापेक्षा उद्योगधंद्यांची जागा. जागेला लागणारी किंमत, तंत्रज्ञान आणि सरकारी धोरण परिणाम करतात. अशा प्रकारे वेगवेगळे घटक उद्योगधंद्यांच्या स्थायीकरणावर परिणाम करतात. असेच घटक वेगवेगळ्या उद्योगांवर वेगवेगळे घटक असू शकतात.

भारतातील प्रमुख उद्योगधंदे :

1. लोखंड आणि पोलाद उद्योग:

याला मूल उद्योग असे म्हणतात कारण की उद्योगासाठी यंत्रांना लागणारा कच्चा माल, रेल्वे, जहाज बांधणी साठी, विद्युत योजना, धरण योजना, इमारतींची निर्मिती, गृहनिर्मिती इत्यादी अनेक उद्योगधंद्यांना आवश्यक असलेल्या कच्च्या वस्तूंचा पुरवठा करते.

विभागणी :

भारतात एकूण 9 मोठ्या प्रमाणात लोखंड आणि पोलाद कारखाने आहेत. भारतात प्रथम पोलादाच्या कारखाण्याची स्थापना 1870 मध्ये पश्चिम बंगालच्या 'कुल्टी' या ठिकाणी बंगाल आयर्न कंपनी लिमिटेड नावाने झाली. तदनंतर 1907 साली "टाटा आयर्न अँड स्टील कम्पनी" सुरू झाली. जमशेटपूर जवळ आणि 1919 मध्ये "दि इंडियन आयर्न अँड स्टील कम्पनी" पोलादाचा कारखाना बर्नपूर पश्चिम बंगाल येथे सुरू करण्यात आला. 1923 साली कर्नाटकातील भद्रावती येथे 'म्हैसूर आयर्न अँड स्टील' कंपनी सुरू झाली.

भारतातील काही प्रमुख लोखंड आणि पोलादाचे कारखाने म्हणजे :

1. टाटा लोखंड आणि पोलाद उद्योग (TISCO) जमशेटपुर (झारखंड)
2. इंडियन आयर्न अँड स्टील कंपनी (IISCO) बर्नपुर, पश्चिम बंगाल
3. विश्वेश्वरय्या लोखंड व पोलाद कंपनी (VISCO) भद्रावती, कर्नाटक
4. लोखंड आणि पोलाद कंपनी - भिलाई, छत्तीसगड
5. लोखंड आणि पोलाद कंपनी - रुर्केला, ओडिशा
6. लोखंड आणि पोलाद कंपनी - दुर्गापुर, पश्चिम बंगाल
7. लोखंड आणि पोलाद कंपनी - बोकारो, झारखंड
8. लोखंड आणि पोलाद कंपनी - सेलम तामिळनाडू
9. लोखंड आणि पोलाद कंपनी - विशाखापट्टणम, आंध्रप्रदेश

अलिकडे अनेक खासगी कंपन्यांनी पोलादाचे कारखाने स्थापले आहेत. भारतामध्ये पोलाद उत्पादन आणि निर्यातीची क्षमता आहे त्यामुळे निर्यात वाढवत आहे.

2. कापूस वस्त्रोद्योग :

विविध प्रकारच्या तंतूपासून कापडाच्या होणाऱ्या उत्पादनास वस्त्रोद्योग असे म्हणतात. त्यामध्ये कापूस वस्त्रोद्योग, ताग उद्योग, रेशिम उद्योग, लोंकरी कपड्यांचे उद्योग आणि कृत्रिमदोऱ्यापासून कपडे उत्पादित केले जातात. कापड उद्योग इतर उद्योगांपेक्षा फार प्राचीन काळापासून भारतात सुरू आहे. भारतात हे उद्योग प्रथम 1854 मध्ये मुंबई आणि भरूच या ठिकाणी स्थापन केले. 1951 मध्ये देशात एकूण 378 सूती (कापूस) उद्योग असून 2008 मध्ये याची संख्या 1773 वर पोहचली. हे देशातील वेगवेगळ्या 175 शहर आणि नगरात विभागलेले आहेत.

विभागणी :

महाराष्ट्र, गुजरात, तामिळनाडू, कर्नाटक, उत्तर प्रदेश व मध्य प्रदेश राज्यात अनेक कापूस वस्त्रोद्योग कारखाने आहेत. मुंबईला सर्वात जास्त कापड गिरण्या असून भारतातील महत्वाचे कापड गिरणीचे केंद्र आहे. म्हणून याला भारताचे “मॅचेस्टर” असे म्हणतात (मॅचेस्टर हे इंग्लंडमधील प्रमुख कापड कारखान्याचे केंद्र आहे) अथवा “काटनोपोलिस” असेही म्हणतात. याशिवाय नागपुर, सोलापूर, (महाराष्ट्र), कोलकत्ता (पश्चिम बंगाल),

कानपुर (उत्तर प्रदेश), इंदोर (मध्य प्रदेश), सूरत (गुजरात), कोईमथुर -सेलम (चेन्नई), बेंगलुरु-दावणगिरी (कर्नाटक) या ठिकाणी प्रमुख वस्त्रोद्योग कारखाने आहेत.

3. साखर उद्योग :

भारत जगात साखरेच्या उत्पादनात प्रथम क्रमांकाचा देश बनला आहे आणि साखरेच्या निर्यातीत दुसऱ्या क्रमांकाचा देश आहे. फार पूर्वी पासून भारतात साखरेचे उत्पादन केले जाते. हे कारखाने उस पिकविणाऱ्या प्रदेशात स्थापिले जातात जसे कर्नाटकातील बेळगावी जिल्हा. भारतील जास्तीतजास्त कारखाने गंगा नदीच्या मैदानावर स्थापिलेले आहेत. हे उद्योग असलेले प्रमुख राज्य म्हणजे महाराष्ट्र, उत्तर प्रदेश, तामिळनाडू, कर्नाटक, आंध्रप्रदेश, मध्यप्रदेश इ. भारतात एकूण 700 साखरेचे कारखाने असून, सुमारे 359 लाख मेट्रीक टन इतके साखरेचे उत्पादन होते. भारतातून साखर यु. एस्. ए, ब्रिटन, इराण, कॅनडा, मलेशिया या देशांना निर्यात केली जाते.

तुम्हाला हे माहीत आहे का ?

उत्तर प्रदेशातील, गोरखपुर जिल्ह्यात सर्वाधिक साखर कारखाने आहेत आणि त्याला भारताचा जावा म्हणतात.

साखर हा शब्द संस्कृत शब्दापासून बनला आहे. 'शर्करा' याला कन्नडमध्ये सक्करे असे म्हणतात.

4. अॅल्युमिनियम उद्योग :

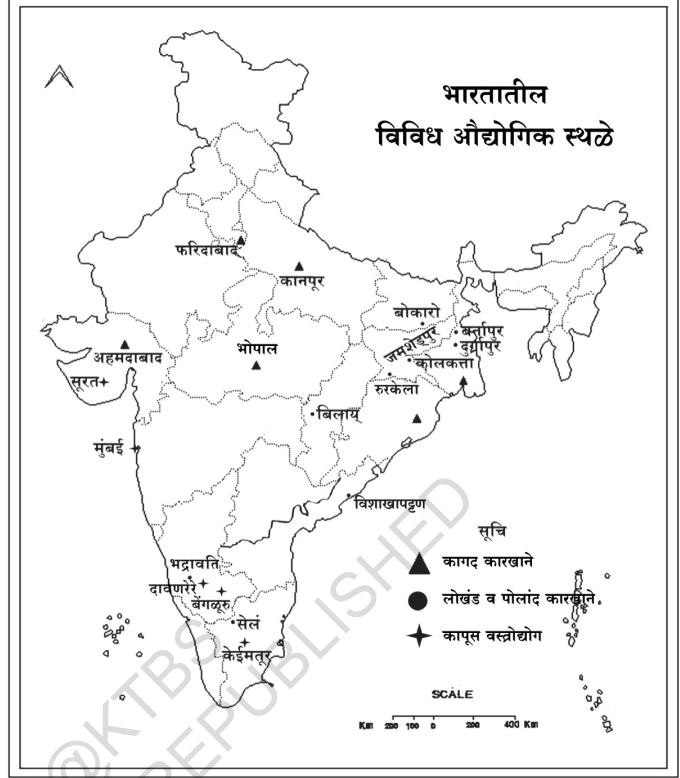
अॅल्युमिनियमचा शोध 1886 ला लागला. भारतात उत्पादन होणाऱ्या लोखंडेतर धातुमध्ये अॅल्युमिनियम हे अत्यंत प्रमुख आहे. अल्युमिनियमचे कारखाने देशाच्या काही ठिकाणीच स्थापलेले आहेत. हे उद्योग मुख्यतः तीन घटकांवर अवलंबून आहेत. विद्युतशक्तीचा पुरवठा, बॉक्साइटचा पुरवठा इतर धातु आणि भांडवलाचा पुरवठा हे होय. भारतात ओरिसा, झारखंड, छत्तीसगढ़ मध्यप्रदेश, गुजरात, महाराष्ट्र, कर्नाटक आणि तामिळनाडू या राज्यात अॅल्युमिनियमचे कारखाने आहेत.

5. कागद उद्योग :

भारतात पहिल्यांदा कागद उद्योग 1840 मध्ये पश्चिम बंगालच्या शेरामपुर येथे हुगळीनदीच्या काठावर स्थापले गेले. नंतर 1867 मध्ये कलकत्ता जवळील 'बळी' येथे मशिनने पहिल्यांदा कागद तयार केला. कागद उद्योगासाठी लागणारा कच्चा माल म्हणजे बांबू, मऊलाकूड, सलाईगवत, पेंढा, ऊसाचा चोथा इ. देशात अधिक कागदाचे कारखाने

पश्चिम बंगालमध्ये दिसून येतात. याशिवाय मुंबई, पुणे, चिन्दवार, अमरावती, नागपुर, कराड, राजमंड्री नाशिक, रायगड, तिरुपती मिरत, वाराणसी, गाजियाबाद आणि लखनौ. हे प्रमुख आहेत.

गुजरात, ओडिशा, मध्य प्रदेश आणि तामिळनाडू याठिकाणी काही प्रदेशात कागदाचे कारखाने स्थापित झाले आहेत भारतात एकूण 568 कागद कारखाने आहेत. समाचार पत्राचा कागद नाॅर्वे, स्वीडन, कॅनडा आणि अमेरिकेहून आयात केला जातो.



6. ज्ञानावर आधारित

उद्योगधंदे (Knowledge based Industry):

भारतात अती वेगाने विकसित होणारे उद्योगधंदे म्हणजे माहिती तंत्रज्ञान (Information Technology). यालाच ज्ञानावर आधारित उद्योगधंदे असे म्हणतात. याला मानवाच्या ज्ञानाचा आधार असल्या कारणाने ज्ञानावर आधारित उद्योगधंदे या नावाने ओळखला जातो. हा देशाच्या आर्थिकतेमध्ये आणि लोकांच्या राहणीमानावर अधिक परिणाम करतो. यांच्या विकासाचे प्रमाण दुसऱ्या उद्योगापेक्षा जास्त आहे.

अ) माहिती तंत्रज्ञान (IT-Information Technology) :

भारत सरकारने सॉफ्टवेअर उद्योगाच्या विकासाला प्रोत्साहन देऊन निर्यातीची वाढ करण्यासाठी सॉफ्टवेअर टेक्नॉलॉजी पार्कचे (STP) 1991 मध्ये स्थापना केली. आता देशात कर्नाटक, महाराष्ट्र, तामिळनाडू आणि आंध्रप्रदेश राज्यात अत्यंत उच्च आधुनिक व विकसित तंत्रज्ञानाचा विकास झाला आहे. या राज्यात माहिती तंत्रज्ञानाचे प्रशिक्षण केंद्र आणि विद्यापिठात पण विकसित झाला आहे. सॉफ्टवेअर ही निर्यातीची मुख्य सामुग्री

असून त्यामुळे विदेशी चलनमिळविण्यास सहाय्यक ठरते बेंगळूर हे माहिती तंत्रज्ञानाचे मुख्य केंद्र असून याला “सिलिकॉन सीटी” असे म्हणतात. कर्नाटकात, बेंगळूरू, म्हैसूर, मंगळूरू आणि हुबळी या शहरात सॉफ्टवेअर टेक्नॉलॉजी पार्कची स्थापना केली आहे.

उपक्रम:

आपल्या शाळेत माहिती तंत्रज्ञानाचा वापर कसा करतात ते समजून घ्या.

ब) जैविक तंत्रज्ञान (BT: Bio-Technology) :

भारत सरकारने 1980 मध्ये जैविक तंत्रज्ञानाच्या विकासासाठी एका स्वतंत्र संस्थेची स्थापना केली. यामुळे शेतीत मोठी क्रांती घडून आली. वनस्पती, कलम करणे, प्राणी आणि सुधारीत नवनविन बियाणे, औषधे, रासायनिक खते, जैविक खताच्या उपयोगाने सोयाबीन, मक्का, सरकी (कापसाचे बी) इत्यादी. समिश्र व संकरित जातीचा विकास केला गेला आहे. अलिकडे वनस्पती जैविक तंत्रज्ञान परिसर, जैविक विविधता, वैद्यकिय जैविक तंत्रज्ञान पण उपयोगात येत आहे. भारतात अनेक राज्यात जैविक तंत्रज्ञानाचा विकास झाला आहे. यामध्ये उत्तर-प्रदेश, अरुणाचल प्रदेश, पश्चिम बंगाल, मध्य प्रदेश, केरळ, जम्मू आणि काश्मिर, हरियाणा, पंजाब, गुजरात आणि कर्नाटक हे प्रमुख आहेत.

क) उच्च तंत्रज्ञान (AT : Advanced Technology) :

प्रगत तंत्रज्ञानाच्या वापरामुळे, देशाच्या संरक्षणाशी संबंधित टेलिफोन, इंटरनेट संप्रेषण, शस्त्रे आणि अणुबॉम्बची निर्मिती, उपग्रह प्रक्षेपण, चंद्रावर उतरणे, सरकारी कार्यालयांमध्ये पारदर्शक ई-गव्हर्नन्स (उदा.: नेम्मदी केंद्र, जनस्पंदन, सकाल) सामाजिक, आर्थिक आणि शैक्षणिक सुधारणा इत्यादी साध्य झाल्या आहेत. आज कृत्रिम बुद्धिमत्तेच्या वापरामुळे प्रगत तंत्रज्ञान एका नवीन टप्प्यावर पोहोचले आहे.

इस्रो-भारतीय बाह्य अवकाश संशोधन संस्था (ISRO-Indian Space Research Organisation)

बाह्य अवकाश तंत्रज्ञानाचा वापर भारताच्या प्रगतीसाठी आणि मानव जातीच्या प्रगतीसाठी अनुकूल ठरत आहे. 15 ऑगस्ट 1969 रोजी या संस्थेची स्थापना करण्यात आली. या संस्थेचे मुख्य कार्यालय बेंगलोर येथे आहे. डॉ विक्रम साराभाई हे इस्रोचे प्रथम अध्यक्ष होते.

- 1) भारतीय राष्ट्रीय उपग्रह व्यवस्था (INSAT-Indian national satalite system)
- 2) पहिल्याच प्रयत्नात मंगळावर पोहोचणारा भारत हा जगातील पहिला देश आहे. हे इस्त्रोचे सर्वात मोठे यश आहे.
- 3) इस्त्रोच्या प्रयत्नाने चंद्राच्या दक्षिण ध्रुवावर उतरणारा भारत पहिला देश बनला.

स्वाध्याय

I. रिकाम्या जागी योग्य शब्द भरा :

1. बंगाल आयर्न कंपनी लिमिटेड ही बंगालमध्ये _____ येथे स्थापली आहे.
2. विविध तंतू, दोऱ्याने कपडे तयार करण्याला _____ असे म्हणतात.
3. भारतात प्रथम कागद उद्योग _____ नदीच्या किनाऱ्यावर स्थापीत झाला होता.
4. इस्त्रोची स्थापण _____ साली झाली.

II. खालील प्रश्नांची उत्तरे समूहात चर्चा करून लिहा :

5. औद्योगिक प्रदेशांची यादी तयार करा.
6. लोखंड आणि पोलाद कारखाने असणारे प्रदेश कोणकोणते ?
7. उद्योगधंद्यांच्या स्थायिककरणांवर परिणाम करणारे घटक कोणकोणते ?
8. कागद तयार करण्यासाठी कोणकोणत्या कच्चा वस्तूंचा वापर करतात.
9. कापूस वस्त्रोद्योगाचे वर्गीकरण स्पष्ट करा.
10. जैविक तंत्रज्ञानामूळे शेती क्षेत्रावर झालेले परिणाम कोणते ?
11. उच्च तंत्रज्ञानाच्या वापरामूळे झालेले बदल कोणते ?
12. इस्त्रोची प्रमुख कार्ये कोणती ?

III. जोड्या जुळवा.

‘अ’

- i. मुंबई
- ii. बेंगळूरु
- iii. भद्रावती
- iv. बेळगावी जिल्हा

‘ब’

- अ) सिलिकॉन सिटी
- ब) साखरेचे कारखाने
- क) मँचेस्टर ऑफ इंडिया
- ड) विश्वेश्वरय्या लोखंड आणि पोलाद कारखाने.
- इ) जैविक तंत्रज्ञान

IV. उपक्रम :

1. भारताचा नकाशा काढून भारतातील विविध औद्योगिक क्षेत्रे दर्शवा.

V. प्रकल्प :

1. तुमच्या जवळच्या एका कोणत्याही कारखान्याला भेट देऊन, तेथे पुरवठा होणाऱ्या कच्च्या वस्तु पासून उत्पादन होणाऱ्या वस्तूंची माहिती संग्रह करा.

भारतातील नैसर्गिक आपत्ती (प्रकोप)



या प्रकरणात आपण खालील घटकांचा अभ्यास करूया:

- नैसर्गिक आपत्ती, चक्रीवादळे, कारणे, परिणाम आणि प्रतिबंधक उपाय.
- महापूर-कारणे, प्रभावित प्रदेश, परिणाम आणि त्यांचे नियंत्रण.
- जमीन कोसळणे, किनारपट्टी कोरणे आणि भूकंप.

नैसर्गिक आपत्ती (प्रकोप) (Natural Disasters) :

निसर्गात अनेक घटना घडतात त्यातील अनेक मानवी नियंत्रणाच्या आवाक्या बाहेरील आहेत तसेच त्या समस्या सोडविणे, विश्लेषित करणे सुद्धा काहि अंशी आत्ताच्या वैज्ञानिक काळात पण अशक्य झाले आहे. “नैसर्गिक रित्या घडून येणारी जिवितहानी संपत्तीचा नाश या विनाशकारी घटनाना नैसर्गिक आपत्ती” (प्रकोप) असे म्हणतात यात भूकंप, महापूर, दुष्काळ, चक्रीवादळे, भूस्खलन, किनारपट्टीचे कोरणे, हिमवर्षा ढगफूटी इ. नैसर्गिक आपत्ती (प्रकोप) आहेत.

1. चक्रीवादळे (Cyclones):

नैसर्गिक आपत्ती (प्रकोप) वेळी पृथ्वीच्या पृष्ठभागावर आवर्त वादळे अत्यंत हानिकारक आणि विनाशकारी असतात, या घातक वाऱ्यांना चक्रीवादळे असे म्हणतात.

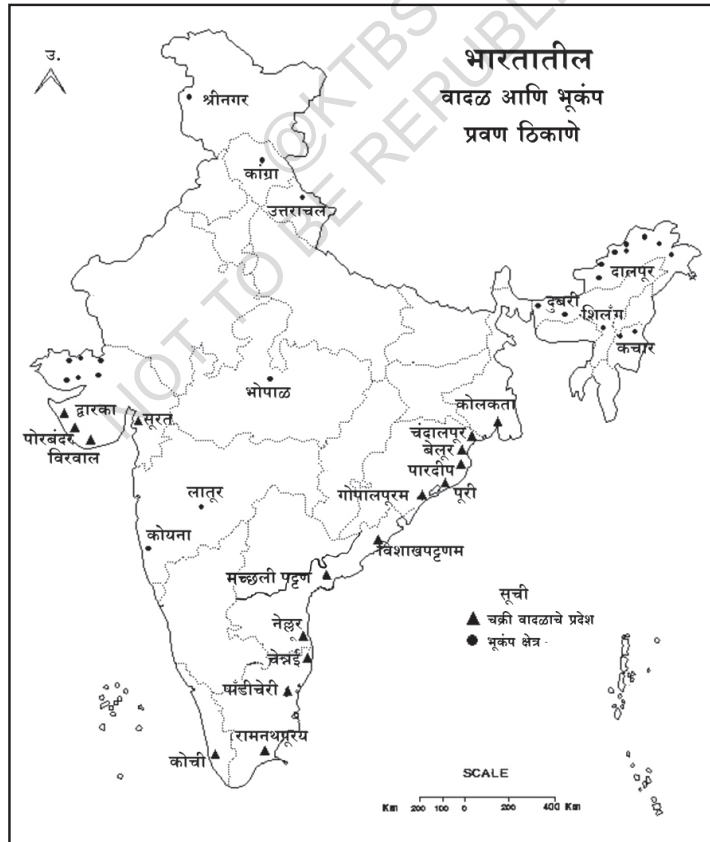
तुम्हाला माहित आहे का?

चक्रीवादळांना 2004 च्या आंतरराष्ट्रीय तहानुसार नावे देण्यात आली आहेत या प्रमाणे उत्तर हिंदी महासागराच्या किनाऱ्यावर असणारे बांग्लादेश, मालदीव, म्यानमार, ओमान, पाकिस्तान, श्रीलंका थायलंड आणि भारत हे देश आपल्या कडे उद्भवलेल्या चक्रीवादळाचे नाव ठरवतात ते नाव प्रादेशिक हवामान संस्थाना पाठवतात जे IMD संस्थांच्या आधिन कार्य करतात. नंतर ते भारतीय हवामान संस्थेची प्रादेशिक कचेरी दिल्लीला पाठवून एका नावाला निवडले जाते. आलिकडे आलेल्या चक्री वादळाला पाकिस्तानने सुचविलेल्या नावाला लैला असे म्हणतात. नंतर श्रीलंकेतील बंडू, थायलंड मधील “फेट”, बांग्लामधील “गिरी”, भारतातील “जल”, मालदीवचे “कैला”, म्यानमारचे “थाने”, ओमानचे “मुजान” अशी नावे आहेत.

चक्रीवादळे निर्माण होण्याची कारणे : चक्रीवादळे ही बंगालच्या उपसागरात उभदवतात तिन्ही बाजूनी जमीन असून भरपूर उष्णता असते त्यामूळे आद्रता वाढत जाते आणि दाबामध्ये फरक होतो. बंगालच्या उपसागरामध्ये कमी दाब निर्मित होतो. या कारणाने वेगाने वाहणारे वारे वादळ निर्माण करतात यांना चक्रीवादळे असे म्हणतात.

- सामान्यतः हे बंगालच्या उपसागरात उगम पावून पश्चिमेकडे जाऊन तामिळनाडू अथवा आंध्र प्रदेशाच्या किनाऱ्याला जाऊन आदळतात काही वेळेस वायव्येकडे आपली दिशा बदलून ओरिसा आणि पश्चिम बंगालच्या किनाऱ्यावर आपटतात भारतात वादळे ही दोन कालावधीत अधिक संभवतात विशेषतः ऑक्टोबर, नोव्हेंबर आणि मे, जून महिन्यात पण चक्रीवादळे संभवतात उदा. गोणू - 2007, निलोफर - 2014, निसर्ग - 2020 तौक्ते - 2021.

भारतातील चक्रीवादळे आणि भूकंप प्रवण क्षेत्र



चक्री वादळाचे परिणाम :

- चक्रीवादळे अत्यंत विनाशकारी असतात काहीवेळा चक्रीवादळे आदळलेल्या प्रदेशातील लोकांचे जीवन संपूर्ण बदलून जाते
- यांच्या परिणामामुळे अधिक प्रमाणात प्राणहानी होते
- सागरी लाटा जमिनीवर पसरतात गोड्या पाण्यात मिसळतात व कांही प्रमाणात अंतर्जलात मिसळून तो भाग खारट बनवतात.
- पिकांची नासाडी होते.
- वाहतूक व्यवस्था, विद्युत पुरवठा आणि लोकांचे दैनादिन जीवन अस्तव्यस्त होते.
- चक्रीवादळ आलेल्या भागात संसर्गजन्य रोगांचा प्रादुर्भाव होतो त्यामुळे मोठ्या प्रमाणात जीवितहानी होते.

प्रतिबंधात्मक उपाय :

- सखल भागातील लोकांचे सुरक्षित ठिकाणी स्थलांतर करणे
- जनित्र (Generator) बोटी हेलिकॉप्टर आणि इतर वाहतूकीची साधने सज्ज ठेवणे
- रेल्वे आणि बसचे मार्ग चक्रीवादळाच्या वाहणाच्या प्रदेशापासून बदल करणे
- चक्रीवादळाच्या मार्ग क्रमणाची लोकांना सतत माहिती देणे
- आवश्यक असलेल्या सैनिकी तुकड्या सज्ज ठेवणे
- आवश्यक अन्न व पिण्याच्या पाण्याचा आणि वस्त्रांचा संग्रह करणे
- औषधे आणि इतर वैद्यकीय सेवा सज्ज ठेवणे

2. महापूर (Floods):

भारतात अनेक नैसर्गिक विकोप दरवर्षी होतात त्यात महापूर हा जास्त अपायकारी आहे. अतिवृष्टी आणि अधिक प्रमाणात बर्फ वितळल्यामुळे नदीच्या पाण्याचे प्रमाण वाढते व पाणी नदी पात्राच्या बाहेर पसरून उताराकडे

वाहू लागते यालाच महापूर असे म्हणतात. नदीचे पाणी नदीच्या पात्रात वाहत नसून पात्र ओलांडून सखल भाग किंवा दोन्ही बाजूच्या उतारात पाणी साठते. काही वेळा एका विशिष्ट ठिकाणीच मुसळधार पाऊस पडल्याने नद्यांचे पात्र अचानक पसरट होते.

तुम्हाला माहित आहे का ?

अलिकडेच 17 जुलै 2013 रोजी उत्तराखंड राज्यातील मंदाकिनी नदीला केदारनाथ येथे आलेला महापूर हा सर्वात विनाशकारी होता.

महापूराची कारणे (Causes for Floods) :

- मान्सूनचा पाऊस अनिश्चित असून काही वेळा अतिवृष्टीने महापूर येतो.
- नदीच्या पात्रात गाळ साचून नदीतील पाणी पात्रातून बाहेर वाहून महापूर येतो.
- धरण, छोटे बांध व भींतीतील चिरा फुटून एकाच वेळी पाणी मोठ्या प्रमाणात वाहून महापूर येतो.
- नदीच्या प्रवाहाची दिशा बदलल्यामुळे महापूर येतो.
- चक्रीवादळामुळे अतिवृष्टी झाल्याने महापूर येतो.
- समुद्रतळाशी भूकंप झाल्याने महापूर येतो (त्सुनामी).
- वरील नैसर्गिक कारणे सोडून मानव निर्मित कारणेही आहेत जसे अरण्याचा नाश, अयोग्यरित्या बांधलेले धरण, कमकुवत पुलाच्या बांधांच्या भिंती, बेकायदेशीर जमिनीवर केलेले अतिक्रमण ही देखील महत्वाची कारणे आहेत.

महापूर येणारे प्रदेश

- संपूर्ण देशातच महापूर येणारे प्रदेश आढळून येतात.
- गंगा नदी आणि तिच्या उपनद्या यमुना, गंडक, कोसी आणि घागरा या नद्यांमुळे उत्तर प्रदेश आणि बिहार मध्ये महापूर उद्भवतो.
- दामोदर आणि सुवर्ण रेखा नद्यांमुळे छत्तीसगड आणि पश्चिम बंगाल या राज्यात महापूर उद्भवतात.
- ब्रह्मपुत्रा आणि तिच्या उपनद्या दिहांग, दिबांग, सुबनसिरी आणि लाहित नद्यांपासून आसामच्या नदीखोऱ्यात आसाममध्ये महापूर येतो.
- हिमालयामध्ये ढगफुटीने तात्काळ महापूर येतो.
- नर्मदा, तापी साबरमती आणि माही नदीमुळे वर्षातील काही दिवस गुजरात राज्यात महापूर आणतात.
- कर्नाटकात कृष्णा, तुंगभद्रा, घटप्रभा, मलप्रभा, डोणी, बेण्णेहळ्ळा नद्यांपासून पावसाळ्यात भरून अतिवेगाने वाहून महापूर आणतात.

महापुराचे परिणाम (Effects of Floods) :

- महापूर लोकांची संपत्ती, घरे, जमीन आणि पिकांचा नाश करतात.
- दूर संपर्क, विद्युत पुरवठा, वाहतूक व्यवस्था प्रभावित होते.

- महापुरामुळे सुपीक जमिनीच्या वरचा थर वाहून जातो आणि झाडाझुडपांचा नाश होतो.
- सखल भागात साचलेले पाणी धोकादायक आजाराला कारणीभूत ठरते.

महापूर रोखण्याच्या उपाय योजना (Flood control measures) :

- महापूर रोखण्यासाठी नदीच्या पात्राला मजबूत बांध बांधणे.
- नद्यांवर घरणे बांधून पाण्याचा संग्रह करून प्रवाह दुसरीकडे वळविणे.
- महापूरांची पूर्वसूचना देणाऱ्या केंद्राची स्थापना करणे.
- जलमय प्रदेशात अरण्य वाढवणे यामुळे मातीची झीज रोखली जाते आणि धरणात गाळ साचण्याला प्रतिबंध होऊन महापुरावर नियंत्रण मिळविता येते.

3. जमिनीचे कोसळणे (Land Slides):

पर्वत किंवा टेकड्यावरून उंचावरील भाग तुटून किंवा घसरून खाली सरकत येऊन जमिनीवर खाली येऊन पडतो त्याला जमिनीचे कोसळणे किंवा भूस्खलन असे म्हणतात. पर्वतावरून खाली घसरून आलेल्या वस्तुतः दगड, माती आणि मलबा हे प्रमुख अवशेष असतात. उंच डोंगराळ प्रदेशात होणारे जमिनीचे कोसळणे अधिक विनाशकारी असतात.

जमीन कोसळण्याची कारणे :

- पर्वत आणि समुद्र किनाऱ्यावर पाण्याच्या प्रवाहाने, लाटांनी, भरती व ओहोटीने व पावसाने जमिनीला कोरले जाते त्यामुळे उतार निर्माण होऊन जमीन कोसळते.
- उंच टोकदार पर्वत प्रदेशात रस्ते, रेल्वेमार्ग, कालवे इत्यादींचे निर्माण करण्याने उतार जास्त होऊन जमीन कोसळते.
- चिकण मातीच्या थरावर पोकळ भूसभूषित मातीचे पदर असल्यास उतार निर्माण होऊन जमीन कोसळते.
- खाण कामाच्या प्रदेशात जमीन कोसळणे सामान्य आहे. धातूच्या शोधार्थ खोलपर्यंत जमिनी खोदल्याने जमीन कोसळते.
- जंगलतोड आणि उताराच्या प्रदेशात शेतीची मशागत करण्याने जमीन कोसळते.

जमीन कोसळण्याचे परिणाम :

- जमीन कोसळण्याच्या अनेक लहान नद्यांच्या प्रवाहाला अडथळा निर्माण होतो.
- वाहतुकीच्या संचाराला अडचण निर्माण होते.
- अनेक ओढे आणि वनस्पती भूमीगत (लुप्त) होतात.
- जमीन कोसळल्याने अनेक जीवित आणि संपत्तीची हानी होते.

4. किनारापट्टी कोरणे (Coastal Erosion) :

समुद्राच्या लाटा सतत किनाऱ्यावर आपटातात त्यामुळे किनारपट्टीची झीज होते. या लाटांनी किनाऱ्यांचे प्रदेश झिजण्याला किनारपट्टीचे कोरणे असे म्हणतात. भारतात किनारपट्टीचे कोरणे जास्त त्यावेळी असते ज्या वेळी नैऋत्य मान्सून वारे वाहण्याचा कालावधी आणि वादळे निर्माणाच्या कालावधीमध्ये मोठ्या आणि वेगाने लाटा किनाऱ्यावर आपटतात. सुरुवातीला नैऋत्य मान्सून वारे अरबी समुद्रात उंच लाटा निर्माण करतात व किनारपट्टीवर आपटतात त्यामुळे किनारपट्टीचे कोरणे होते. त्यामुळे पश्चिम किनाऱ्यावर असणारे राज्य केरळ, कर्नाटक, गोवा या राज्यात किनारापट्टीचे कोरणे जास्त होते. याशिवाय तामिळनाडूतील, कन्याकुमारी, महाराष्ट्र आणि गुजरात मध्ये ही किनारपट्टीचे कोरणे दिसून येते. पण पूर्व किनारपट्टीत किनारापट्टीचे कोरणे कमी प्रमाणात दिसून येते.

परिणाम :

- समुद्राच्या लाटांमुळे किनारपट्टीची झीज होते व मोठ्या प्रमाणात समुद्र क्षेत्र वाढते.
- अनेक घरे आणि संपत्तीचे नुकसान आणि हानी पोहोचते.

उपाय :

- किनारपट्टी प्रदेशातून वाळू काढण्यावर नियंत्रण ठेवणे.
- किनारपट्टीच्या प्रदेशात लाटांचा वेग जास्त असलेल्या ठिकाणी मजबूत भिंती निर्माण करणे.
- यापेक्षा उत्तम मार्ग म्हणजे संपूर्ण किनारापट्टीवर मॅग्नोव्ह अरण्यांची वाढ करणे.

5. भूकंप (Earthquakes) :

पृथ्वीच्या पृष्ठभागावर अनेक नैसर्गिक आपत्ती घडतात त्यातील भूकंप ही एक आहे. पृथ्वीच्या भूपृष्ठभागावरील थराच्या आत दाब अधिक वाढल्यास जमीन कंपित होते. या पृष्ठभागावरील होणाऱ्या हालचालींना भूकंप असे म्हणतात.

भूकंपाची कारणे :

- पृथ्वीच्या आंतरिक भागात दाब जास्त वाढल्यास.
- शिलावरणातील वरच्या भागात असलेल्या तप्त मॅग्माचे मुख एकाठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी सरकल्याने.
- शहरीकरण.
- अरण्याचा नाश, धरणे बांधण्याने आणि खाणकामाने भूकंप संभवतात.

भूकंपाची भारतात विभागणी : भूकंपाच्या घटना भारतात मोठ्या प्रमाणात घडतात. उत्तरे कडील हिमालय, पूर्व आसाम, पश्चिमेकडील गुजरात येथे घडलेल्या भूकंपांची साक्ष प्रामुख्याने मिळते. दक्षिण भारतात कोयना, लातूर आणि इतर ठिकाणी भूकंपाचा अनुभव झाला आहे.

भूकंपामुळे होणारे परिणाम :

- मनुष्याची व संपत्तीची हानी व नुकसान होते.
- वाहतूक व्यवस्था खंडित होते.
- रोगांचा प्रादुर्भाव वाढतो.
- समुद्राच्या लाटा जोराने किनाऱ्यावर आदळतात.
- त्सुनामीची संभावना असते.
- नदीचा प्रवाह बदलू शकतो. इत्यादी.

सावधगिरीचे उपाय :

- भूकंप प्रवण क्षेत्रात बहुमजली इमारत बांधण्यास निर्बंध घालणे.
- अशा प्रदेशात इमारती बांधताना हलक्या वस्तुंचा वापर करणे.
- भूकंप प्रतिकारक शक्तीयुक्त गुणाने भरलेल्या वस्तूने इमारतीची निर्मिती करावी.

- भूकंपात सापडलेल्या लोकांना मूलभूत पर्यायी सुविधा पुरविणे.
- विद्युत पुरवठा खंडित करणे.

नैसर्गिक आपत्तींच्या वेळी सावधगिरीचे उपाय:

अन्न तयार करणे, अन्नाचे वाटप, शुद्ध पिण्याचे पाणी पोहचवणे, औषधांचे वितरण, तात्काळीक आश्रय व्यवस्था, आवश्यक मूलभूत सहाय्य जलद पोहचवण्यासाठी उपक्रम हाती घेणे.

स्वाध्याय

I. समूहात चर्चा करून खालील प्रश्नांची उत्तरे लिहा :

1. नैसर्गिक आपत्ती म्हणजे काय?
2. चक्री वादळाचे परिणाम कोणते?
3. महापूर म्हणजे काय?
4. जमीन कोसळणे म्हणजे काय?
5. भूकंप म्हणजे काय?
6. महापूराची कारणे कोणती? महापुरात येणारे प्रदेश कोणकोणते?
7. किनारपट्टी कोरणे म्हणजे काय? किनारपट्टी कोरणे कसे थांबवता येते?
8. भूकंपामुळे होणारे परिणाम कोणकोणते आहेत? भूकंपापासून सावधीगिरीचे उपाय कोणते आहेत?

II. उपक्रम :

1. भारताचा नकाशा काढून त्यात भूकंप प्रवण क्षेत्रे आणि महापुरात येणारे प्रदेश दर्शवा.
2. चक्रीवादळाला दिलेल्या नामाबद्धल होणारा फायदा याबद्दल वर्गात चर्चा सत्राचे आयोजन करा.

III. प्रकल्प :

1. तुमच्या शिक्षकांच्या मदतीने भारतातील आत्तापर्यंत महापुरात प्रभावित क्षेत्र म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या प्रदेशांची (क्षेत्रांची) यादी बनवा.

अर्थशास्त्र

प्रकरण-30 वे

ग्रामीण विकास



या प्रकरणात आपण खालील घटकांचा अभ्यास करूया:

- ग्रामीण विकासाचा अर्थ आणि महत्त्व
- ग्रामीण विकास आणि विकेंद्रीकरण
- ग्रामीण विकास आणि पंचायत राज संस्था
- ग्रामीण विकास आणि महिला सबलीकरण

भारत हा खेड्यांचा देश आहे. 2011 च्या जनगणनेनुसार 68.84% लोकसंख्या खेड्यांमध्ये राहते. या लोकसंख्येपैकी एक तृतीयांश लोक दारिद्र्यात राहतात. म्हणून राष्ट्रपिता महात्मा गांधी यांनी फार पूर्वीच म्हटले होते की, गावांचा विकास हाच भारताचा खरा विकास आहे.

भारत सरकारने स्वातंत्र्यानंतर अवलंबलेल्या विकास तंत्रामुळे केवळ शहरी विकास होऊ शकला. शहरांमध्ये उद्योगधंदे विकसित झाले आणि शहरांचा विस्तार झाला. मात्र, ग्रामीण उद्योग नामशेष होऊ लागले आणि ग्रामीण लोक शहरांकडे स्थलांतरित होऊ लागले. उदारीकरण आणि जागतिकीकरणामुळे अत्याधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर करणाऱ्या उद्योग आणि सेवा क्षेत्राचा झपाट्याने विस्तार झाला. या क्षेत्रांमध्ये रोजगाराच्या संधी प्रामुख्याने शहरी लोकांना उपलब्ध आहेत. शहरे अति-आधुनिक जीवनशैलीचा आनंद घेत आहेत.

प्रामुख्याने शेतीवर अवलंबून असलेल्या ग्रामीण भागातील लोकांमध्ये गरिबी वाढली आहे. त्यापैकी एक तृतीयांश निर्वाह पातळी खाली राहतात. आधुनिकीकरणाच्या आघातामुळे ग्रामीण कुटीर उद्योग स्पर्धेला तोंड न देता लुप्त होत आहेत. जरी 60% लोक प्राथमिक क्षेत्रात काम करत असले तरी, राष्ट्रीय उत्पन्नात या क्षेत्राचे योगदान फारच कमी आहे आणि वर्षानुसार कमी होत आहे. त्यामुळे शहरी आणि ग्रामीण भागातील दरी हळूहळू वाढत आहे. हा असमतोल दूर करून देशाचा सर्वांगीण विकास साधायचा असेल, तर सर्वप्रथम ग्रामीण भागाचा विकास करणे नितांत गरजेचे आहे.

1. ग्रामीण विकासाचा अर्थ आणि महत्त्व (Meaning and Importance) :

ग्रामीण विकास या वाक्यांशाचा व्यापक अर्थ आहे. कृषी आणि कृषी-संबंधित क्रियाकलापांच्या विकासा व्यतिरिक्त, त्यात गृह निर्माण, शिक्षण, आरोग्य, स्वच्छता, वाहतूक, दळणवळण आणि इतर आवश्यक सामाजिक आणि आर्थिक सुविधा, रोजगार -च्यासंधींची निर्मिती, सामाजिक कल्याण इत्यादींचा विस्तारित विकास समाविष्ट आहे.

ग्रामीण विकास अत्यंत महत्त्वाकांक्षीपणे शेतकरी, शेतमजूर, अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती आणि इतर मागासवर्गीय लोकांचे जीवनमान सुधारण्याची कल्पना करते. थोडक्यात सांगायचे तर, ग्रामीण विकास म्हणजे स्थानिक पातळीवर उपलब्ध असलेल्या महत्त्वाच्या नैसर्गिक आणि मानवी संसाधनांचा योग्य वापर करून ग्रामीण लोकांच्या सामाजिक आणि आर्थिक स्थितीत सुधारणा करणे.

ग्रामीण विकासाचे महत्त्व : भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या विकासात ग्रामीण विकासाला खूप महत्त्वाचे स्थान आहे. बहुसंख्य लोकसंख्या खेड्यात राहते, आणि गरिबी, बेरोजगारी, निरक्षरता, अनारोग्य, मूलभूत सुविधांचा अभाव इत्यादी समस्यांनी ग्रासलेली आहे. या समस्या ग्रामीण विकासाच्या माध्यमातून सोडवल्या पाहिजेत आणि ग्रामीण भारताला सक्षम बनवले पाहिजे.

ग्रामीण भागातील लोकांना शिक्षण, प्रशिक्षण, आरोग्य, स्वच्छता इत्यादी विविध मूलभूत सुविधा उपलब्ध करून दिल्या पाहिजेत आणि त्यांचे ज्ञान, कौशल्य आणि काम करण्याची क्षमता वाढवली पाहिजे. शेतीसोबतच पशुपालन, मत्स्यपालन, रेशीम उद्योग, कुक्कुटपालन आणि इतर शेतीशी संबंधित उपक्रमांना चालना द्यावी, ज्याद्वारे शेती हा एक फायदेशीर आणि आकर्षक व्यवसाय बनू शकेल. अशा उपाययोजनांद्वारे ग्रामीण भागातील लोकांचे शहरांकडे होणारे स्थलांतर टाळता येईल.

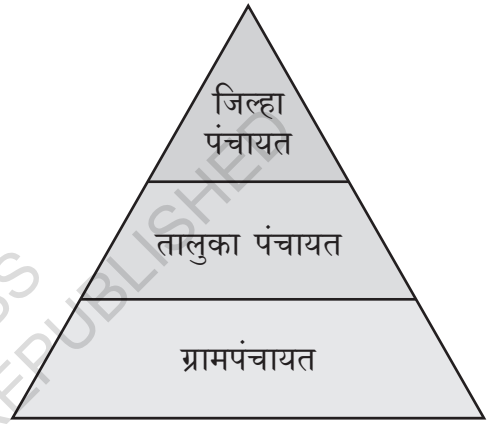
ग्रामीण भागात मूलभूत सुविधांचा अभाव दिसून येतो. ग्रामीण भागातील लोकांना वीज, सिंचन, वाहतूक, दळणवळण, मार्केट यार्ड इत्यादी अत्यावश्यक सुविधा उपलब्ध करून दिल्या पाहिजेत आणि त्यांची उत्पादकता वाढवली पाहिजे. कच्चा शेतीमाल शहरांमध्ये पाठवून विकण्याऐवजी गावातच त्यावर प्रक्रिया करून त्याचे रूपांतर तयार मालामध्ये करता येते, त्यामुळे त्याचे मूल्य वाढते. त्यामुळे गावकऱ्यांना रोजगाराच्या अधिक संधी तर मिळतीलच, पण त्यांच्या उत्पन्नातही भर पडणार आहे. लघु आणि कुटीर उद्योग सुधारले जाऊ शकतात, ज्यामुळे ग्रामीण अर्थव्यवस्था मजबूत होईल.

ग्रामीण भागात शेतमजूर, गरीब लोक, अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमाती आणि इतर मागासवर्गीयांना सतत रोजगाराच्या संधी मिळण्याची हमी देणारी व्यवस्था निर्माण करावी लागेल.

शहरी भागातील लोकांना ज्या सुविधा आणि संधी उपलब्ध आहेत त्या ग्रामीण भागातील लोकांना उपलब्ध झाल्या पाहिजेत. विकासाच्या प्रक्रियेत गावकऱ्यांचा सहभाग असावा. विकासाचे फायदे त्यांनाही तितकेच मिळायला हवेत. हे ग्रामविकासातून साधले पाहिजे.

2. वि-केंद्रीकरण (De-Centralisation of Power) :

प्रत्येक खेड्याच्या प्रशासनाचे अधिकार आणि विकासाची जबाबदारी खेड्यातील लोकांच्यावरच सोपविणे म्हणजेच विकेंद्रीकरण होय. प्रशासकीय विकेंद्रीकरणाद्वारे, स्वावलंबी, स्वयंपूर्ण आणि समृद्ध होऊ शकतात. या प्रक्रियेला महात्मा गांधींनी ग्राम स्वराज्य म्हटले. विकेंद्रीकरण सर्व प्रकारचे शोषण थांबवते, मानवी स्वातंत्र्य आणि सन्मान राखते करुणा आणि सहकार्यासारख्या मानवी मूल्यांचे पालनपोषण करते.



त्रिस्तरीय पंचायत राज व्यवस्था

विकेंद्रीकरण सक्षम करण्यासाठी पंचायत राज व्यवस्था प्रत्यक्षात आणली आहे. भारत सरकारने 1993 मध्ये, संविधानातील 73 व्या दुरुस्तीद्वारे, देशभरात पंचायत राज संस्थांची एकसमान प्रणाली अस्तित्वात आणली. त्यामुळे पंचायत संस्थांना घटनात्मक दर्जा मिळाला. दुरुस्तीनुसार पंचायतींची त्रिस्तरीय व्यवस्था अस्तित्वात आली. त्या ग्रामपंचायत, तालुका पंचायत आणि जिल्हा पंचायत होत्या. पंचायत राजसंस्था लोकशाहीच्या तत्वांनुसार चालतात.

3. ग्रामीण विकासांमध्ये पंचायत राज संस्थांची भूमिका

(Role of Panchayat Raj Institution) :

ग्रामीण विकासांमध्ये ग्रामीण जनतेला सहभागी करून घेण्यास सक्षम करण्यात पंचायत राज संस्थांची मोठी भूमिका आहे. ते ग्रामीण समाजाला रस्ते, नाले, पिण्याचे पाणी, पथदिवे, शौचालये, शाळा आणि रुग्णालयाच्या इमारती, मार्केट यार्ड इत्यादी मूलभूत सुविधा पुरवण्यात मदत करू शकतात. प्राथमिक आणि माध्यमिक शालेय शिक्षण,

प्रौढ शिक्षण, तांत्रिक आणि व्यावसायिक प्रशिक्षण यांना प्रोत्साहन देऊन. , आणि आरोग्य आणि स्वच्छता सुविधांचा विस्तार, पंचायत राजसंस्थांनी मानवी संसाधने विकसित करण्यासाठी देखील प्रयत्न केले आहेत.

शेती, पशुपालन, कुक्कुटपालन, मत्स्यपालन, सामाजिक वनीकरण इत्यादी ग्रामीण उत्पादक उपक्रमांचे पालनपोषण करून लोकांना अधिक रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करून देता येतील. तलाव आणि टाक्या बांधून, नियमितपणे गाळ काढून टाकून कृषी सिंचनाचा विस्तार केला जाऊ शकतो. लघु पाटबंधारे कामांची देखभाल इ. ग्रामीण आणि कुटीर उद्योग सुधारले जाऊ शकतात. अन्न प्रक्रिया युनिट्सच्या स्थापनेला प्रोत्साहन दिले जाऊ शकते. वरील सर्व उपक्रमांसाठी पंचायतींच्या माध्यमातून चर्चासत्रे, परिषदा आणि प्रशिक्षण कार्यक्रम आयोजित करता येतात.

रोजगार निर्मिती आणि गरिबी निर्मूलनासाठी महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना', (MGNREGA) स्वर्णजयंती ग्राम स्वरोजगार योजना' (SGSY)' इत्यादी सारखे विविध कार्यक्रम पंचायत संस्थांच्या माध्यमातून प्रभावीपणे राबविले जाऊ शकतात. अशा कार्यक्रमांच्या यशाने, ग्रामीण भागातील गरिबी आणि बेरोजगारी दूर करता येईल. 'इंदिरा आवास योजना', 'आंबेडकर-वाल्मिकी गृहनिर्माण योजना', 'आश्रय योजना' बसव वसती योजना अशा विविध गृहनिर्माण योजना राबवता येतील आणि सर्व निवाराहीन लोकांना

तुम्हाला माहित आहे का ?

PURA : (PURA = Providing Urban Amenities in Rural Areas)

पुरा : (पुरा = ग्रामीण भागात नागरी सुविधा पुरवणे) ग्रामीण भागात नागरी सुविधापुरविणे हा भारताचे माजी राष्ट्रपती डॉ. अब्दुल कलाम यांनी ग्रामीण विकासासाठी संकल्पित केलेला उत्कृष्टप्रकल्प आहे. या प्रकल्पामध्ये, गावांना जोडण्याचे चार मार्ग नियोजित आहेत: 1. भौतिकलिकितंतर्गत, 15-25 गावांच्या गटाला परस्पर रस्ते जोडले जातील. या गावांच्या आसपास रिंग रोड होणार आहे. शिवाय, त्यांना वीज जोडणी मिळते. 2. ज्ञानाच्या दुव्यामध्ये प्रत्येक 5-7 किलोमीटर अंतरावर एक शाळा, उच्च शिक्षणसंस्था आणि एक रुग्णालय स्थापन करणे समाविष्ट आहे. 3. इलेक्ट्रॉनिक लिंकमध्ये गावांना आधुनिक दूरध्वनी आणि दूरसंचारसेवा प्रदान करणे समाविष्ट आहे. 4. आर्थिक दुव्यामध्ये villages (खेड्यांच्या) गटामध्ये एक योग्य मार्केट यार्ड स्थापित करणे समाविष्ट आहे. या मार्केट यार्डमुळे गावकऱ्यांना त्यांची सर्व उत्पादने विकणे आणि त्यांच्या दैनंदिन गरजेच्या वस्तू खरेदी करणे शक्य झाले पाहिजे.

निवारा दिला जाऊ शकेल. 'सुवर्ण ग्रामोदय योजने'च्या माध्यमातून मुलभूत सविधा वाढवता येतील. गावातील सार्वजनिक वितरण व्यवस्था बळकट करता येईल आणि गरीब लोकांना आवश्यक अन्नधान्य पुरेशा प्रमाणात उपलब्ध करून देता येईल.

वृद्ध, दिव्यांग, विधवा, मतिमंद इत्यादींची ओळख करून घेऊन शासनाच्या समाज कल्याण कार्यक्रमातील सर्वसुविधा त्यांच्या पर्यंत त्वरित पोहोचतील याची खात्री करता येईल. महिलांच्या सर्व बचतगटांना एकत्र आणून त्यांना योग्य प्रोत्साहन मिळू शकते आणि त्यांच्या उत्पादक क्रियाकलापांना प्रोत्साहन दिले जाऊ शकते. अशाप्रकारे महिलांनाही राष्ट्राच्या विकासात सहभागी करून घेता येईल.

गावी जत्रा, उत्सव साजरे करून सामाजिक व सांस्कृतिक उपक्रमांना चालना मिळू शकते. अशा उपक्रमांतून ग्रामीणकला-कलेला चालना मिळेल आणि ग्रामीण संस्कृती समृद्ध होईल.

अशाप्रकारे, ग्रामीण भागाच्या सर्वांगीण विकासात, तेथील गरीबी आणि बेरोजगारी दूर करण्यात, गावकऱ्यांचे जीवन स्वतंत्र आणि समृद्ध करण्यात आणि त्याद्वारे देशाची लोकशाही मजबूत करण्यात पंचायत राजसंस्था महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतात. पंचायत राज संस्थावरील सर्व उपक्रमात स्वतःला गुंतवून गावांना विकासाच्या मार्गावर घेऊन जाताना आपण पाहू शकतो.

4. विकासात महिला (Women in Development) :

एक स्त्री तीच्या जीवनात आई, पत्नी, सून आणि मुलगी म्हणून विविध कर्तव्ये पार पाडते. प्रत्येक पुरुषाच्या आयुष्याला स्त्रीने आकार दिला आहे. ती केवळ घरातच नाही तर बाहेरही एक शेतकरी, कामगार, कर्मचारी, अधिकारी, उद्योगपती आणि महिला पुरुषांच्याबरोबरीने काम करते. त्यामुळे देशाच्या विकासात, विशेषतः ग्रामीण विकासात तिची भूमिका निर्णायक आहे.

शेती, पशुपालन, मत्स्यपालन, रेशीमकीटक पालन, फलोत्पादन, फुलशेती आणि कुकुटपालन या क्षेत्रात काम करणाऱ्या महिलांची संख्या अधिक आहे. महिला कृषी कामगारांमध्येही बहुसंख्य आहेत. सुशिक्षित महिला अर्थव्यवस्थेतील विविध क्षेत्रात विविध प्रकारच्या नोकऱ्या यशस्वीपणे हाताळत आहेत. सरकारी कार्यालये, व्यवसायिक संस्थाने, शैक्षणिक संस्था, रुग्णालये, वद्धाश्रम इत्यादी मध्ये महिला अपवादात्मक सेवा देत आहेत. शिवाय, वाढती लोकसंख्या नियंत्रित करण्यात सुशिक्षित महिला महत्त्वाची भूमिका बजावत आहेत.



शेतीत महिला



उद्योगात महिला



महिला एक पायलट

राजकीय क्षेत्रातही महिला स्वतःला प्रस्थापित करत आहेत. ग्रामपंचायती पासून राष्ट्रपती पदापर्यंत त्या अनेक जबाबदाऱ्या सक्षमरीत्या पार पाडत आहेत. त्या सरकारच्या विविधपातळ्यांवर राजकीय नेते म्हणून विविध जबाबदाऱ्या सांभाळत आहेत. पंचायत राजसंस्थांमध्ये महिलांना आरक्षण असल्याने एका सामान्यखेड्यातील महिलेला राजकीय सत्ता सांभाळण्याची आणि ग्रामीणविकासासाठी कामकरण्याची संधी मिळते. सध्या कर्नाटकातील एक उल्लेखनीय वैशिष्ट्य म्हणजे पंचायतसंस्थांच्या निवडून आलेल्या सदस्यांमध्ये 50% पेक्षा जास्त महिला आहेत.

ग्रामीण भागातील सर्व गावांमध्ये “महिला स्व-सहाय्य संघाची” निर्मिती करण्यात आली आहे. गरीब ग्रामीण महिलांना संघटित करण्यात आणि त्यांना आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी बनवण्यात हे खूप मोलाची भूमिका बजावत आहेत. या गटाच सदस्य सहजपणे कर्ज घेऊ शकतात आणि उत्पादक क्रियाकलापांमध्ये व्यस्त राहू शकतात. बचत गोळाकरण्यात आणि कर्जाची परतफेड करण्यात या संघटना खूप यशस्वी झाल्या आहेत. दारूबंदी, जुगार आदी वाईट सवयी ग्रामीण भागात मोठ्या प्रमाणावर पसरत आहेत. बालविवाह, हुंडा, जातिव्यवस्था, अंधश्रद्धा, स्त्रिया आणि मुलांचे शोषण यां सारख्या सामाजिक दुष्प्रवृत्ती आजही फोफावत आहेत. बचत गटांच्या माध्यमातून महिला अशा वाईट गोष्टींपासून मुक्ती मिळवू शकतात. त्या स्वच्छ आणि प्रगतीशील समाजाच्या निर्मितीसाठी योगदान देण्यास समर्थ आहेत.

उपक्रम :

तुमच्या गावातील महिलास्वयं-सहाय गटाला भेट द्या आणि त्याच्या क्रियाकलापांबद्दल जाणून घ्या.

स्त्रिया घरातील कामे करतात ते श्रम मानले जात नाहीत आणि म्हणून त्यांना कोणतेही वेतन दिले जात नाही. घरात आणि बाहेर दोन्ही ठिकाणी केलेले काम विचारात घेतलेतर स्त्रिया पुरुषांपेक्षा जास्त कालावधीसाठी काम करतात. तरीही, त्या कामाचा मोबदला दिला जात नाही, आणि महिलांना थेट उत्पन्न मिळत नाही. राष्ट्रीय उत्पन्नातही अशाप्रकारच्या मजुरीची दखल घेतली जात नाही.

एकूणच, देशाला आर्थिकदृष्ट्या विकसित करण्यात स्त्री आणि पुरुष दोघांचीही समान जबाबदारी आहे. ते प्रगतीच्या रथाच्या दोन चाकांसारखे आहेत.

स्वाध्याय

I. योग्य शब्दासह रिक्त जागा भरा :

1. भारताचा खरा विकास खेड्यांचा विकास आहे. असे _____ यानी म्हटले आहे.
2. राज्यघटनेच्या 73व्या कायद्याच्या दुरुस्तीनुसार _____ स्तरातील पंचायत राजसंस्था अस्तित्वात आल्या.
3. पंचायत संस्था _____ तत्वाप्रमाणे कार्य करतात.
4. _____ गरीब ग्रामीण महिलाना एकत्र आणण्यासाठी आणि त्यांना आर्थिक दृष्ट्या स्वतंत्र करण्यासाठी अस्तित्वात आले आहेत.

II. खालील प्रश्नांची उत्तरे एका वाक्यात लिहा :

5. ग्रामीण विकासाचा अर्थ स्पष्ट करा.
6. सत्तेचे विकेंद्रीकरण म्हणजे काय?
7. पंचायत राज संस्थांच्या तीन स्तरांची नावे लिहा.
8. कोणत्याही दोन गृहनिर्माण कार्यक्रमांचा उल्लेख करा.
9. महिलांचे कोणते काम श्रम मानले जात नाही?

III. खालील प्रश्नांची प्रत्येकी पाच ते सहा वाक्यात उत्तरे लिहा :

10. भारतातील ग्रामीण भागातील आर्थिक परिस्थिती कशी आहे?
11. ग्रामीण विकासाचे महत्व थोडक्यात लिहा ?
12. विकेंद्रीकरणाच्या प्रकाशात गांधीजींची ग्राम स्वराज्य संकल्पना स्पष्ट करा.
13. ग्रामीण विकासामध्ये पंचायत राज संस्थांची भूमिका काय आहे?

IV. उपक्रम :

1. जवळच्या ग्राम पंचायतीला भेट द्या आणि ग्रामीण विकासाच्या दिशेने करत असलेल्या कामांची यादी करा.
2. जवळच्या महिला बचत गटाला भेट द्या. महिलाना स्वावलंबी बनवण्यात त्यांची भूमिका जाणून घ्या आणि वर्गातील वर्गमित्राशी चर्चा करा.

सार्वजनिक अर्थव्यवस्था आणि अंदाज-पत्रक (Public Finance and Budget)



या प्रकरणात आपण खालील घटकांचा अभ्यास करूया:

- सार्वजनिक अर्थव्यवस्थेचे अर्थ आणि महत्व.
- अंदाज-पत्रक.
- सार्वजनिक खर्च आणि सार्वजनिक उत्पन्न.
- तुटीचे अर्थव्यवस्था आणि आर्थिक तुटी.

तुम्हाला आणि तुमच्या कुटुंबाचे मूळ उत्पन्न कोठून येते? आणि किती उत्पन्न येते याची माहिती आहे का? सामान्यतः उत्पन्नाला एका वर्षाच्या कालावधीला अंदाज केला जातो. प्रत्येक कुटुंब शेती, उद्योग, अथवा सेवा क्षेत्राच्या उद्योगात काम करण्याद्वारे उत्पन्न मिळवितात.. असे मिळविलेले उत्पन्न उपभोग आणि विकासाच्या उद्देशाकरिता खर्च करण्यात येते. व्यक्ति अथवा कुटुंब आपले उत्पन्न आणि खर्च योग्य रीतिने निर्वहण करून विकास साधण्याची एक कला आहे. उत्पन्नापेक्षा खर्च जास्त झाल्यास कर्ज घ्यावे लागते. व्यक्ति अथवा कुटुंबाचे उत्पन्न, खर्च आणि कर्जाच्या निर्वहणा बदल समजाऊन सांगण्याला वैयक्तिक अर्थव्यवस्था असे म्हणतात. त्याच प्रमाणे सरकार आपली अर्थव्यवस्थेचा निर्वहण करतो हेच सार्वजनिक अर्थव्यवस्था होय. या प्रकरणात सरकार आपली अर्थव्यवस्थेचे कसे निर्वहण करतो याची माहिती घेऊ या.

1. सार्वजनिक अर्थव्यवस्थेचे अर्थ आणि महत्व (Meaning and Importance of Public Finance) :

सार्वजनिक अर्थव्यवस्था म्हणजे सरकारची अर्थव्यवस्था होय. सरकारचे उत्पन्न, सरकारचे खर्च, आणि सरकारचे कर्ज यांच्या निर्वहणाच्या अध्ययनाला सार्वजनिक अर्थव्यवस्था असे म्हणतात. सार्वजनिक अर्थव्यवस्था सरकारचे उत्पन्न, खर्च आणि कर्ज निर्वहणाचा संपूर्ण चित्रण देतो.

सार्वजनिक अर्थव्यवस्था आणि वैयक्तिक अर्थव्यवस्थे मधील फरक.

वैयक्तिक अर्थव्यवस्था	सार्वजनिक अर्थव्यवस्था
वैयक्तिक अथवा खाजगी अर्थव्यवस्था एक व्यक्ति अथवा कुटुंबाच्या उत्पन्न खर्चाला सम्बधीत आहे.	सार्वजनिक अर्थव्यवस्था सरकारच्या उत्पन्न आणि खर्चास सम्बधीत आहे.
वैयक्तिक अर्थव्यवस्थेत व्यक्ति आपल्या उत्पन्नाचे अंदाज पत्रक तयार करून, नंतर त्या प्रमाणे खर्च करतात.	सार्वजनिक अर्थव्यवस्थेत सरकार प्रथम आपल्या खर्चाचे अंदाज पत्रक तयार करून त्या प्रमाणे उत्पन्न जोडतो
वैयक्तिक अर्थव्यवस्थेचे व्यवहार शक्य तितके गुप्त ठेऊ शकतात.	सार्वजनिक अर्थव्यवस्था शासनाच्या संथेत चर्चा केली जाते. तसेच माध्यमाद्वारे सर्वांना समजण्या सारखा प्रचार केला जातो.
व्यक्ति अथवा कुटुंब बचत केल्यास ते आपल्या विकासाला पूरक बनतो.	सरकार बचत केल्यास ते देशाच्या विकासात घट होते त्यामूळे सरकार आपल्या उत्पन्नापेक्षा जास्त पैसा विकास कार्याला खर्च करण्याचे प्रयत्न करतात.

सार्वजनिक अर्थव्यवस्थेचे महत्व : आर्थिक विकास आणि आर्थिक स्थिरता राखून ठेवण्याच्या उद्देशाने सरकार आपले उत्पन्न, खर्च, आणि कर्जाच्या सम्बधीत वेळोवेळी कार्यरत केलेल्या नीतिला आर्थिक नीती अथवा कोषियनीति (fiscal policy) असे म्हणतात. सरकार आर्थिक नीतिद्वारे सार्वजनिक अर्थव्यवस्थेचे निर्वहण करतो. सार्वजनिक अर्थव्यवस्था देशाच्या विकासाच्या दृष्टिकोणाने व्यवस्था केली जाते.

- 1) सरकार आपल्या कोषिय नितीनुसार सार्वजनिक अर्थव्यवस्था सांभाळत असते.
- 2) देशाच्या हिताच्या दृष्टीने सार्वजनिक अर्थव्यवस्था कार्यरत असते.
- 3) सरकारच्या कोषियमितीनुसार देशातील नैसर्गिक संपत्ती, मनुष्यबळ आणि भौतिक भांडवल यांची समर्पकपणे वाटणी करून जास्तीत जास्त उत्पादनावर भर देते.

- 4) देशातील उत्पन्नाची सर्व प्रजेमध्ये समान वाटणी करण्याचा प्रयत्न करतो आणि सर्व वर्गातील लोकशांतीने जगतील याकडे लक्ष देते.
- 5) प्रजेच्या कल्याणातून देशाच्या आर्थिक विकासावर भर.
- 6) सरकार आपल्याकोषियनीतीतून सार्वजनिक उत्पन्न वाढविणे, शेती आणि उद्योगांना मूलभूत सुविधा पुरवण्यात पुढे आले आहे.
- 7) अर्थव्यवस्थेतील सर्व क्षेत्रात समतोलनात्मक विकसित करण्याचे कार्य हाती घेतले.
- 8) भारतासारख्या विकसनशील राष्ट्रातील गरिबी आणि बेकारीची समस्या दूर करून आर्थिक सुधारणेसाठी प्रयत्नशील आहे.
- 9) आर्थिक स्थिरता टिकवून ठेवण्यासाठी सार्वजनिक अर्थव्यवस्था टिकून ठेवण्यास कटिबद्ध आहे.

उत्पन्न-खर्च (अंदाजपत्रक) : सरकार प्रत्येक वर्षी आपले आर्थिक वर्षाचे उत्पन्न आणि खर्चाचा आराखडा तयार करतो. भारतात आर्थिक वर्ष 1 एप्रिल पासून प्रारंभ होऊन त्याच्या पृढच्या वर्षाच्या 31 मार्च रोजी समाप्त होतो. सरकार उत्पन्न - खर्चाच्याद्वारे आपले आर्थिक नीतिच्या उद्देशपूर्ती साठी प्रयत्न करत आहे. तसे झाल्यास उत्पन्न खर्च म्हणजे काय?

सरकारचे एक वर्षातील उत्पन्न आणि खर्चा बदल अंदाजे यादीला उत्पन्न-खर्च किंवा अंदाज पत्रक असे म्हणतात. हे एक सरकारचे उत्पन्न आणि खर्च दाखणारे दस्तावेज आहे. केंद्र आणि राज्य सरकार आपले प्रत्येकी उत्पन्न आणि खर्च (अंदाज पत्रक) मांडतात.

भारतातील केंद्र सरकार उत्पन्न - खर्चाचे अंदाज - पत्रक केंद्राचे अर्थमंत्री अर्थव्यवस्थेच्या खात्याच्या सहाय्याने आर्थिक व्यवहार पत्रक तयार करतात. सामान्यतः अर्थमंत्री दरवर्षी फेब्रुवारी अथवा मार्च महिन्याच्या अधिवेशनात लोक सभेत केंद्र उत्पन्न - खर्चाचे अंदाज -पत्रक मांडतात. लोकसभा आणि राज्यसभेत उत्पन्न-खर्च अंदाज पत्रकावर प्रदीर्घ चर्चा करून 31 मार्चच्या आत दोन्ही सभेचे अनुमोदन घेतले जाते.

उत्पन्न-खर्च अंदाज पत्रकात बचत उत्पन्न-खर्च, तुटीचे उत्पन्न-खर्च, आणि समतोल उत्पन्न - खर्च असे तीन प्रकार आहेत. उत्पन्न-खर्च पत्रकात सरकारचे उत्पन्न, सरकारच्या खर्चा पेक्षा जास्त असल्यास त्याला बचत उत्पन्न-खर्च असे म्हणतात. उत्पन्न-खर्च पत्रकात

सरकारच्या उत्पन्नापेक्षा खर्च अधिक झाल्यास त्याला तुटीचे उत्पन्न -खर्च असे म्हणतात. अंदाजपत्रकामध्ये सरकारचे उत्पन्न - आणि खर्च समान असल्यास त्याला समतोल उत्पन्न - खर्च असे म्हणतात. भारता सारख्या विकसनशील राष्ट्रातील सरकार तुटीचे उत्पन्न -खर्च अंदाजे पत्रकाद्वारे आपले खर्च जास्त करून, आर्थिक विकास साधण्यास प्रयत्न करतात.

2. सार्वजनिक खर्च (Public Expenditure):

सरकार राष्ट्राच्या संरक्षणास, प्रशासन निर्वहणास, आर्थिक विकास , आणि लोकांच्या योग्य क्षमतेच्या दृष्टिने विविध प्रक्रियेत पैसा खर्च करतो. याला सार्वजनिक खर्च असे म्हणतात. म्हणजे सरकार आपल्या प्रजेच्या हितासाठी केलेला खर्च सार्वजनिक खर्च होय. 20 व्या शतकात कल्याणराज्याच्या उदयासोबत आधुनिक सरकारचे कार्यक्षेत्र आणि भूमिकेचा विस्तार झाला आहे त्यामुळे सार्वजनिक खर्च पण जास्त झाला आहे.

भारतात केंद्र आणि राज्य सरकारचे आपले स्वतंत्र खर्च आहेत. केंद्र सरकारच्या खर्चाचे दोन विभागात विभागणी केली गेली आहे, ते म्हणजे 1. महसूल खर्च 2. भांडवल खर्च.

I. महसूल खर्च: केंद्र सरकार आपल्या महसूल उत्पन्ना पासून केलेल्या खर्चाला महसूल खर्च असे म्हणतात. हे खर्च विविध प्रकारच्या आर्थिक आणि सामाजिक सेवा, राष्ट्र संरक्षण, प्रशासन, व्याजाची रक्कम, राज्यांना आर्थिक अनुदान इ. उद्देशा करिता खर्च केला जात आहे महसूल खर्चाचे दोन विभाग केले गेले आहेत ते म्हणजे योजना खर्च, आणि योजनेत्तर खर्च.

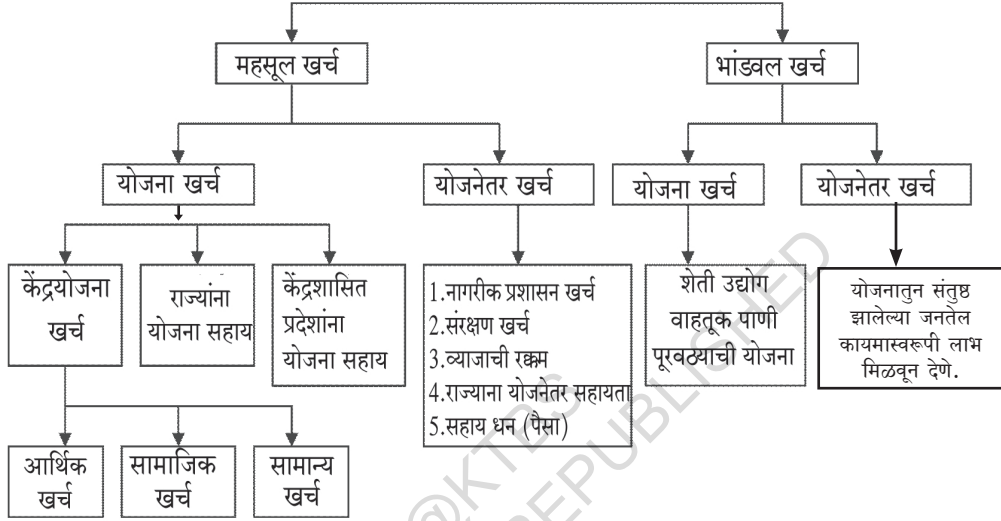
अ) योजना खर्च: सरकार विविध आर्थिक आणि सामाजिक सेवा, राष्ट्रनिर्माण कार्य इ. विकास कार्यासाठी केलेल्या खर्चाला योजना खर्च असे म्हणतात. केंद्र सरकारने योजनेच्या अंतर्गत हाती घेतलेले विकास प्रक्रियेसाठी केलेला खर्च हे आहे. या शिवाय केंद्र सरकार राज्य आणि केंद्रशासीत प्रदेशातील योजनाना कार्यरूपात आणण्यासाठी यांना योजना मदत करते.

केंद्र योजना खर्चाच्या अंतर्गत केंद्र सरकार तीन प्रकारच्या सेवांची व्यवस्था आणि विकासासाठी पैसा खर्च करतो ते म्हणजे :

- 1) **आर्थिक सेवा :** शेती आणि शेतीसम्बन्धीत प्रक्रिया, उद्योग वाहतूक, दळणवळण, इंधन, विज्ञान आणि तंत्रज्ञान ग्रामीण विकास इ.

- 2) **सामाजिक सेवा** : शिक्षण, आरोग्य, शुद्धवातावरण, कुटुंब नियोजन, पिण्याच्या पाण्याचे पूरवठा, गृहनिर्माण, समाज कल्याण इ.
- 3) **सामान्य सेवा** : देशात शांती सुव्यवस्था राखण्यासाठी केलेला खर्च.

सार्वजनिक खर्च



ब) योजनेतर खर्च : विकास कार्यांना सोडून, प्रशासन व्यवस्था, राष्ट्र संरक्षण, व्याज रक्कम इत्यादी बाबींना केलेल्या खर्चांना योजनेतर खर्च असे म्हणतात. प्रमुख योजनेतर खर्च म्हणजे, नागरीक प्रशासन खर्च, संरक्षण खर्च, व्याजरक्कम खर्च, राज्यांना योजनेतर सहाय, सहाय धनावरील खर्च इ.

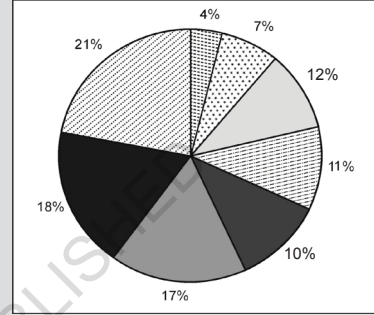
2. **भांडवल खर्च**: शेती, उद्योग, वाहतूक, विद्युत, पाणी पुरवठ्याची योजना, इ क्षेत्राच्या विकासासाठी आणि नवीन संपत्तीच्या निर्माणासाठी, सरकार नव्याने भांडवलीचे गुंतवणूक करण्यास पूढे होत आहे. या खर्चाला भांडवल खर्च असे म्हणतात. सरकार याचा खर्च आपल्या भांडवलाच्या उत्पन्नापासून भरतो.

भांडवल खर्चेत पण योजना खर्च आणि योजनेतर खर्च असे दोन विभाग आहेत, अक्षय विकासाच्या दृष्टिने शेती, उद्योग, वाहतूक, पाणी पुरवठ्याची योजना इत्यादीवर केलेल्या खर्चाला भांडवलाची योजना खर्च असे म्हणतात. सरकार या विकास योजनेहुन निराश्रीत झालेल्या लोकांना आश्रय परिहार देण्यास केलेला खर्चाला योजनेतर भांडवल खर्च असे म्हणतात.

त्याचप्रमाणे सरकार आपल्या प्रशासन व्यवस्था देशाचा आर्थिक त्याच प्रमाणे विकास आणि लोकांच्या कल्याणाच्या उद्देशाने पैसा खर्च करत आहे. या खर्चाच्यानुसार आपले उत्पन्न पण संग्रह करण्याचा प्रयत्न करत आहे.

2013-14 च्या केंद्र सरकारचे अंदाजे खर्च % प्रमाण

1. राज्य आणि केंद्रशासित प्रदेशाला योजनेतर सहाय - 4%
2. राज्य आणि केंद्रशासित प्रदेशांना योजना सहाय - 7%
3. सहाय धन (पैसा) - 12%
4. योजनेतर खर्च - 11%
5. संरक्षण खर्च - 10%
6. राज्यांना करात (tax) वाटणी - 17%
7. व्याजाची रक्कम - 18%
8. केंद्र योजना खर्च - 21%

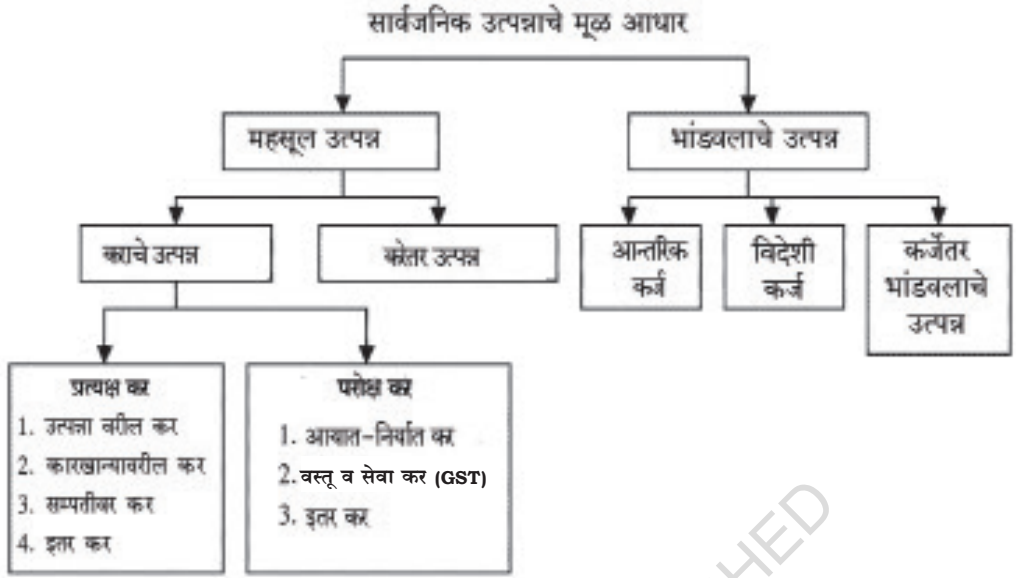


3. सार्वजनिक महसूल (Public Revenue):

सरकार आपला खर्च भरून काढण्यासाठी विविध बाबी कढून पैसा संग्रह करतो याला सार्वजनिक महसूल असे म्हणतात. सरकार प्रजेच्या कल्याणकरीता अनेक प्रकारच्या सुविधा उपलब्ध करून देण्यास आणि वेगाने आर्थिक विकास साधण्यास पूढे आला आहे. यामुळे सरकारचे कार्यक्षेत्रात विस्तार झालेली आहे. त्यामुळे सार्वजनिक खर्चात वाढ होऊन त्याला पूरक म्हणून सार्वजनिक उत्पन्नाचे मूळ वाढवून घेणे गरजेचे आहे. भारतात केंद्र आणि राज्य सरकार आपापल्या उत्पन्नाचे मूळ आधार शोधून घेतले आहेत. आता केंद्र सरकारच्या उत्पन्नाच्या मूळ आधारा बदल समजून घेऊ या.

केंद्र सरकार विविध मूळ आधारा पासून आपले उत्पन्नाचे संग्रहण करत आहे. या उत्पन्नाचा मूळ आधार प्रमुख रीतिने महसूल उत्पन्न आणि भांडवल उत्पन्न असे दोन भाग केले गेले आहेत.

महसूल उत्पन्न (Revenue Receipts) : सरकार विविध कर आणि करेतर मूळ आधारापासून संग्रह केलेल्या उत्पन्नाला महसूल उत्पन्न असे म्हणतात. हे सरकारचे वास्तव उत्पन्न आहे. महसूल उत्पन्नाचे मुख्य दोन भागात विभागणी केली आहे. 1) कर उत्पन्न 2) करेतर उत्पन्न.



1) **करांचे उत्पन्न (Tax Revenue)** : कोणत्याही फळाची अपेक्षा न करता सरकारला दिल्या जाणाऱ्या रक्कमेला कर असे म्हणतात. केंद्र सरकार प्रजेवर अनेक प्रकारचे कर लादून उत्पन्नाचा संग्रह करतो. कर हे सरकारच्या अतिमुख्य उत्पन्नाचे मूळ साधन आहे.

सरकार कर लादते वेळी जास्त उत्पन्न असणाऱ्यावर जास्त कर, कमी उत्पन्न असणाऱ्यावर कमी कर लादतो. गरिबांना उत्पन्नाच्या करावर सूट दिली आहे. त्या प्रमाणे श्रीमंत लोक उपयोग करणाऱ्या वस्तूसेवावर अधिक कर, आणि सामान्य लोक उपयोग करणाऱ्या वस्तू सेवावर कमी कर लादत आहे. सरकारने या प्रकारच्या कर लादण्याच्या नीतिला प्रगतीपर कर नीती असे म्हणतात.

केंद्र सरकारने लादलेल्या करात प्रमुखता दोन प्रकार आहेत. ते म्हणजे अ) प्रत्यक्ष ब) परोक्ष कर.

अ) **प्रत्यक्ष कर (Direct Taxes)** : सरकार कोणावर कर लादतो तेच या कराचा भार उचलले असले तर, या कराला प्रत्यक्ष कर असे म्हणतात. या कराचे भार दुसऱ्यावर लादता येत नाही. सामान्यतः व्यक्ति आणि संस्था कमावलेले उत्पन्न आणि सम्पत्तीवर लादलेल्या कराला प्रत्यक्ष कर असे म्हणतात. प्रामुख्याने प्रत्यक्ष कर म्हणजे वैयक्तिक उत्पन्नाचा कर, कंपनी वरील कर, सम्पत्तीवरील कर, स्टॅम्प कर इ.

ब) **परोक्ष/अप्रत्यक्ष कर (Indirect Taxes)** : सरकारने लादलेल्या कराचे भार इतरावर लोटण्यास साध्य असेल तर, अशा कराना परोक्ष कर असे म्हणतात सामान्यतः परोक्ष कर वस्तू आणि सेवावर लादतात. उदा: सरकार वस्तू-सेवा उत्पादनच्या संदर्भात उत्पादकावर कर लादतो उत्पादक या कराचे भार विक्रेत्यावर लोटतो. विक्रेता शेवटी या कराचा भार उपभोक्त्यावर लोटतो. उत्पादकावर कराचे भार लादल्यास, त्याचे भार घेणारा उपभोक्ता असतो. केंद्र सरकारने लादणारे प्रमुख परोक्ष कर म्हणजे केंद्र अबकारी कर, आयात-निर्यात कर, सेवाकर, विदेशी प्रवाशावर कर, इ.

अशाप्रकारे केंद्र सरकार अनेक प्रकारचे प्रत्यक्ष आणि परोक्ष कर लादून आपल्या उत्पन्नाचा संग्रह करतो. कराच्याद्वारे सरकार जास्त उत्पन्न संग्रह करण्याची इच्छा व्यक्त करतो.

2) **करेत्तर उत्पन्न (Non-Tax Revenue)** : सरकार कराना सोडून इतर मूळ आधारापासून उत्पन्नाचा संग्रह करतो याला करेत्तर उत्पन्न असे म्हणतात. केंद्र सरकारने संग्रह करणारे प्रमुख करेत्तर उत्पन्न म्हणजे.

1. भारतीय रिझर्व्ह बँकेचा निव्वळ नफा
2. भारतीय रेल्वेचा निव्वळ नफा
3. डाक आणि दूरवाणी सेवांचा उत्पन्न
4. सार्वजनिक कंपन्यांचे उत्पन्न
5. विविध नाणे आणि टांकसाळा पासून येणारे उत्पन्न
6. विविध प्रकारे शुल्क आणि दंड इत्यादी.

भांडवलाचे उत्पन्न (Capital Receipts) :

सरकार अर्थव्यवस्थेच्या क्षेत्रात विकास आणि नविन मालमत्ता निर्माण करण्याच्या दृष्टिने, नव्याने भांडवल गुंतवणूकीसाठी संग्रह केलेल्या उत्पन्नाला भांडवल उत्पन्न असे म्हणतात. शेती, उद्योग, पाणीपुरवठा, विद्युत मूळ सुविधा इत्यादींच्या विकासासाठी या उत्पन्नाचा संग्रह केला जातो.

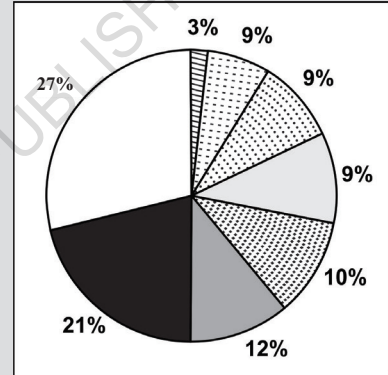
सरकार भांडवलाचे उत्पन्न प्रमुखरित्या आंतरीक आणि विदेशी मूळ आधारापासून कर्ज घेण्याद्वारे संग्रह करतो. देशात राहणारी प्रजा, बँका, अर्थव्यवस्थेचे संस्था, उद्योग संस्था, इ. कडून संग्रह केलेल्या कर्जाला अंतरिक कर्ज असे म्हणतात. विदेशी सरकार, विदेशी अर्थव्यवस्थीय संस्था, आणि आंतरराष्ट्रीय अर्थव्यवस्थीय संस्थेकडून घेणाऱ्या कर्जाला विदेशी कर्ज असे म्हणतात.

सरकार कर्जाला सोडून इतर मूळ आधारापासून भांडवलाच्या उत्पन्नाचा संग्रह करतो. ते सार्वजनिक उद्योगात गुंतवलेले आपले भांडवल परत काढून घेतो, याला गुंतवणूक परत घेणे असे म्हणतात. राज्य सरकार केंद्र सरकाराकडून घेतलेले कर्ज आणि अर्थव्यवस्थेचे सहाय्य वेळोवेळी परत द्यावे लागते. असे गुंतवणूक परत घेणे आणि कर्जाची परतफेड करण्याने संग्रह झालेल्या पैश्याला संग्रह करून भारतीय रिझर्व्ह बँकेतून कर्ज घेऊन इ. आधारा पासून तूटीची भरपाई करतो.

अशा प्रकारे केंद्र सरकार विविध मूळ आधारापासून उत्पन्नाचा संग्रह करतो. या द्वारे सरकारचे प्रशासन व्यवस्था आणि अर्थव्यवस्थेच्या विविध क्षेत्राच्या विकासाला आवश्यक असलेले धन देण्यास प्रयत्न करतो.

2013-14 च्या केंद्र सरकारचे अंदाजे उत्पन्न % प्रमाण

1. कर्जेतर भांडवलाचे उत्पन्न-3%
2. सेवाकर आणि इतर कर - 9%
3. कर्जेतर उत्पन्न - 9%
4. आयात - निर्यात कर - 9%
5. केंद्र अबकारी कर - 10%
6. उत्पन्नाचा कर - 12%
7. कंपन्यांचे कर - 21%
8. कर्ज आणि इतर कर्जफेड - 27%



4. तूटीची अर्थव्यवस्था (Deficit Financing) :

सरकार प्रथम आपले खर्चाचे अंदाजे पत्रक तयार करून त्याला पुरेसे उत्पन्न संग्रह करतो. असे करताना सामान्यतः आपल्या उत्पन्नापेक्षा खर्च जास्त करतो. हे देशाच्या विकासाच्या दृष्टिकोणाने आति उत्तम आहे. सरकार आपले उत्पन्न आणि खर्चा मधील आंतर भारतीय रिझर्व बँकेत आपण ठेवलेले रोख - रक्कम परत घेऊन, आन्तरीक आणि विदेशी मूल आधारापासून कर्ज संग्रह केलेला उत्पन्न होय

विकसनशील देशात उत्पन्नापेक्षा त्यांचे खर्च जास्त होत आहेत. यामूळे तूटीच्या अर्थव्यवस्थेचे प्रसंग उद्भव होत आहेत. भारताच्या योजना आयोगाच्या व्याख्या प्रमाणे तूटीची अर्थव्यवस्था म्हणजे सरकारच्या उत्पन्न-खर्च अंदाज -पत्रकाच्या कार्याद्वारे अर्थव्यवस्थेची निव्वळ रोखघेण्याची शक्ति अधिक केली पाहिजे. संक्षिप्त रूपात सांगणे

म्हणजे सरकार आपल्या उत्पन्नापेक्षा अधिक खर्च करण्याला तूटीची अर्थव्यवस्था असे म्हणतात. तूटीच्या अर्थव्यवस्थेच्या परिणामाने देशात विकासाची प्रक्रिया अधिक होऊन, पैशाच्या चलनाचे प्रमाण वाढते. यामुळे लोकात खरेदी करण्याची शक्ति अधिक होते. तूटी ऋण (-) या चिन्हात दर्शविता येते.

तूटीच्या अर्थव्यवस्थेत तूटीचे उत्पन्न - खर्च, तूटीचे महसूल, आर्थिक तूटी आणि प्राथमिक तूट अशा चार प्रकार ओळखण्यात आले आहे.

राजकोषीय तूट (Fiscal Deficit) :

अर्थ संकल्पात जर सरकारचा खर्च त्याच्या महसूली प्राप्ती आणि कर्ज नसलेल्या भांडवली प्राप्तीपेक्षा जास्त असेल तर त्याला राजकोषीय तूट असे म्हणतात. येथे कर्ज विरहित भांडवली महसूल म्हणजे सरकारने राज्याना दिलेल्या कर्जाच्या परत फेडीतून निर्माण झालेला महसूल आणि निर्गुतवणुकी द्वारे तयार झालेले महसूल किंवा उत्पन्न. सरकारच्या एकूण खर्चामध्ये त्याचा महसूल खर्च आणि भांडवली खर्चाचा समावेश होतो. वित्तीय तूट सरकारी तिजोरीवर लादला जाणारा वास्तविक भार दर्शवते. दुसऱ्या शब्दात हे सूचित करते की सरकारला अंतर्गत आणि बाह्य स्रोताकडून किती कर्ज घ्यावे लागेल. कर्ज घेऊनही जेव्हा सरकार राजकोषीय तूट भरून काढू शकत नाही, तेव्हा भारतीय रिझर्व बँक नोटा छापून चलनात टाकण्याच्या स्वरूपात सरकारला कर्ज देते. राजकोषीय तूट या पद्धतीने सूत्राच्या रूपात दर्शविली जाऊ शकते.

राजकोषीय तूट = (महसूलप्राप्ती + कर्ज नसलेल्या भांडवली पावत्या) - एकूण खर्च

अर्थसंकल्पातील इतर तूट :

- अर्थसंकल्पीय तूट = एकूण महसूल - एकूण खर्च
- महसूल तूट = महसूल प्राप्ती - महसूली खर्च
- प्राथमिक तूट = वित्तीय तूट - व्याजाची परतफेड.

अभ्यास

I. सिकाम्य जागा भरा :

1. सरकार सार्वजनिक अर्थव्यवस्था _____ द्वारे निर्वहण करते.
2. उत्पन्न आणि खर्चात सरकारचे उत्पन्न त्याच्या खर्चापेक्षा अधिक झाल्यास त्याला _____ असे म्हणतात.

3. केंद्र सरकारचे उत्पन्न - खर्च अंदाज पत्रक लोकसभेत मांडणारा _____
4. सरकार आंतरिक आणि विदेशी कर्जाद्वारे संग्रह केलेल्या उत्पन्नाला _____ असे म्हणतात.
5. G.S.T. चे विस्तारीत रूप _____

II. खालील प्रश्नांची उत्तरे एका वाक्यात लिहा :

6. सार्वजनिक अर्थव्यवस्था म्हणजे काय?
7. अंदाज पत्रक म्हणजे काय?
8. तुटीचे अंदाज पत्रक म्हणजे काय?
9. प्रत्यक्ष कर म्हणजे काय?
10. राजकोषिय तूट सुत्राच्या रूपात लिहा.

III. खालील प्रश्नांची उत्तरे 5 ते 6 वाक्यात लिहा :

11. सार्वजनिक अर्थव्यवस्था आणि वैयक्तिक अर्थ व्यवस्थेतील फरक लिहा.
12. आर्थिक व्यवस्थेचे महत्त्व संक्षिप्त रूपात लिहा.
13. केंद्र सरकारच्या योजना खर्चाची यादी तयार करा.
14. केंद्र सरकारच्या करेतर उत्पन्नाचे मूळ आधार कोणते ते लिहा.
15. अर्थव्यवस्थेची तुटी म्हणजे काय? त्याचे चार प्रकार कोणते?

IV. उपक्रम :

1. तुमच्या जवळच्या ग्रामपंचायतीला अथवा तालूका पंचायतीला भेट देऊन, तेथील उत्पन्न-खर्चाच्या (अंदाज पत्रकाची) माहिती संग्रह करा.
2. केंद्र आणि राज्य सरकारच्या उत्पन्न-खर्च (अंदाज-पत्रक) मांडणी दूरदर्शनात पाहून त्याबद्दल वर्गात चर्चा करा.
3. उत्पन्न-खर्च (अंदाज-पत्रक) मांडणी झालेल्या दुसऱ्या दिवशी दैनिक पत्रात येणाऱ्या अहवालचे संग्रह करून वर्गात दर्शवा.

V. प्रकल्प :

1. तुमच्या कुटुंबातील वडिलधाऱ्याशी चर्चा करा. आणि तुमच्या कुटुंबाच्या उत्पन्नाच्या आणि खर्चाच्या स्त्रोताशी संबंधीत अंदाज पत्रक तयार करा.

व्यवहार अध्ययन

प्रकरण - 32 वे

उद्योजकता (Entrepreneurship)



या प्रकरणात आपण खालील घटकांचा अभ्यास करूया:

- उद्योजकता-अर्थ.
- उद्योजकतेचे महत्त्व आणि भूमिका.
- स्वयं उद्योगाची संधी.
- स्वयं उद्योग योजना.

आजच्या आर्थिक बाजारपेठेत उद्योजक हे प्रमुख भूमिका निभावत आहेत. उद्योजकता हा जमीन, कामगार, भांडवल आणि संघटना या चार आर्थिक घटकांपैकी एक महत्त्वाचा घटक आहे. एखाद्या देशाच्या औद्योगिक आणि व्यापारीक्षेत्रात संपूर्ण परिवर्तन घडविण्यासाठी हा एक महत्त्वाचा घटक आहे.

उद्योजकता म्हणजे काय ? (Meaning of Entrepreneur) :

उद्योजकता हा शब्द 'एन्टरप्रेन्डे' (entreprende) या फ्रेंच भाषेतील शब्दापासून घेतला आहे. याचा अर्थ एखादी क्रिया हाती घेणे असा आहे. व्यवसाय प्रक्रियेमध्ये - उद्योजक नवनवीन कल्पनांचा वापर करतो. आपला उद्योग चालविण्यासाठी उत्तम व्यवस्थापन कौशल्य, संघटन कौशल्य आणि उत्कृष्ट नेतृत्व गुण याचा वापर तो कुशलतेने करतो.

प्राप्त संधीचा फायदा घेण्याचे धाडस करण्यात तो किंवा ती अग्रेसर असते. आपल्या उद्योगामध्ये, उद्योजक एखादी वस्तू किती व कशी चांगल्या प्रकारे उत्पादित करता येईल ते ठरवितो. तो बाजारपेठेतील नवनवीन तंत्रांचा अभ्यास करतो. सोप्या भाषेत सांगायचे म्हणजे उद्योजक बाजारपेठेतील गरजा ओळखून त्याची निर्मिती करतो व संधीचा फायदा घेतो. संगणक, मोबाईल फोन्स, वॉशिंग मशीन्स, ए.टी.एम. कुरियर सर्व्हिस आणि तयार अन्न पदार्थ ही उद्योजकांच्या नवीन कल्पनांतून साकार झालेली सेवा आणि उत्पादने आहेत.

उद्योजकता (Entrepreneurship) :

आपला उद्योग स्थापन करण्यासाठी उद्योजक जी प्रक्रिया हाती घेतो, त्या प्रक्रियेलाच 'उद्योजकता' असे म्हणतात. ती एक सृजनात्मक प्रक्रिया आहे. काहीतरी नवीन निर्माण करण्याची ती एक कला आहे. सर्वसामान्यांना वाटणारी ती एक किचकट प्रक्रिया. परंतु त्यांना ती एक संधी वाटते.

उद्योजकता ही मनाची अशी एक धारणा आहे की ज्यामध्ये संधी शोधणे, जोखीम घेणे आणि फायदा करून घेणे यासाठी आवश्यक प्रक्रिया राबवल्या जातात उद्योजकता ही एक प्रक्रिया आहे. बदल घडवून आणण्यासाठी ती एक हेतूपूर्ण आणि संघटितपणे केलेली क्रिया होय. ते एक तत्त्वज्ञान आहे. उद्योजकता ही एक नियोजनपूर्वक अमलात आणलेली कार्यपद्धती असून ती सरकारी क्षेत्र, शिक्षण क्षेत्र. विज्ञान आणि तंत्रज्ञान. दारिद्र्य निर्मूलन आणि यासारख्या इतर क्षेत्रांमध्ये दिसून येते.

उद्योजकांची वैशिष्ट्ये :

- | | |
|--------------------------------|---|
| 1. सृजनात्मकता | 2. चैतन्यशील व क्रियात्मक व्यक्तीमत्त्व |
| 3. संघटन कौशल्य | 4. समस्यांचे निवारण |
| 5. जोखीम घेणे | 6. वचनबद्धता |
| 7. नावीन्यपूर्ण पद्धती अवलंबणे | 8. नेतृत्वगुण |
| 9. ध्येयपूर्तीसाठी प्रोत्साहन | 10. उद्दिष्टपूर्ती |
| 11. निर्णयक्षमता | |

उद्योजकांचे कार्य :

उद्योजकाने संधीचे निरीक्षण करून त्याचा लाभ घेण्यासाठी नियोजन, लागणारी साधन संपत्ती, उत्पादन, बाजारपेठा या सर्व घटकांचा विचार करून आवश्यक प्रक्रिया केली पाहिजे. त्यांच्या सहकाऱ्यांना तो उत्तेजन देतो. अतिशय महत्वाचे म्हणजे नवीन वस्तूंचे उत्पादन करून त्याची जोखीम घेतो. उद्योजकांचे प्रमुख कार्य खालीलप्रमाणे-

1. व्यवसायाचे नियोजन करून त्याची प्रक्रिया राबवणे.
2. उत्पादनाच्या सर्व घटकांचे संयोजन करणे
3. उत्पादन, तंत्रज्ञान, बाजारपेठा, रोजगार इ. बाबत निर्णय घेणे.
4. वस्तूंची योग्य जमवाजमव करणे. नवनवीन पद्धतींचा अवलंब करणे.
5. यासंदर्भातील खर्चाचा आराखडा मांडणे.
6. त्यातील धोके आणि अनिश्चिततेचा अंदाज घेणे.
7. उद्योगधंद्याची दिशा निश्चित करून ती अंमलात आणणे.

उद्योजकांची भूमिका आणि महत्त्व :

उद्योजक हे व्यवसायाचे मार्गदर्शक आहेत. आर्थिक अभिवृद्धीसाठी नवीन कल्पना राबवितात आणि त्याचे संवर्धन करतात. देशाच्या अर्थव्यवस्थेमध्ये ते महत्वाची भूमिका

निभावतात. फक्त देशाच्या औद्योगिक क्षेत्रातच नव्हे तर कृषिविकास आणि सेवाक्षेत्रात देखील ते प्रमुख भूमिका निभावतात. आर्थिक विकासामध्ये उद्योजकांची प्रमुख भूमिका खालीलप्रमाणे-

1. ते नागरिकांच्या निष्क्रिय बचत ठेवींचे भांडवलामध्ये रूपांतर करतात आणि त्याचा आपला उद्योग सुरू करण्यासाठी वापर करतात.
2. कुशल कारागीरांना, कलाकारांना, व्यावसायिकांना व तंत्रज्ञांना मोठ्या प्रमाणात रोजगार उपलब्ध करून देतात.
3. देशाचे राष्ट्रीय उत्पन्न (Gross domestic) आणि दरडोई उत्पन्न वाढविण्यास मदत करतात.
4. देशाचा आर्थिक विकास साधण्यासाठी नवनवीन कौशल्ये, उत्पादन आणि सेवांद्वारे विकसित बाजारपेठांना प्रोत्साहन देतात.
5. लोकांचे राहणीमान उंचावण्यासाठी उत्तम दर्जाच्या वस्तू कमी किंमतीत उपलब्ध करून देतात.
6. कारखानदारीचा विकास करतात. उद्योगधंद्याद्वारे ग्रामीण, मागासलेल्या भागात सुधारणा घडवितात. अशाप्रकारे प्रांतभेद दूर करतात.
7. समाजाचा विकास करण्यासाठी पैशाचे किंवा संपत्तीचे विकेंद्रीकरण करून योगदान देतात.
8. ते विदेशी व्यापाराला चालना देतात.
9. बदलत्या तंत्रज्ञानानुसार नवनवीन उत्पादन करून जास्तीत जास्त फायदा मिळवितात.

उद्योजकांचे महत्त्व :

उद्योजक हे आर्थिक बाजारपेठेचा केंद्रबिंदू असतात. इंजिनरूपी अर्थ व्यवस्था क्रियाशील करण्यात आणि त्याला उत्तेजन देण्यात उद्योजक स्पार्क प्लगप्रमाणे काम करतात. देशाच्या आर्थिक विकासासाठी जगभर प्रक्रिया राबवल्या जातात. म्हणूनच त्यांना प्रोत्साहन आणि पुरस्कार दिला गेला पाहिजे. समाजाचा उत्कर्ष हा फक्त उद्योजकीय उपक्रमाद्वारे प्रोत्साहित व पुरस्कृत केलेल्या सामाजिक दर्जावर अवलंबून असतो. उद्योजक हे देशाच्या यशाचे, उत्कर्षाचे, विस्ताराचे आणि संधीचे प्रवर्तक असतात. ज्या देशामध्ये उद्योजकांची संख्या जास्त तो जगातील उत्कर्षवादी देश असतो. आपल्या उद्योगाचा जम बसविण्यासाठी समाजातील निष्क्रिय बचत ठेवी आणि साधन संपत्तीचा वापर करून भांडवलाचा उपयोग करतो. अशाप्रकारच्या उद्योगामुळे देशाचा औद्योगिक व आर्थिक विकास होण्यास मदत

होते. उत्पादकीय ऊर्जा, सृजनशीलता किंवा निर्मिती आणि प्रेरणेमुळेच नवीन उत्पादनांना आणि सेवांना उद्योजकामुळेच चालना मिळते. उद्योजकच एखाद्या उद्योगाच्या नफ्याची जोखीम घेतो. तसेच जास्त फायदा कोठून मिळेल अशा संधी शोधून देतो. त्यामुळे आवश्यक गरजा भागविल्या जातात.

उद्योजकतेमध्ये स्वयंरोजगाराच्या संधी :

स्वयंरोजगार हा देशाचा कणा आहे. चहाच्या टपऱ्या, किराणा मालाची दुकाने, भंगार विक्रेता, सायबर कॅफे ही काही स्वयंरोजगाराची उदाहरणे आहेत. जागतिक अर्थ व्यवस्थेमध्ये स्पर्धा करण्यासाठी प्रोत्साहन आणि मदतीची अत्यंत गरज आहे. नावीन्य आणि विकासासाठी उद्योजकांना योग्य सामाजिक व आर्थिक सहाय्य करण्यामध्ये भारत सरकार अग्रेसर आहे. एखादी व्यक्ती छोट्या व्यवसायातूनच मोठा उद्योजक बनू शकते. स्वयंरोजगार ही त्याच्या यशाची गुरुकिली असते. हा बदल घडवून आणण्यासाठी लघु उद्योजक खाते जबाबदार असते. कमीतकमी भांडवलात जास्तीत जास्त दूरदृष्टीने नवीन उद्योग बऱ्याच लोकांनी सुरू केले. एखादी व्यक्ती स्वतःला शक्य असणारा कोणताही व्यवसाय करू शकते.

उदा : खालील व्यवसाय करू शकतात.

1. जाहिरात कंपन्या
2. व्यापार विषयक सल्ला केंद्रे
3. औद्योगिक सल्ला केंद्रे
4. भाडे आणि करारतत्त्वावरील उपकरणे
5. झेरोक्स केंद्रे
6. औद्योगिक संशोधन आणि विकास
7. औद्योगिक प्रयोगशाळा
8. सायबर किंवा इंटरनेट कॅफे
9. केबल आणि टी.व्ही. जोडणे
10. सौंदर्य प्रसाधनगृहे आणि पाळणागृहे

स्वयंरोजगाराच्या योजना :

कोणताही उद्योग सुरू करण्यासाठी वित्तसहाय्य अत्यंत आवश्यक असते. भांडवलाशिवाय धंदा वाढविला किंवा सुरू केला जाऊ शकत नाही या गरजा पूर्ण करण्याकरिता केंद्र आणि राज्यसरकारी स्तरावर अनेक अर्थसहाय्य करणाऱ्या संस्था सुरू करण्यात आल्या आहेत. या

वित्तसंस्था लघु उद्योगधंद्याना सुद्धा कर्ज पुरवठा करून सहाय्य करतात. वित्तव्यवस्था ही उद्योजकाच्या अनेक गरजांपैकी एक अत्यावश्यक गरज आहे. पुरेशा निधीशिवाय कोणत्याही व्यवसायाचा विकास होवू शकत नाही. भारतात केंद्र आणि राज्यसरकारने औद्योगिक विकास घडवून आणण्यासाठी असंख्य वित्तसंस्थांची स्थापना केली आहे. त्यापैकी काही महत्वाच्या वित्तसंस्था किंवा अर्थसंस्था खालीलप्रमाणे :

1. इंडस्ट्रियल डेव्हलपमेंट बँक ऑफ इंडिया (IDBI) (औद्योगिक विकास बँक)
2. नॅशनल बँक फॉर अग्रीकल्चर अँड रूरल डेव्हलपमेंट (NABARD) (राष्ट्रीय कृषी व ग्रामीण विकास बँक.)
3. एक्सपोर्ट इंपोर्ट बँक ऑफ इंडिया (आयात व निर्यात बँक) (EXIM Bank)
4. स्मॉल इंडस्ट्रियल डेव्हलपमेंट बँक ऑफ इंडिया (SIDBI) (लघुउद्योग विकास बँक)
5. इंडस्ट्रियल फायनान्स कापोरेशन ऑफ इंडिया (IFCI) (औद्योगिक अर्थ सहाय्य निगम)
6. इंडस्ट्रियल क्रेडीट अँड इन्व्हेस्टमेंट कापोरेशन ऑफ इंडिया (ICICI) (भारतीय औद्योगिक कर्ज व गुंतवणूक निगम)
7. इंडस्ट्रियल रिकन्स्ट्रक्शन बँक ऑफ इंडिया (भारतीय औद्योगिक पुनर्बाधणी बँक.) (IRBI)
8. इंडियन बँकींग सिस्टीम अँड कमर्शियल बँक्स (भारतीय व्यापारी बँक व इतर बँका)
9. स्टेट फायनान्शियल कापोरेशन्स (राज्य अर्थ निगम) (SFC's)
10. लाइफ इन्शुरन्स कापोरेशन ऑफ इंडिया (LIC) (भारतीय आयुर्विमा महामंडळ)
11. युनिट ट्रस्ट ऑफ इंडिया (UTI)

उद्योग विकासासाठी स्थापलेल्या काही संस्था :

उद्योजकांच्या वृद्धीकरिता आणि विकासाकरिता केंद्र आणि राज्य सरकारने अनेक उपाय योजले आहेत. उद्योन्मुख आणि सुस्थापित उद्योजकांना मदत करण्यासाठी सरकारने अनेक आर्थिक एजन्सीज आणि संस्थांची स्थापना केली आहे. विशेषतः लघु आणि मध्यम उद्योजकांसाठी या संस्था या उद्योजकांना प्रशिक्षण, वित्त किंवा अर्थ आणि बाजारपेठा यामार्फत मदत करतात आणि आधार देतात. अशा काही संस्था याप्रमाणे-

1. डिस्ट्रीक्ट इंडस्ट्रियल सेंटर्स (DICS) [जिल्हा औद्योगिक केंद्रे]
2. स्मॉल इंडस्ट्रिज डेव्हलपमेंट कॉर्पोरेशन लि (SIDO) [लघुउद्योग विकास निगम]
3. दि नॅशनल स्मॉल इंडस्ट्रिज कॉर्पोरेशन लि. (NSIC) [राष्ट्रीय लघुउद्योग निगम मर्यादित.]
4. स्मॉलस्केल इंडस्ट्रिज बोर्ड (SSIB) [लघुउद्योग संस्था]
5. स्मॉल इंडस्ट्रिज सर्व्हिस इन्स्टीट्यूट्स (SISIS) [लघुउद्योग सेवा संस्था]
6. इंडस्ट्रियल इस्टेटस् / औद्योगिक वसाहती
7. खादी अँड व्हिलेज इंडस्ट्रिज कॉर्पोरेशन (KVIC) [खादी व ग्रामोद्योग आयोग]
8. टेक्निकल कन्सल्टन्सी ऑर्गनायझेशनस् / तांत्रिक सल्लागार केंद्रे

डिस्ट्रीक्ट इंडस्ट्रिज सेंटर्स (DICs) : जिल्हा औद्योगिक केंद्र :

ही केंद्रे 1978 साली एकत्रित कारभारावर भर देण्यासाठी स्थापन करण्यात आली. विशेषतः खेड्यातील लघुउद्योगांना वर आणण्यासाठी ही केंद्रे विविध सरकारी खाती आणि इतर एजन्सीमध्ये समन्वय साधणारी प्रमुख केंद्रे असतात. ही केंद्रे होतकरू उद्योजकांना एकखिडकी एजन्सीद्वारे तालुकास्तरावर अनेक सुविधा देतात. त्या पुढीलप्रमाणे-

- 1) प्रकल्प रिपोर्ट (अहवाल) तयार करणेसाठी तांत्रिक आधार.
- 2) नवीन औद्योगिक वसाहती स्थापन करणे.
- 3) विशेष प्रकारच्या प्रकल्प अहवालांना मंजूरी देणे.
- 4) उद्योजकीय विकास कार्यक्रमाद्वारे प्रशिक्षण देणे.
- 5) कच्चा माल पुरविणे.
- 6) स्वनेमणूक योजनांद्वारे आर्थिक सहाय्य देणे.
- 7) केंद्रसरकारबरोबर विक्रीशास्त्राची साखळी जोडण्यास मदत करणे.
- 8) प्रदर्शन / व्यापारी मेळा / खरेदी-विक्रीदारांच्या भेटीद्वारे विक्रीसाठी मदत करणे.
- 9) लघुउद्योजकांचे नोंदणीकरण / बँक कर्ज / उत्पादनाची विक्री इ. संबंधीचे सोडविणे.
- 10) आधुनिकीकरणासाठी आर्थिक मदत पुरविणे.
- 11) निर्यातीसाठी सहाय्य करणे.

- 12) नवीन उत्पादनांना राष्ट्रीय पातळीवरील पुरस्कार देवून उद्योजकतेला बढती देणे.
- 13) अपुर्णभव (पुन्हा वापरता न येणारी) उर्जा स्रोताद्वारे निर्माण केलेल्या उत्पादनांचा प्रसार करणे.
- 14) हस्तव्यवसायाद्वारे तयार केलेल्या उत्पादनांचा आराखडा बनवून विकास करण्यास मदत करणे.

स्वाध्याय

I. रिकाम्या जागी योग्य शब्द भरा :

1. उद्योजक हा शब्द फ्रेंच भाषेतील _____ या शब्दावरून घेण्यात आला.
2. उद्योजकांनी उद्योग स्थापण्याकरीता हाती घेतलेल्या प्रकियेला _____ म्हणतात.
3. जिल्हा औद्योगिक केंद्रे इ. स. _____ मध्ये स्थापन करण्यात आली.

II. समूहात चर्चा करून खालील प्रश्नांची उत्तरे द्या.

4. उद्योजक म्हणजे काय?
5. उद्योजकता ही एक सृजनशील प्रक्रिया आहे कसे?
6. उद्योजकांची वैशिष्ट्ये कोणती?
7. उद्योजकांची - महत्व स्पष्ट करा
8. उद्योगांच्या विकासामध्ये जिल्हा उद्योगकेंद्राची भूमिका काय असते स्पष्ट करा.

III. उपक्रम :

1. तुम्ही जवळच्या उद्योगकेंद्राला भेट देऊन औद्योगिक कर्मचाऱ्यांची माहिती मिळवा.
2. इंटरनेटच्या सहाय्याने विविध उद्योगांची माहिती मिळवा.
3. भारतातील प्रसिद्ध उद्योजकांची छायाचित्रे गोळा करा.

IV. प्रकल्प :

1. तुमच्या जवळच्या उद्योजकला बोलवून त्याची मुलाखत घ्या आणि त्याच्या/ तिच्या उद्योगाबद्दल माहिती मिळवून अहवाल तयार करा.

ग्राहक शिक्षण आणि संरक्षण



या प्रकरणात आपण खालील घटकांचा अभ्यास करूया:

- ग्राहक, ग्राहक हक्क, शोषण आणि ग्राहक जागरूकता.
- ग्राहक संरक्षणाची प्रमुख उद्दिष्टे आणि त्याचे महत्त्व.
- वस्तू आणि सेवा खरेदी करताना काही खबरदारीच्या उपायांचे पालन करणे.
- ग्राहक शिक्षणाचे महत्त्व आणि ग्राहक न्यायालयात खटले दाखल करण्याच्या पद्धतीबाबत माहिती.

उपभोक्ता आणि पुरवठादार :

सेवा संस्थांनी वस्तू आणि सेवा वापरण्यासाठी उपभोक्ता हा शब्द वापरला आहे. वस्तू किंवा सेवा पुरवणाऱ्या व्यक्तीला “प्रदातापुरवठादार म्हणतात”. सरकारने आपल्या ग्राहक संरक्षण कायद्यात वापरकर्त्यांच्या जागी ‘ग्राहक’ हा शब्द वापरला आहे. ग्राहकाने दिलेल्या किमतीत दर्जेदार वस्तू आणि सेवा देणे हे व्यापारी आणि उत्पादकांचे कर्तव्य आहे. दर्जेदार वस्तू आणि सेवा मिळणे हा प्रत्येक ग्राहकाचा हक्क आहे. व्यापारी किंवा उत्पादक ग्राहकांची अनेक प्रकारे फसवणूक करतात. हा अडथळा थांबवण्यासाठी काही सामाजिक संघटनांनी चळवळी किंवा आंदोलने सुरू केली. ग्राहक चळवळीचा इतिहास यू.एस. मध्ये सुरू झाला भारतात नियोजन आयोगाने 1956 मध्ये “भारतीय ग्राहक संघटना” च्या स्थापनेच्या कल्पनेला पाठिंबा दिला, विविध कारणांमुळे ती प्रभावी ठरली नाही. चळवळीची खरी सुरुवात भारतात 1965 मध्ये झाली. त्याच वर्षी मुंबईतील काही महिलांनी AWARE (वाढत्या खर्चाविरुद्ध महिलांची संघटना) नावाची चळवळ सुरू केली. या चळवळीमुळे देशाच्या काही भागात राष्ट्रीय स्तरावर काही चळवळी सुरू झाल्या. “फेडरेशन ऑफ कंझ्युमर ऑर्गनायझेशन”, द नॅशनल कंझ्युमर प्रोटेक्शन कौन्सिल इत्यादी महत्वाच्या संघटना आहेत.

ग्राहकांच्या शोषणाची कारणे: पूर्वी, उत्पादक थेट ग्राहकांना वस्तूंचा पुरवठा करत होते. उदा.- दूध, फळे, भाजीपाला इ., मध्यस्थांच्या कोणत्याही अडथळ्याशिवाय. जेव्हा शेती व्यवसाय विकसित झाला तेव्हा त्याने मार्केटिंग पद्धती बदलल्या. उत्पादक

आणि ग्राहक यांच्यातील थेट व्यवहार जवळपास ठप्प झाला आहे. वस्तू आणि सेवांच्या किंमतींचे निर्धारमुख्यतः मध्यस्थांकडून केले जाते. त्यामुळे अनेक अडथळे आले. ग्राहकांना विविध अडचणी व समस्यांना सामोरे जावे लागले. त्यांचे बरेच नुकसान झाले. माहिती तंत्रज्ञानाच्या विकासामुळे टेलिशॉपिंगला सुरुवात झाली आहे. टेलिशॉपिंगच्या माध्यमातून ग्राहक घरी बसून थेट व्यापाऱ्यांकडून वस्तू खरेदी करू शकतात.

टेलिशॉपिंग म्हणजे काय ?

ग्राहक व्यापाऱ्यांकडे जाण्याऐवजी टेलिव्हिजन आणि इतर माध्यमांवर जाहिरात केलेल्या मालाची ऑर्डर देऊ शकतात. इंटरनेट, एसएमएस किंवा टेलिफोनद्वारे ग्राहक विक्रेत्याकडून निवडलेल्या वस्तूंची ऑर्डर देऊ शकतात. दारात वस्तू मिळाल्यानंतर पेमेंट करता येते. या व्यवहाराला टेलिशॉपिंग म्हणतात.

ग्राहक :

ग्राहक ही अशी व्यक्ती आहे जी वस्तू खरेदी करते किंवा भाड्याने घेते किंवा किंमत किंवा मजुरी नावाच्या मोबदल्यात सेवा घेते. खरेदी केलेला माल स्वतःच्या वापरासाठी असू शकतो किंवा पुनर्विक्रीसाठी किंवा व्यावसायिक हेतूसाठी असू शकतो (नफा मिळवण्याच्या उद्देशाने केलेला कोणताही उपक्रम किंवा व्यवहार हा व्यावसायिक हेतू आहे). प्रत्येक ग्राहकाच्या काही विशिष्ट इच्छा असतात. तो त्याच्या गरजा भागवण्यासाठी वस्तू खरेदी करतो. ग्राहकांच्या गरजा पूर्ण करणे हे प्रत्येक उत्पादकाचे कर्तव्य आहे. आमची एक मुक्त एंटरप्राइझ अर्थव्यवस्था आहे आणि ग्राहक हा राजा म्हणून ओळखला जातो आणि त्याचे प्रमुख स्थान आहे. परंतु दुर्दैवाने अनेक वेळा ग्राहकांची उपेक्षा, शोषण आणि फसवणूक होते. त्यांना प्रचंड त्रास होतो.

जागतिक ग्राहक दिन :

जागतिक ग्राहक चळवळीच्या इतिहासात 15 मार्च 1962 हा महत्वाचा दिवस आहे. त्या दिवशी, अध्यक्ष जॉन एफ केनेडी यांनी अमेरिकन ग्राहकांना चार मूलभूत अधिकार दिले: सुरक्षिततेचा अधिकार, निवडीचा अधिकार, माहितीचा अधिकार आणि ऐकण्याचा अधिकार. या कारणास्तव, दरवर्षी 15 मार्च हा जागतिक ग्राहक दिन म्हणून साजरा केला जातो.

ग्राहक संरक्षण:

याचा उद्देश ग्राहकांना उत्पादक आणि व्यापाऱ्यांकडून होणाऱ्या शोषणापासून संरक्षण आहे. ग्राहक संरक्षणाची नितांत गरज आहे. ग्राहकांच्या हिताचे रक्षण करण्यासाठी, ग्राहक हक्कांची खात्री दिली जाते.

ग्राहक संरक्षण कायदा:

व्यापाऱ्यांकडून होणाऱ्या नियमित शोषणामुळे त्रस्त झालेल्या काही लोकांनी (या प्रकरणाच्या पहिल्या परिच्छेदात काहींचा उल्लेख केला आहे) ग्राहक चळवळी सुरू केल्या होत्या. अशा हालचालींनी सरकारवर दबाव आणला आणि ग्राहकांच्या हिताचे रक्षण करण्यासाठी नवीन कायदे तयार करण्याचा इशारा दिला. गेल्या पाच दशकांत 30 हून अधिक कायदे लागू करण्यात आले आहेत. उदा. अत्यावश्यक वस्तू कायदा, वजन आणि माप कायदा, अन्नपदार्थांच्या भेसळीविरुद्ध कायदा इत्यादी. ग्राहक संरक्षण कायदा 1986 हे या दिशेने एक महत्त्वाचे पाऊल आहे.

कायद्याची प्रमुख उद्दिष्टे:

- कायदा सुरक्षा आणि गुणवत्तेला महत्त्व देतो.
- धोकादायक वस्तूंचे उत्पादन आणि विक्री टाळणे.
- बाजारातील व्यापारातील गैरप्रकारांना प्रतिबंध.
- गुणवत्ता, वजन, मापे आणि किंमत यावर देखरेख.
- व्यापाराच्या परिणामी कोणतीही समस्या उद्भवल्यास ग्राहकांना भरपाई देणे.
- ग्राहक शिक्षणाद्वारे ग्राहकांमध्ये जागरूकता निर्माण करणे. एकूणच, या कायद्याचे प्रमुख उद्दिष्ट निरोगी स्पर्धेद्वारे वाजवी किमतीत दर्जेदार वस्तू आणि सेवा सुनिश्चित करणे हा आहे.

ग्राहक संरक्षण कायदा संपूर्ण भारतात लागू आहे. हे सर्व वस्तू आणि सेवांना लागू होते. हा कायदा ग्राहकांच्या हक्कांना प्रोत्साहन देतो जसे की:

- ग्राहकांच्या जीवाला आणि मालमत्तेसाठी घातक असलेल्या वस्तूंच्या विक्रीपासून संरक्षण करण्याचा अधिकार.
- माहितीचा अधिकार: ग्राहकांना अनुचित व्यापार पद्धतींपासून संरक्षण देण्यासाठी गुणवत्ता, प्रमाण, शुद्धता, वस्तू आणि सेवांच्या किमती इत्यादींबद्दल माहितीचा अधिकार.
- वस्तू निवडण्याचा हक्क : स्पर्धात्मक किमतीची तुलना करून विविध वस्तूंची खरेदी करण्याचा हक्क
- ग्राहक शिक्षणाचा अधिकार: ग्राहकांना त्यांच्या हक्कांबद्दल माहिती मिळवण्याचा अधिकार.
- ऐकण्याचा अधिकार: ग्राहकांच्या आवडी निवडी ऐकण्याचा व त्यानुसार त्यांचा विचार करण्याचा अधिकार.

- अनुचित व्यापारपद्धती किंवा अनैतिक शोषण थांबवण्याचा अधिकार.
- शोषणा विरुद्ध निवारण मिळविण्याचा अधिकार.
- जीवनाची गुणवत्ता वाढविण्यासाठी चांगले भौतिक वातावरण असलेल्या निरोगी वातावरणाचा अधिकार.

ग्राहक संरक्षण कायदा 2019 : या कायद्यात ग्राहकांच्या हक्कांचे संरक्षण करण्यासाठी केंद्रीय ग्राहक संरक्षण प्राधिकरण (CCPA - Central Consumer Protection Authority) स्थापन करण्याची तरतूद आहे. या कायदानुसार, ग्राहकांचे शोषण रोखण्यासाठी, राष्ट्रीय पातळीवर राष्ट्रीय ग्राहक वाद निवारण आयोग, राज्य पातळीवर राज्य ग्राहक वाद निवारण आयोग आणि जिल्हा पातळीवर जिल्हा ग्राहक वाद निवारण आयोग स्थापन करण्यात आला आहे. (ग्राहक संरक्षण कायदा - 1986, आता अस्तित्वात नाही. हा कायदा ग्राहक संरक्षण कायदा-2019 म्हणून लागू करण्यात आला आहे).

ग्राहक संरक्षण कायद्यांतर्गत ग्राहक संरक्षणासाठी खालील आयोगांची नियुक्ती करण्यात आली आहे.

आयोगाची कार्ये :

1. जिल्हा ग्राहक वाद निवारण आयोग: प्रत्येक जिल्ह्यात ग्राहक मंच असतो. जिल्हा न्यायाधीश किंवा तत्सम अधिकारी हे त्याचे अध्यक्ष असतात एक कोटीच्या भरपाईच्या तक्रारीचे येथे निवारण केले जाते. यात दोन सदस्य असून त्यापैकी एक महिला सदस्य असतात.

2. राज्य ग्राहक वाद निवारण आयोग : राज्याच्या उच्च न्यायालयाचे निवृत्त न्यायाधीश किंवा प्रस्तुत असलेले न्यायाधीश हे या आयोगाचे अध्यक्ष असतात. त्यामध्ये सार्वजनिक व्यवहार क्षेत्रातील सामर्थ्यवान अशा दोन व्यक्ती असतात व त्यामध्ये एक महिला सदस्य असतात.. या आयोगामध्ये एकाकोटीपेक्षा जास्त आणि दहा कोटी पेक्षा कमी. भरपाईच्या तक्रारीचे निवारण केले जाते.

3. राष्ट्रीय ग्राहक वाद निवारण आयोग : केंद्र सरकारकडून नेमण्यात आलेल्या सर्वोच्च न्यायालयाचे न्यायाधीश हे या आयोगाचे अध्यक्ष असतात. या मध्ये इतर चार सदस्य असतात. हे चार सदस्य सार्वजनिक व्यवहार किंवा प्रशासकीय अनुभव घेतलेले असतात. यामध्ये एक महिला सदस्य असते. दहा कोटी पेक्षा जास्त भरपाईचा दावा करण्याच्या तक्रारीचे निवारण येथे केले जाते.

ग्राहक वाद निवारण आयोगाकडे तक्रार दाखल करणासाठी आवश्यक गोष्टी :

- तक्रार दाखल करण्यासाठी कोणताही विहित नमुना (Proforma) नाही.
- तक्रारी मध्ये व्यक्तीचे नाव (तक्रारदार), पूर्ण पत्ता आणि दूरध्वनीक्रमांक समाविष्ट असावा.
- ज्याच्या विरुद्ध तक्रार केली आहे ती व्यक्ती किंवा संस्था पत्यासह स्पष्टपणे नमूद केलेली असावी.
- ज्या मालाचे नुकसान झाले आहे त्याचे तपशील आणि नुकसानीची रक्कम स्पष्टपणे नमूद करावी. बिल किंवा पावती जोडलेली असावी.
- तक्रारीसाठी कोणतेही शुल्क किंवा मुद्रांक शुल्क नाही.
- वकिलाची गरज नाही. ग्राहक स्वतः वाद घालू शकतो.

स्वाध्याय

I. रिकाम्या जागी योग्य शब्द भरा :

1. ग्राहकाला असलेले दुसरे नाव _____ .
2. पैसे घेऊन वस्तू व सेवा पुरविणारा _____ .
3. 'जागतिक ग्राहक दिन' दरवर्षी _____ रोजी साजरा करतात.
4. भरपाई ची रक्कम पाच लाखापेक्षा जास्त असल्यास _____ आयोगाकडे तक्रार करावी लागते.

II. एका वाक्यात उत्तरे लिहा :

5. 'ग्राहक' असे कुणाला म्हणतात ?
6. ग्राहक चळवळीचे प्रमुख उद्देश कोणते ?
7. प्रत्येक ग्राहकाचे हक्क कोणते ?
8. भारतदेशात ग्राहक संरक्षण कायदा केंव्हा अमलात आला ?
9. जिल्हा ग्राहक वाद निवारण आयोगाचे अध्यक्ष कोण असतात व त्यांची नेमणूक कोण करते ?

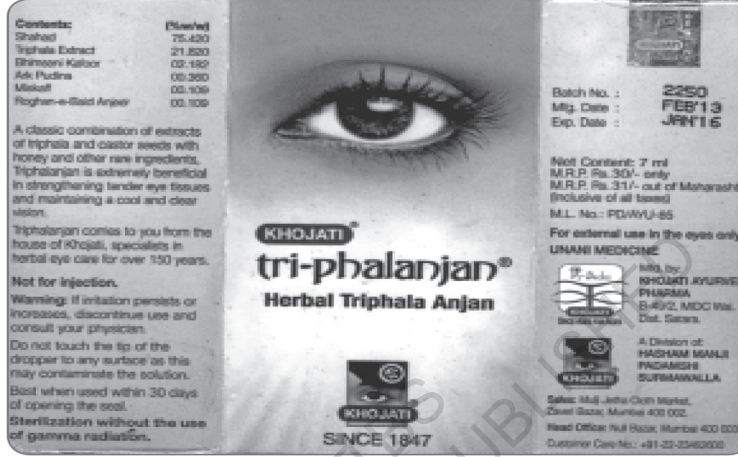
III. दोन किंवा तीन वाक्यात उत्तरे लिहा :

10. ग्राहकांच्या समस्या कोणकोणत्या ?
11. ग्राहकांच्या शोषणाची कारणे कोणती ?
12. ग्राहक संरक्षण कायद्याचे चारमहत्त्वाचे उद्देश लिहा.

13. ग्राहक वाद निवारण आयोगाचे तीन टप्पे स्पष्ट करा.

14. ग्राहक वाद निवारण आयोगाकडे तक्रार करताना कोणकोणच्या गोष्टींची आवश्यकता आहे ?

IV. खालील चित्राचे निरीक्षण करून खालील प्रश्नांची उत्तरे लिहा :



1. पाकिटावर नमूद केलेल्या कंपनीचे नाव काय ?
2. नमूद केलेल्या वस्तूची छापील किंमत किती ?
3. या वस्तूची उत्पादित तारीख कोणती ?
4. या वस्तूच्या वापराची अंतिम तारीख किती आहे ?

V. उपक्रम:

1. तुमच्या शिक्षकासमवेत जिल्हा ग्राहक वाद निवारण आयोगाला भेट द्या व तेथील कार्यपद्धती समजून घ्या.
2. ग्राहक जागृती बदल चार घोष वाक्य तयार करा.
3. 'जागतिक ग्राहक दिन' या दिवशी मिरवणूक काढून ग्राहक जागृती निर्माण करा.
4. विविध प्रकारच्या पावत्यांचा संग्रह करा.

VI. प्रकल्प (project work) :

1. एका वस्तूच्या खरेदीमध्ये तुमची फसवणूक झाली आहे अशी कल्पना करून जिल्हा ग्राहक वाद निवारण आयोगाकडे तक्रार करण्यासाठी अर्ज तयार करा. त्याला लागणारी इतर कागदपत्रे तुमच्या कल्पनेप्रमाणे निर्माण करा.
